

Edebî
düşünceler

ELÇİN

da
yayınclık
KOBİVAT

Da Yayıncılık: 17
Edebiyat Dizisi: 12

EDEBÎ DÜŞÜNCELER
Elçin

Azeri Türkçesinden Çevirenler
Kafkas Üniversitesi

Kapak Tasarımı
Murat Acar

İç Düzen
Da Yayıncılık

Baskı ve Cilt
Erkam Matbaası

ISBN: 975-6571-48-9

© Elçin 2003.
© Da Yayıncılık 2003.
Bu kitabın Türkiye'de yayım hakkını *Da Yayıncılık*a aittir. Yayıncıdan izin alınmadan kısmen veya tamamen yeniden yayınlanamaz.

1. Baskı: Da Yayıncılık, 2003

Cumhuriyet Cad. No: 209/4-B
34230 Harbiye, İstanbul
Tel: 0 (212) 232 17 51

Online Satış: www.da.com.tr

EDEBÎ DÜŞÜNCELER

ELÇİN

Azeri Türkçesinden Çevirenler
Kafkas Üniversitesi

B-12326

M.F.Azundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ELÇİN

İlk eserleriyle 1960'lı yıllarda edebiyat sahasına girmiş olan Elçin, yalnız Azerbaycan'da değil bütün eski Sovyet Birliği'nde edebiyat ve tenkit camiasının dikkat merkezinde olmuştur. O aktif surette edebiyat dünyasında faaliyet göstermiş; romanları, hikâyeleri, çok sayıda eserleriyle milyonlarca çeşitli milletten okuyucunun derin hürmet ve sevgisini kazanmıştır.

Elçin'in *Mabnûd ve Meryem*, *Ak Deve*, *Ötüm Hükümü* romanları ve bir çok hikâyesi devrin eleştirmen ve edebiyat bilimcileri tarafından tüm Sovyet nesrinde ciddi edebi-estetik bir olay olarak değerlendirilmiştir.

Elçin eserlerinde bir taraftan sert bir realizm ile toplumdaki çelişkileri, zıtlıkları göstermiş; öte yandan ise ince bir romantizm ile insani hisleri başarılı bir şekilde edebî olarak ifade etmiştir. Onun özel yazar üslubu, psikolojik derinliklere varma becerisi, tahkiyesinin estetik incelikleri yalnız Elçin'in değil, bütün Azerbaycan edebiyatının elde ettiği büyük bir edebî başarıdır.

Elçin'in eserleri bir çok yabancı dile, aynı zamanda Rusça, İngilizce, Fransızca, Almanca, Çince, Arapça, Farsça, Macarca, Çekçe, Bulgarca, Romence, Ukraynaca, Gürcüce ve diğer dillere çevrilmiştir.

Türkiye'de de Elçin'in roman ve hikâyeleri defalarca basılmıştır. Tam olarak Elçin'in Türkiye'de 12 kitabı basılmış; Ankara, Erzurum, Konya Devlet Tiyatrolarında oyunları gösterime sunulmuştur.

Elçin, genç yaşlarından itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sosyal hayatına yakından katılmış, milletvekili seçilmiş, önemli vazifelerde çalışmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra Elçin'in siyasi ve sosyal faaliyetleri daha da artmıştır.

10 yıldan uzun bir süredir Elçin, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başbakan yardımcısı olarak çalışmaktadır.

Edebî Düşünceler nasıl oluştu?

Uzun yıllardan bu yana aklıma gelen değişik fikirleri, karşılaştığım olayları, beni etkileyen epizotları, özellikle de okuduğum kitapların etkisiyle oluşan düşüncelerimi çeşitli yerlere kaydettim: Sigara kutusuna, peçeteye, gazete kenarına, toplantı senedine, çeşitli davetiyelere, hatta trolleybüs biletine. Bundan çok az bir zaman önce arşivimi kaşınırken bu tür aceleyle alınmış notlardan oluşmuş 10-15 dosya dolusu yazılı kağıt parçaları toplandı.

Ne yazık ki, bu yazıların epeyce bir kısmını yeniden okuyamadım. 20 yıl, 30 yıl, hatta daha uzun bir zaman, eskilerin yanın kalmış sözlerinden müteşekkil alelacele yazılmış notları yeniden oluşturmak benim için, yani yazar için de zor bir işmiş. Çok şey unutulmuş ve hafızadan silinmiş. O zaman neyi düşünerek bu yazıları yazdığımı ve neyi bildirmek için üç nokta koyduğumu hatırlamam ve yeniden o günleri yaşamam gerekti. Ama bütün bunlara muvaffak olamadım ve çözülmesi imkânsız olan o kayıtlar öylece dosyalarda kaldı.

Edebiyatla ilgili yeniden oluşturabildiğim yazılan, aynı zamanda günlük karakteri taşıyan edebî kayıtları bir araya topladım. Bu yazıların (eğer böyle demek mümkünse bu küçük denemeleri Edebî Düşünceler olarak adlandırdım) büyük kısmının tanılı yok-

tur. Bazı tarihleri sadece olaylara göre tayin edebildim ve bu yüzden onların sıralanması kronolojiye göre yapılmamıştır. Bu yazılmanın içinde üç yıl önce yazılmış olanlar da vardır.

Edebi Düşünceler'de okur çelişkili, belki de birbiriyle uyuşmayan fikirlerle, aynı zamanda tekrarlarla karşılaşabilir. Öyle sanıyorum ki, bunda şaşırtıcı bir şey yoktur. Bir taraftan bu yazılar aynı insanın düşünceleridir; o, bir eser ya da bir yazar hakkında söylediklerini 15 yıl sonra da tekrar edebilir. Diğer taraftan da tabii ki, benim de bu 30-35 yıl süresinde edebiyata, genelde sanata, hayata yaklaşım tarzımda değişiklikler olmuştur ve bütün bunlar açık bir şekilde *Edebi Düşünceler*'de gösterilmiştir.

En ilginç şu ki, *Edebi Düşünceler* benim için de beklenmedik bir olay olmuştur.

Elçin

Bazen yetenek gizli kalır

Bazen yetenek Wells'in kahramanları gibi gözle görülüyor.

Toulouse Lautrec öldükten sonra da babası derinden hayıflanıyordu: "Yazık ki, oğlumun yeteneği yoktu..."

Pirandello'nun portresi veya dünyanın garip işleri var

Pirandello benim için 20. yüzyılın çok ilgi çeken yazarlarından. Hatta ben onun *Abmak* isimli bir komedisini de Azerbaycan diline tercüme ettim. Ama o, aklımdan çıkmayan yazarlardan değil.

Pirandello'nun yüzünü bile hatırlamıyorum. Belki de onun fotoğraflarını bir kitapta veya dergide görmüşümdür ama göstereler fotoğrafını bin fotoğrafın içerisinde ayıramam.

Akşam Moskova dergilerini gözden geçiriyordum, aniden yağlı boya bir portrenin kopyasını gördüm. Boynuna bant bağlamış olan bir ihtiyar, kaşının üstünü kapamış olan şapkasının geniş kenarlarının altından dikkatle bana bakıyordu. İçimden onunla şaka-laştım: "Tıpkı Pirandello'ya benziyor..." Ve kendim de bu ihtiyara böyle laf attığıma hayret ettim: "Bu akşam vakti Pirandello nereden aklıma geldi?"

Sonra gözlüğümü takip o portrenin kopyasının altına küçük harflerle yazılmış sözleri okudum ve gerçekten şaşırdım: "Luigi Pirandello'nun portresi. Oğlu Fausto çekmiş. Roma, 1933".

Paradoks

Kerem ile Aşl'nin motiflerinden faydalanarak "Mahmud ve Meryem" isimli hem tarihî hem felsefî bir roman yazmak istiyorum. Sabahtan akşama kadar yalnız bunu düşünüyorum ve devamlı dünya tarihinin aynı olaylarını, çeşitli tarihî romanları hatırlıyorum.

Fransa tarihinden (zengin milli tarihten!) bahseden en ciddi ve kendine mahsus özelliği olan romanların Fransız değil de, Almanlar tarafından yazılması çok ilginçtir.¹

Beş büyük Rus romanı

Harp ve Sulb benim için Rus edebiyatının en büyük romanıdır. Bu cümleyi yazdıktan sonra düşüncemde beş büyük Rus romanı canlandı: *Harp ve Sulb* (Tolstoy), *Oblomov* (Gonçarov), *Sakin Don* (Şolohov), *Üstat ve Margaritba* (Bulgakof), *Petersburg* (A. Belly).

Listemde Dostoyevski'nin olmaması çok ilginç (belki de burada ilginç olan bir şey yok).

En büyük kitap

İlahî kitaplardan sonra insanlığın meydana getirdiği en büyük kitap *Don Kişot*'tur.

Dünyada kimler yaşıyor, nasıl yaşıyor; insan nedir, yaratılış neler yapabilme kudretindedir, hayatın anlamı nedir; keder ve sevgi nasıl bir şeydir? Ya riya, *fariseylik*, sadakat, kahramanlık, mertlik, cömertlik vb. nedir? Başka bir medeniyetin bu ve benzeri binlerce (!) sorularına en doğru cevabı *Don Kişot* verebilir.

Dostoyevski şöyle yazıyordu: "*Don Kişot* ahiret mahkemesinde insanlığı temize çıkarabilir".

Bu, *Don Kişot*'a (ve insanlığa!) Dostoyevski bakışıdır ve bu bakışta *Don Kişot* derinliği ile Dostoyevski derinliği birbirine uyuyor.

"İnsanlık nasıl bir şeydir?" sorusuna insanlığın verdiği cevap *Don Kişot*'tur.

¹ Heinrich Mann'ın 16. asır Fransız'ı hakkındaki romanları kastediliyor.

Dostoyevski'yi okurken

Dostoyevski'de psikolojik tahlil edebiliğinden öndedir. Bazen onu okuduğum zaman ilmî bir eser okuduğumu zannederim: Çok derindir, çok düşündürür; heyecanlandırır ama aynı zamanda bütün bu düşündürmeler, heyecanlandırmalar edebî değil de, ilmî ve felsefî bir anlam taşımaya başlar.

Dostoyevski önce büyük bir filozof ve psikologdur, sonra yazardır. Tolstoy ise önce büyük yazardır; sonra filozof ve psikologdur.

Stendhal hakkında

Babam için 19. asır Fransız edebiyatında iki büyük sima var: Stendhal ve Balzac.

Çok ilginçtir, ben Stendhal'ı aynı düzeyde kabul edemiyorum. Benim için o Duma tipli bir yazardır ama Duma'yı daha meraklı bir şekilde okuyorum. Çünkü Duma maceraperesttir ve ciddi edebiyat iddiası yoktur; Stendhal ise iddialıdır. Babam diyor ki:

– Diyelim ki ben yanlış yapıyorum, ya ihtiyar? "İhtiyar", yani Lev Tolstoy. Tolstoy *Kırmızı ve Siyah*'i değerli buluyordu. Ama diğer taraftan "ihtiyar" Shakespeare'i beğenmiyordu.

Bilmiyorum, herhalde ben Stendhal'ın belgesel eserlerini (özellikle *Rim*, *Napoli ve Floransa*, *Roma'yı Gezerken*) ve Fransa hakkında en güzel kitaplardan biri olan *Turistin Nolları*'nı daha büyük bir istekle okuyorum.

Alesker'in güzeli

Alesker "Güzel"i, "Sevdiğim"i, "Terlan Temaşalı"yı, "Maral Bakışlı"yı, "Bimürvet"i, "Hürşid"i, "Telli"yi, "Sangöynek"i, "Leyli"yi, "Güllü"yü, "Hüsgünaz"ı, "Gülperi"yi, "Salatin"i koşmadan koşmaya, *geraylıdan geraylıya* öyle tasvir etmiş ki, biz de o varlığı öyle tanımsız, öyle görmüşüz ve öyle sevmişiz ki, "Haçan doymak olar böyle bir yardım?" deyince, o an samimiyetle "Hiç bir zaman!" diyoruz."

Alesker'in sırn da, sihri de bundadır.

¹ Azerî sahasına has, sekiz heceli hareketli deyiş, nazım şekli.

John Gay'i okurken

John Gay'in komedileri, özellikle de ana fikri aynı olan *Üç Kuruluş Opera* ve *Polly* adlı eserleri şüphesiz ki, parlak yeteneğin ifadesidir ve klasik İngiliz komedi yazarları içinde benim için en hararetili, sıcak nefesli tiyatro yazarı Gay'dir.

İlginç olan şu ki, onu okuduğın zaman sırf üslup bakımından ondan 150 yıl önce aynı ülkede, İngiltere'de Shakespeare isimli bir kalem sahibinin olduğunu hissetmiyorsun.

Daha net söylersem, Shakespeare'in üsluba getirdiği genişlik, kudret; eğer böyle demek mümkünse, "üslubun Shakespeareleştirilmesi" Gay'in tiyatro sanatında yoktur.

Bu, Shakespeare ile Gay kıyaslaması değil, söz konusu olan yeteneğin ölçüsüdür.

Sanki Gay İngiliz tiyatro sanatında Shakespeare merhalesine önem vermemiş, onun piyeslerinde aynı merhalenin üsluba getirdiği ağırlık duyulmuyor.

Gay'i okurken sanki Shakespeare artık geçmişte değil de, gelecektedir. Ama kendisinin de söylediğine göre Gay, *Bu nasıl söylenir?* Shakespeare'in etkisiyle yazmış.

Robinson Crusoe

Dün radyo, televizyon, basın Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kuruluşunun 57. yıl dönümünü kutluyordu. Biz de babamla balkonda oturup çay içerek edebiyattan konuşuyorduk.

Konu *Robinson Crusoe* olunca babam şöyle bir şey söyledi: "*Robinson* dâhiyane bir eserdir ve hayat devam ettikçe yaşayacak çünkü eserin ana fikri ebedidir: İnsan, doğayı yenebilir. Ve bu fikir dâhiyane bir edebî yetenekle kaleme alınmıştır".

Düşünüyorum da, çok doğru bir fikir. Elbette "İnsan doğayı yenebilir" ancak bu o demek değildir ki, şehirleşme doğayı mahvetsin.

Bu ülkü 20. yüzyıl edebiyatında da kendisine çok yüksek edebî bir yer bulmuş. Örneğin, Jack London'un hikâyeleri; Hemingway'nin *Yaşlı Adam ve Deniz*...

Hatta 20. yüzyıl edebiyatında da bu bakımdan ilginç bir olaya şahit oluyoruz: İlim ve teknik görülmemiş bir hızla ilerliyor; dünyâ yazarın fantezisi bugünkü hayatımızın sıradan bir gerçeği haline geliyor. İnsan uçuyor, suyun altında yüzyüyor vs. Ve aynı fikir sanki ilim ve teknikle paralel geliyor. O zaman teknik yetersiz bir hale geldiğinde veya herhangi bir sebepten dolayı felaket söz konusu olduğunda, insan galip geliyor. Örneğin Oldrich'in *Sonuncu Düşüm*ünde olduğu gibi.

Yetenek garazı sevmiyor

Albert Mals'ın hikâye ve piyeslerini okudum, hatta "Er Hiks" isimli bir piyesini Azerbaycan diline tercüme ettim.

Kabiliyetli bir yazar ama onda doğduğu ülkeye (Amerika Birleşmiş Devletleri) karşı öyle bir kin var ki... Ve, ne pahasına olursa olsun bütün gücüyle ABD'yi deşifre etmek istiyor. Ama bu çabası çoğu zaman kabiliyetini boğuyor.

Pisarev hakkında

Belinski eleştirmendir. Dobrolyubov eleştirmen filozoftur. Pisarev ise benim için eleştiride yazardır ve belki de bu yüzden benim için daha ilginç, daha yakındır. O, bölgesel yazılarda da yazardır.

Hatırlıyorum da, tahminen 10 yıl önce -o zaman talebeydim-karınca hakkında bir yazısını güzel bir hikâye gibi okumuştum; bugüne kadar hafızamda edebî bir yazı muhafaza edilmiş.

Türkiye aydını

Türkiye'nin Danimarka'daki elçisi Faruk Loğoğlu² Kopenhag'da bir sohbet esnasında bana sordu:

– Elçin bey, siz çağdaş Türk aydınına nasıl görmek isterdiniz?

– Sağın da iyi özelliklerini, solun da iyi özelliklerini kendisinde birleştirmiş olan bir aydın gibi, dedim.

² Bu saygıdeğer diplomat daha sonra Türkiye'nin Azerbaycan'daki elçisi oldu.

Edebiyatın harmonisi

Tagore'u Rusçasından okuyorum. Sanki birisi hayatını Tagore'a anlatmış ve Tagore da o kimsenin anlattığını kaleme almıştır. Yani aracısız kendisinin gördükleri, kendisinin hissettikleri değil.

Bunun sebebi Tagore'u İngilizceden Rusçaya tercüme etmeleri ve benim de bunu ikinci bir dilde okumam değildir. Bunun sebebi şudur ki, Tagore'un kendisi ikinci bir dilde, İngilizce, yani yabancı bir dilde yazmıştır.

Dil ile ait olduğu halkın arasında genetik bağ bozulduğunda (ne kadar istidatlı olsan bile! Hatta Tagore derecesinde!) edebiyatın âhengi bozuluyor.

Kadın yazar... Erkek yazar...

Edebiyatı kadın edebiyatı ve erkek edebiyatı diye ayırmak bana göre çok anlamsız bir şey.

Charlotte Bronte kadın olduğunu saklamak için hiç de çaba sarf etmemiştir ve bunun için de *Jane Eyre* kompleksiz bir romandır. İster beğenelim, ister beğenmeyelim.

George Sand ise eserlerini yazarken (özel hayatından farklı olarak!) her vasıtayla kadın olduğunu "saklamak" istemiş (kadınlığından utanıyor!) ve buna göre de *Consuello*, *Grafınyia Rudolstadt* ve diğer romanları dahi tamamen yazar (kadın!) kompleksi ile doludur.

Sabir'in dahiliği

Yalnız onda değil ki, eski şekle yeni mevzu ve mazmun getirmiş (bu başka), esasında molla mektebinde eğitim yapmış olan ve öğretmenlik yanında basit yöntemlerle sabun hazırlayıp satan bu adama psikolojisi son derece yakın imiş:

*Ecnebi seyre balonlarla çıkar,
Biz daha otomobil binmeyiz.*

Kalbinden kopup gelen manevî ihtiyacın ifadesi ve onun yeteneğinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Remarque ve Böll

Böll, Nobel ödülü aldı (Günter Grass da adaydı ancak onun ödülü anlaşılan sonraya kaldı)³ ve burada şaşırtıcı bir şey yoktu çünkü savaştan sonra Almanya ve genellikle Avrupa için Böll sanatçılığı, Böll'ün edebî faaliyeti bir çok Nobel ödülü alanlardan daha fazla önem taşıyor.

Ama Remarque bu ödülü almamış.

Moda bazen bataklık gibi sanatçıyı çekiyor ve o bataklıktan çıkmak zor oluyor.

Remarque ilk kitabı ile moda oldu ve her zaman için moda olarak kaldı. Onun şöhretinin derecesi o modadan sonraki ciddi merhaleyi atlayamadı.

Bu, şüphesiz ki Remarque'a karşı bir edebî adaletsizliktir.

Böll de savaştan sonraki devirde moda oldu ve moda Böll'ü çok ilginç, şaşırtıcı bir kolaylıkla Nobel ödülüne götürdü.

Ama burada edebî adaletsizlik yoktu.

Dahiyanе sadelik

Büyük aşk şairleri var. Aşk hakkında bu kadar yazılmış ama meçhul bir yazarın (halkın) dediğini,

*Küçelere su serpmişem,
Yar gelende toz olmasın.*

başka kim diyebilmiş?

Böyle bir dahiyanе sadeliğe, samimiliğe yazılı edebiyatta rastlamadım.

Beyaz Gemi'yi okuduktan sonra

Cengiz Aytmatov'un *Beyaz Gemi* isimli hikâyesini okudum. Cengiz *Cemile*'yi yazdığında Azerbaycan'da onun edebî neslinden

³ Tam 27 yıldan sonra, 1999 yılında Böll'ün arkadaşı ve yurttaşı Grass da sonunda Nobel ödülü aldı.

olan ve eserleri ondan daha üstün bir sanat değeri taşıyan, daha derinlikle yazan yazarlar vardı.

Ama Cengiz eserden esere derinlere inmeyi başardı. Bizimki- lerse eserden esere yüzeye çıkmaya başladılar.

Ben bunun nedenini bulamıyorum.

Tolstoy fani dünyamızda kaç defa yaşamıştır?

Mustafa⁴ *Hacı Murat*'ın tercümesini bitirmiş. Dün akşam bana diyordu ki, "Tolstoy, Hacı Murat'ın başının kesilmesini öyle anlatmış ki, sanki kendi başını kesmişler."

Gece elimde olmadan *Hacı Murat*'ı sabaha kadar yeniden okudum (4. defa!) ve sabah bana öyle geldi ki, Tolstoy'un hayatı bu insanın -Lev Nikolayeviç'in- ikinci hayatıdır, birinci hayatında o, Hacı Murat imiş.

Hatırlıyorum da, *Sergiy Ata*'yı okuduğumda da aynı şeyleri hissetmişim, sanki Tolstoy bundan önceki hayatında Sergiy Ata olarak varolmuştur.

Faulkner, Hemingway'i anlatıyor

Faulkner diyor ki: "Hemingway kendi hayatının yönetmenidir." Aslına bakılırsa genel olarak tüm sanatçılar, ayrıca Faulkner'in kendisi de böyledir. Biri az; diğeri daha fazla.

Edebi telepati

Galiba telepati sadece insanlar ve diğer canlılar arasında olan bir hissiyat değil.

Kitapla, yazıyla da insan arasında telepatik ilişki vardır. Ben buna "edebî telepati" diyorum.

Geçen yaz Kislovodsk'ta Henry Truayya'nın *Yapay Mermer* isimli bir hikâyesini okumuştum. Üzerinden neredeyse bir yıl geç-

⁴ Amcam Mustafa Muhammedoğlu Efendiyev (1918-1982), tercüman ve naşir idi. Onun en güzel tercümelerinden biri *Hacı Murat*'tır.

miş, ama aniden kendisini mermer heykele dönüştüren o hikâye kahramanı, Moris Oge Dyupen, sanki bana telepatik sinyaller göndermeye başladı ve beni, o hikâyeyi arayıp bulmam ve bütün gece oturup onu Azerbaycan diline tercüme etmem için zorladı.

Yaroslav Haşek hakkında

Haşek şüphesiz çok yetenekli ama kendisi de kahramanı Şvayk gibi bazen akıllı, bazen de aptal oluyor.

Soru ve cevap

Gece nihayet, hikâyeyi⁵ bitirmek istiyordum (3-4 sayfa var) ama tek bir cümle yazamadım ve hikâyeyi bitirmek yerine beyaz kağıdın üzerinde kendi kendime sorular sorup cevaplar yazdım:

- 20. asrın en büyük 5 yazarı?

- 20. asrın en büyük 5 romanı?

Uzun bir süre (iki saat!) adlar ve başlıklar yazıp çizdikten (ve teker teker hatırladıktan!) sonra şöyle bir liste oluştu:

Th. Mann

Marcel Proust

A. Çehov (Tolstoy, 19. asır)

K. Hamsun

E. Hemingway

Buddenbrooklar (Th. Mann).

Forsayt Efsanesi (John Galsworthy)

Sakin Don (M. Şolohov)

Yüz Yıllık Yalnızlık (G. G. Marquez)

Tibo Ailesi (Dyu Gor).

Ya Üstat ve Margaritba? (Bulgakov)

Elbette bu tamamen göreceli bir liste.

⁵ Söz konusu olan *Kora* isimli hikâyemdir.

Şüphesiz bundan 5 yıl önce bu sorulara başka türlü cevap verirdim, 5 yıl sonra daha başka türlü.

Kitap hakkında

Bazen öyle oluyor ki, bir kitabı bir defa okuyorsun ve yıllar geçiyor, o kitabı tekrar okumak istiyorsun ama cesaret edemiyorsun. Çünkü ebedî olarak sende öyle bir şeffaf, ince mahrem his ve heyecan yaratmış ki, sanki ikinci kez okuduktan sonra o his ve heyecanın -akşamın hafif ayazından sonra suyun yüzeyinde güçlükle duran buz tabakası gibi- kınlaçağından, dağılaçağından korkuyorsun. Örneğin Mayn Rid'in *Başsız Atlı'sı* gibi.

Bu romanı gençken okumuştum ama olaylar tüm ayrıntılarıyla aklımda kalmakla beraber, o ilk his ve heyecanlar da gençken üzerimde bıraktığı etkileriyle öylece içimde durur.

Veya Mark Twain'in *Şehzade ve Dilenci'si*.

Ama öyle kitaplar da var ki, mıknaş gibi her zaman seni kendine çekiyor; okuyorsun belirli bir zaman geçtikten sonra yeniden okuyorsun. *Don Kişot* gibi.

Shakespeare de öyle. Neredeyse ezbere biliyorsun ama bir daha okuyorsun.

Basiretli Rus ayısı veya Anna Karenina'yı biz bir ayıya mı borçluyuz?

Tolstoy çok genç yaşlarında bir defa kış uykusundan erken uyanmış bir ayı ile karşılaşmış ama Tolstoy o ayı ile beklenilmeyen (ve korkulu!) karşılaşmadan sağ olarak kurtulmuş.

Anlaşılan *Anna Karenina'yı*, *Harp ve Sulh'u*, *Diriliş'yi*, *Sergiy Ata'yı*, *Juan İliç'in Ölümü'nü*, *Hacı Murat'ı* bize o basiretli Rus ayısı bağışlamıştır.

Zihnindeki hikâye antolojisi

Bugün öğle vakti Yazarlar Birliği'nde parti toplantısı vardı ama ben sanki tamamen başka bir âlemdedir idim. Kafamda her yazardan bir hikâye almak şartıyla Azerbaycan Hikâye Antolojisi'ni tertip etmekle meşguldü.

Fuzuli, *Şikayetname*

Mirze Feteli Ahundov, *Aldanmış Kevakib*

Celil Memmedkuluzade, *Posta Kutusu*

Ebdürrehim Bey Hakverdiyev, *Bomba*

Süleyman Sani Ahundov, *Karaca Kız*

Abdulla Şaik, *Mektup Yetişmedi*

Süleyman Rahimov, *Su Dilekçesi*

Mehdi Hüseyin, *Rakipler*

İlyas Efendiyev, *Katırcı ve Kırmızı Gül*

İsa Hüseyinov, *Plajda*

Selam Kadırcı, *Sonbahar Yaprakları*

Ekrem Eylisli, *Yürek Yaman Şeydir*

Anar, *Geçen Yılın Son Gecesi*

Yusuf Samedoğlu, *Foto Fantezi*.

Ve sonda Elçin *Paris'te Otomobil Kazası* (dün gece, yani 17 Ağustos'ta⁶ Şüvelan'da bu hikâyeye son noktayı koydum).

Elbette bu hikâyeleri mukayese edersek biri diğerine göre daha yüksek edebî seviyededir. Veya belki aksine. Ama öyle sanıyorum ki, bunların hepsi birlikte Azerbaycan hikâyesi hakkında insanda bir fikir oluşturmaya yetecektir.

Othello ve Yago

Akşam bulvarda yürüyordum. Aniden aklımda böyle bir soru canlandı: Othello'nun dramı niçin bu kadar etkili?

Ve kendi kendime beklenmedik bir cevap verdim: Yago güçlü edebî niteliği olan bir kahraman olduğu için.

⁶ 1983 yılı.

Louvre

Ben ilk defa Louvre'ı gördüğümde içimde öyle bir heyecan uyandı ki, sanki canlı bir varlıkla karşı karşıyaydım. Çünkü Louvre dünyada herhalde yegâne saraydır ki, Dumas'dan tutun da bugünün Maurice Druon'una kadar nesil nesil yazarların kalemiyle estetik zevke hitap eden, hayatı çizgiler vasıtasıyla tasvir eden bir tip, kahraman seviyesine yükseltilmiştir.

Louvre entrikaları, Louvre hilesi ve sevgisi, Louvre riyakârlığı ve romantizmi tarihten ziyade estetik zevke hitap eden edebiyatın gerçeğidir.

Ordubadi kimdir?

Çevirmen İgor Peçenyev, *Dağlar Arkasında Üç Dost* adlı romanı orijinalinden Rusçaya çevirmiş ve daha yeni neşredilmiş olan kitabın⁷ ilk nüshalarını Bakü'ye getirmiştir.

Babam, İgor ve ben Masallı'ya gezmeye gitmiştik. Akşam üzere Kızılağaç'ta deniz kenarında oturup edebiyattan konuşuyorduk.

Azerbaycan edebiyatını hiç de kötü bilmeyen (herhalde bizim bazı edebiyatçı ve tenkitçilerimizden iyi biliyor!) İgor bana sordu:

– Sana göre Memmed Said Ordubadi kimdir? (Peçenyev, M. S. Ordubadi'nin de çevirmenidir.)

– Bana göre M. S. Ordubadi en iyi eserlerinde, özellikle de *Kılıç ve Kalem* inde Azerbaycan'ın Dumas'sıdır⁸.

Dün gece Masallı'dan dönüyorduk ve gelirken arabada bazen verdiğim cevabı hatırlıyor ve sanki bir şeylerden rahatsız oluyordum. Sanki içimden bir ses bana bunun doğru cevap olmadığını söylüyordu, hem de Ordubadi veya Dumas ile alakalı olduğuna göre yok, genellikle esas itibarıyla doğru cevap değil⁹.

İşin özü şu ki, Azerbaycan'ın Dumas'sı olmak mümkün değil, nasıl Fransa'nın da Ordubadi'si olmak mümkün değilse.

Sanatçı halkın his ve heyecanının mahsulüdür ve halkı ifade eder. Bizim hayalimizde olan "Dumas" onun için benzersiz Du-

⁷ İlyas Efendiyev. Lyubov za semyu gorami, Moskova, "Sovetskiy pisatel", 1973.

mas'dır ki, onu Fransa yetiştirmiştir. Ordubadi'yi ise Azerbaycan muhiti yetiştirmiştir. Bence bu düşünce dünyadaki bütün sanatçılar için gerekli ve benim İgor Peçenyev'e verdiğim cevap doğru değil.

Bayatı Şiraz

Yusuf⁸ *Bayatı-Şiraz* adlı bir hikâye yazmış ve dün akşam okumam için bana vermişti.

Gece okudum; güzel hikâye.

Yusuf bu hikâyeyi geçen yıl yazmış⁹ ama tamı tamına bir yıl oldu, yayımlayamadı.

Çok ilginçtir, Yusuf'u tanıdığım ve tembelliğinden haberim olduğu için biliyorum ki, roman yazmaya cesaret edemez. Ama diğer taraftan görüyorum ki Yusuf belki de üşenerek yazdığı bu hikâyenin üslup sınırlarını aşiyor sanki; kalemi roman yazmak istiyor ve o roman yazıldığında bir gün Yusuf'un romanını okumak benim için, ilginç bir olay olurdu.

Akşam bulvarda dolaşmaya çıkmıştık ve bunu kendisine de söyledim. "Mutlaka ya-a-a-zacağım" dedi.

Edebiyattan habersizlik edebiyatın imdadına yetiyor

Bilgisizlik, edebiyatın imdadına yetişebilir mi? Bazen yetiyor.

Kristof Hoinski'nin *Bir Gece Olayı* piyesini okudum, beğendim için onu Azericeye çevirdim.

Hoinski muhaliftir, Polonya bağımsızlık hareketinin faal üyelerinden biridir ve Sovyetler Birliği'nden de nefret eder.

Ben o piyesi Glavlit'ten geçirttim ve yayınlattım.¹⁰ Böyle bir davranışta bulunmakla büyük kahramanlık yapmış olmadım. Sadece Glavlit'te oturanlar edebiyattan (ve dünyadan!) habersizler ve hiç kimseyi de tanımıyorlar.

⁸ Rahmetli Yusuf Samedoğlu'ndan (1935-1998) bahsediliyor.

⁹ 1968 yılından söz ediliyor.

¹⁰ Piyes benim tertip ve tercüme ettiğim *Nasil Oldu da Piyer Dış Meşbur Oldu?* kitabında yer alıyor. Bakü, Gençlik, 1982.

Milli karakter

Milli karakter, sanki dedektif gibi "eğlenceli" bir tarzın de edebî seviyesi için tayin edici rol oynar.

Sherlock Holmes¹¹ tepeden turnağa İngiliz'dir. Miss Merpl¹² da öylesine yaşlı bir kadın.

Komiser Megre¹³ ise sadece edebî kimliğine göre değil, mizacı itibarıyla tamamen Fransız'dır. Ben Holmes'un da, Miss Merpl'in de, Megre'nin de çözdüğü düğümleri hatırlamıyorum ama kendileriyle sanki tanışıklığım var.

Küçük Motl

Gençken Şolem Aleyhim'i okuduğumda, öyle sanıyordum ki, Yahudi çocuğu küçük Motl, Bakü'nün eski Mirza Feteli sokağında, Sarı Hamam'ın karşısında Dar Dalan'da bizimle beraber aşık atan, fırıldak döndüren, uçurtma uçuran, kızak kayan mahalle çocuklarından biridir.

Bugünlerde Şalom Aleyhim'i yeniden gözden geçiriyorum ve yine Motl'a rastladığımda bütün ayrıntılarıyla geçmişte kalan çocukluk yıllarımı, mahallemizi hatırladım ve sanki bambaşka bir dünyanın temsilcisi olan, tamamen başka muhitte, başka kaygılar içinde yaşayan; başka melodiler dinlemiş, başka masallar, hatıralar işitmiş olan Motl aslında çocukluk hatıralarımdan gelen birisidir.

Zamanında Gavros¹⁴ beni çok etkilemiş, ölümü beni sarsmıştı. Ailesiz'in¹⁵ küçük kahramanından, Şebzade ve Dilenci'den¹⁶ ve aynı zamanda Saint-Exupery'nin *Küçük Prensi*nden çok hoşlanıyordum ama bunların hiç birisi Motl kadar "bize yakın" değildi.

Herhalde bunun sebebini yetenekte, edebî-estetik seviyesinde aramak doğru değil. (Söz konusu olan kişiler Hugo, Mark Twain,

¹¹ Conan Doyle'un kahramanı.

¹² Agatha Criste'nin kahramanı.

¹³ Georges Simenon'un kahramanı.

¹⁴ Victor Hugo'nun *Sefiller* romanındaki karakter.

¹⁵ Hector Malot'un romanı.

¹⁶ Mark Twain'in *Şebzade ve Dilenci* romanından bahsediyor.

Saint-Exupery olunca "yetenekli-yeteneksiz" ayrımı kenarda kalıyor.) Sebep başkadır. Sebep iklim!

Sebep havanın -münasebetlerin- duyuğu ve heyecanların sıcaklığında, sıcak sularda, sıcak topraklardadır!

Sebep, Şark genidir!

Rabelais yerküreye sığmıyor

Rabelais'yi okuduğumda ve ara sıra yeniden gözden geçirdiğimde öyle zannediyorum ki, bu yazar sanki başka bir gezegene gitmiş, tamamen başka bir medeniyetle temasta bulunmuş ve Gargantua'yı da Pantegruel'i de medeniyetten yeryüzüne, özellikle Fransa'ya getirmiş.

Niçin böyle?

Elbette bu durumda benim kişisel his ve heyecanım hiç de az rol oynamıyor ama önemli olan bu değil. Önemli olan şu ki, Rabelais bu romanda işlediği fikirleri, dünya görüşü ile hem kendi devrine, zamanesine, aynı zamanda da genel olarak beşeriye, yerküresine sığmıyor.

Ağabeyim Ağa'nın beyti

Bugün 44 yaşıma girdim ve sabah uyandığım andan itibaren aklımda hep ağabeyim Ağa'nın beyti var:

Efsus ki, yarım gece geldi, gece gitti.

Hiç bilmedim ömrüm nice geldi, nice gitti?..

Babam Celil dayının da sık sık bu beyti hatırladığını söylüyor.

Bu iki mısra da tam 9 kelime kullanılmış (diğerleri tekrar) ve edebiyat dediğimizin sırrı da bundadır: Bu 9 kelime seni acıklı ve evvahlarla dolu öyle bir gamlı, kederli hisler alemine çekip götürür ki, 900, hatta 9000 kelime bile bunu anlatmakta yetersizdir.

Ve bu durumda edebiyat ile zaman, garip bağlarla (estetik bağlarla) birbirine bağlıdır: 10 yıl önce -34 yaşına girdiğimde- şüphesiz ki, bu hisler alemi benim için bu kadar derin değildi, bundan 10 yıl sonra da -Allah ömür nasip ederse- belki de bu iki mısraın

güzelliği benim için daha fazla olacak, estetikliği çoğalacak ve o hisler alemi de değişecek, derinleşecek.

Aziz Nesin'in hafızası

Yazar psikolojisi de bir sırrı- Hüda'dır.

Yanılmıyorsam 1978 yılının başları idi. Moskova'da Sofya'dan uçakla gelmiş Aziz Nesin'i ve onunla birlikte Muza'yla¹⁷ Vera'yı¹⁸ Merkezî Edebiyatçılar Evi'nin restoranına davet etmişim. Sohbet sırasında öyle bir şey söyledim ki, benim için Aziz Nesin isimli bir-birinden farklı iki yazar var: Ciddi tiyatro yazarı Aziz Nesin ve gü-lünç hikâyeler yazarı Aziz Nesin.

Şimdi hatırlıyorum da, o zaman Aziz Nesin küçük ve her daim çok kurnazca bakan gözlerini bana dikerek sormuştu:

– Senin için hangisi önde?

Ben de şöyle cevap vermişim:

– Tiyatro yazarı Aziz Nesin.

Belki de bu çok su götürür bir fikirdir ama şu anda önemli olan bu değil. O zamandan beri 1.5 yıl geçmiş -şimdi 22 Haziran 1979- ve ben bu sabah Muza ve İgor¹⁹ ile beraber Moskova'dan İstanbul'a geldim (aslında bu Musa'nın ve İgor'un gidecekleri yoldur, benimkiyse Bakü-Moskova-İstanbul).

Bizi Aziz Nesin karşıladı ve bugün ben Demirtaş Ceylan²⁰ ve Arif Keskiner²¹ beraber Aziz Nesin'i bizi getiren uçak ile Moskova'ya yolcu ettim (oradan Angola'ya, Asya-Afrika ülkeleri yazarları 6. konferansına gidecek).

Aziz Nesin havaalanında vedalaşırken aniden sordu:

¹⁷ Muza Pavlova: Rus şairesi, Nazım Hikmet'in çevirmeni.

¹⁸ Vera Feonova: Türkolog, çevirmen, SSCB Yazarlar Birliği'nde çalışan bu kadının Türk-Rus edebî ilişkilerinin gelişmesinde çok büyük rolü vardır.

¹⁹ İgor Kovalenko: Rus yazarı.

²⁰ Türk yazar. O zaman Türkiye Yazarlar Sendikası başkanı Aziz Nesin'in yardımcısıydı.

²¹ Türkiyeli sinema yönetmeni.

– Elçin bey, sen şimdi Moskova'ya hangi Aziz Nesin'i yolcu ediyorsun?

Önce soruyu anlamadım. Sonunda 1.5 yıl önceki(!) o kısa sohbeti hatırladım ve şaka ile için içinden çıkmaya çalıştım:

– Herhalde her ikisine de iyi yolculuklar diliyorum.

Bu olayda benim için ilginç olan taraf, sadece Aziz Nesin'in hafızası değil, aynı zamanda o sohbetimizi Aziz Nesin'in hafızasında tutan yazar heyecanı, sıkıntısı, araştırmaları ve yazar kıskançlığıdır.

Plutarkhos kimdir?

Plutarkhos kimdir? Elbette derhal cevap veriyorsun: Tarihçi.

Ama Plutarkhos'un tarihi tamamen roman ve hikâyelerle doludur. Tesey ve Romulus'dan başlayarak Dion ve Brutus'a kadar *Mukayeseli Ömürleri* (veya şöyle tercüme edebiliriz: *Mukayeseli Ömür Yolları* veya *Mukayeseli Hayat Tasvirleri*'ni, (Rusçası *Sravnitelnye jisneopisaniya*) okudukça öyle zannediyorum ki hikâye ve romanlardan tertip olunmuş silsile, edebî bir yazı okuyorum ve her seferinde düşünüyorum ki, tarih sadece olaylar ve kesin zaman göstericilerden oluşan bir ilim değil. Sürekli yaratılışı tahlil eden, yaratılışın derinliklerine varan, onu açıp gösteren edebî eserler silsilesidir.

Çağımızın Kahramanı

Bazen öyle sanıyorum ki, *Çağımızın Kabramanı*, 19. yüzyılın birinci yansında Rus edebiyatında 20. yüzyılın 50'li, 60'lı yıllarının kendini ifadesidir.

Bu eser klasik Rus nesrinde (son derece büyük bir servette!) gerçek değerini bulamamış kıymetli bir incidir.

Şair Puşkin *Yüzbaşının Kızı*'ndan (kendi çağında yetenekli bir hikâyeden) üstündür ama şair Lermontov *Çağımızın Kabramanı* ndan o kadar üstün değildir. Belki de aksinedir ve ona göre değil ki şair Lermontov zavıftır, onun içindir ki *Çağımızın Kabramanı* onun büyük yeteneğinin çok zengin bir ifadesidir.

Konfor

Geçen gece trenle Budapeşte'den Moskova'ya gittim. Şimdi de trenle Moskova'dan Bakü'ye dönüyorum ve bu satırları da trende yazıyorum.

Dün akşam Lev Anninski²² ile Edebiyatçılar Evi'nin restoranında oturmuştuk; Lyova sürekli *konfor* kelimesini kullanıyordu.

Gece lokantadan çıkıp Anninski ile vedalaştıktan sonra yürüyerek Moskova oteline -orada kalıyorum- gidiyordum ki, Lyova'nın sürekli kullandığı o *konfor* kelimesini hatırladım ve Moskova'nın o soğuk kış gecesinde yapayalnız Herzen sokağında karların üstünde yürürken aniden bir muhammes (galiba Aşık Memmed'e ait) kıta zihnimde dolaşmaya başladı:

Ay cavan, serv-i revan, gonca deban, ağrın alım,

Ay gabag, bir beri bak, kaşın keman, ağrın alım,

Al yanak, billur bukak, tuti zeban, ağrın alım,

Ey bivefa, etme cefa, getir derman, ağrın alım.

Gel insafa, sürrüz sefa, her bir zaman, ağrın alım.

Bu muhammesin iç kafiyesi, sedası, ritmi, okunaklığı o anda benim için *konfor* anlayışının mazmunca değil -o an mazmununun hiç farkında değilim- estetik yönden ifadesiydi -estetik konfor!-

Osman Sarıvelli'nin iki mısrası

Bundan 10-15 yıl önce -o zaman üniversitede talebeydim- karnıcaların hayatı hakkında bütün ilmi yazılan toplayıp okuyordum. Karnıcaların hayatı benim için dünyanın en ilginç mucizelerinden biriydi.

Ama işin ilginç tarafı şu ki, her karnıca görüşümde o ilmi yazıları değil, Osman Sarıvelli'nin şu iki mısraını hatırlıyorum:

Dövdü yağış meni, dövdü kar meni,

Bir karnıca, bınsem, götürür beni...

²² Ünlü Rus tenkitçisi.

Aslında bu iki mısra karnıcaya değil, dünyada çok cefa gören, her türlü fırtınaya yakalanan insana hasredilmiş. Ama burada benim için çok güzel bir karnıca -hamal karnıca, çalışmayı seven!- karakteri, tipi var.

Çehov benim için kimdir?

Benim için Çehov ilk önce olağanüstü bir zekâ, hafıza, anlayış ve kavrayışa sahip olan tiyatro yazarı ve ancak bundan sonra büyük bir hikâye yazandır.

Sofokles trajedisi

Sofokles yalnızca trajedi yazarı değil. Aslında o, büyük bir beşerî trajedinin kahramanıdır: Yazdığı 123 (!) trajediden -bunu antik kaynaklar söylüyor- yalnız 7'si bize ulaşmış. Müthiş bir kayıp. Biz nice *Elektra*'lardan, *Antigone*'lerden *Kral Ödiplerden* yoksun kalmışız.

Bunun anlamı şu ki, biz bugün *Hamlet*'i okuyoruz ama *Othello*'nun da, *Kral Lear*'in de varlığından habersiziz...

Bak o zaman dünya edebiyatının manzarası ne hale gelirdi?

Dünyanın en büyük keşfi

Artık bu yılın²³ sonuna yaklaşıyoruz, yani 20. asır sona eriyor ve Bakü'de video yaygınlaşmaya başlıyor.

Dün Günay'ı²⁴ Toğrul Nerimanbeyov'un atölyesine götürmüştüm -Günay'ın portresini yapıyor-; Toğrul kendi işiyle meşguldü. Ben de Anar'la birlikte Toğrul'un videosunda Fransa'dan getirdiği Amerika'nın çektiği korku filmini izliyordum.

Şimdi gece ve masamdayım. Şolohov'un kitabına önsöz yazmak için hazırlık yapıyorum, o korkulu filmi hatırlıyorum ve düşünüyorum ki, o film her ne kadar yeni teknoloji ile, büyük bir ustalikle aynı zamanda çok büyük paralar harcanarak yapılmışsa da,

²³ 1975 yılından bahsediliyor.

²⁴ Büyük kızım.

benim için Mary Shelley'in 150 yıl önce diviti mürekkebe batırarak yazdığı *Frankenstein*, o filmde -ve bu tür filmlerden!- daha tesirli ve unutulmazdır.

Bundan sonra da dünyada sayısız keşifler olacak (film gibi) ama herhalde kitabın keşfi kadar büyük bir keşif olmayacak.

Benim bu meseleden etkilenişim de bununla ilgili olabilir.

İlk gidiş

Satranç araştırmacıları yazıyor ki, oyun zamanı satranç ustalarının ilk hamleleri % 80 doğru olandır. Tek yapılması gereken akla gelen ilk hamleyi oynamaktır korkusuzca...

Fakat ilk farklı hamleler de gelebilir akla. Bazen bir saat düşündükten sonra bulunan o hamle yanlıştır.

Öyle zannediyorum ki, edebiyatta da bunun benzeri ve "bir solukta yazmak" meselesi de bu ilk hamleye benziyor. "İlk hamle"den korkmuyorsun ve bir solukta yazıyorsun.

Bilindiği gibi bu da -bir solukta yazmak- yeteneğin bir yönü, bir belirtisidir.

Mehdi Hüseyin her zaman İlyas Efendiyev'e "Sendeki bir solukta yazabilmek becerisi bende olsaydı, şimdi alemleri yazarak dolurdum!"

Azapla yazmak elbette zor bir iştir. Ve azapla yazmanın kendisi de bazen yeteneğin başka bir yanı, başka türlü ortaya çıkmasıdır.

Flaubert zor yazıyordu; günde bir sayfayı güçlükle bitiriyordu ("Bir kitap yazmak için 1500 kitap okumak gerek" -bu da Flaubert'in düşüncesidir-) ama bu zorluklardan sonra *Madame Bovary* ortaya çıktı.

Böyle olup olmadığını bilmiyorum ama mesela musiki ile alakalı olarak öyle zannediyorum ki Mozart, Vivaldi bir solukta yazmış; Bach ise zorluk çekmiştir. Ancak Bach, edebiyattaki Flaubert değil. Daha çok edebiyattaki Tolstoy'dur.

Karr kelimelerin anlamını biliyor

Alfons Karr'ın bir sözünü okudum: "Çoğu, insan anlamını bilmedikleri kelimelerin yardımıyla o kelimelerin anlamını bilmeyen diğer insanları etkiliyor".

Üstelik bu fikir yalnız konuşma diline değil, belki de daha çok yazılı edebiyata, özellikle de tenkide aittir.

Niçin Tolstoy'u seviyorum?

En büyük arzularımdan biri, zamanı geldiğinde "Tolstoy'u niçin seviyorum?" adlı kitabı yazmaktır.

Tolstoy hakkında çok yazılmış ve ben de onların çoğunu okumuşum ama öyle sanıyorum ki benim yazacaklarımı hiç kimse yazmamış ve yazmayacak. Çünkü benim Tolstoy'da gördüklerimi, hissettiklerimi başkası bu şekilde görmemiştir.

Ve Tolstoy'un büyüklüğü, onu az çok anlayan okuyucularının, hakkında böyle düşünmesidir. Ve doğru düşünüyorlar!

Bomarşe

Tarihteki meşhur casuslar hakkında bir yazı okudum ve meğer Bomarşe de casusmuş ama ilginç olan şu ki, ben bu malumatı çok normal karşıladım. Sanki Bomarşe'nin önceden de casus olduğunu biliyordum gibi.

Belki de benim böyle düşünmememe sebep şudur: *Figaro'nun Düşünü*, benim sürekli gözden geçirdiğim ve sevdiğim bu komedi tamamen bir serüven, macera aşkı, hevesi, şevki ile alevleniyor ve sanki Bomarşe'nin casus olması da *Figaro*'daki bu aşkın, hevesin, şevkin ve macera tutkusunun devamıdır.

Fielding ve Molière

Fielding'in oyunları, özellikle *Kadın Erde Tutmanın Yeni Yöntemi*, *Babaya Ders*, *Karışıklık Çıkaran Hizmetçi Kız* şüphesiz ki, çok parlak yeteneğin ifadesidir ve hem de çok komiktir. Ama kendisinden bir asır önce yaşamış olan Molière'in komedileriyle kıyaslandığında bu oyunlar soğuktur! Molière ise harareten ibarettir.

Genellikle Fransız edebiyatı ile İngiliz edebiyatının kıyaslanmasında bu sıcaklık ve soğukluk bana göre göze çarpmak derecededir. Özellikle komedi ve mizahta.

Buna göre de bir zamanlar Tackeray'in *Kibirler Pazarı*'nı gönlüsüz bir şekilde, zorlukla okuyup bitirdim (aklım büyük eser di-yordum ama yüreğim sıkılıyordu!). Jerome'un yazılarını ise sonuna kadar okuyamadım.

Hatta Shakespeare'in kendisinde de komediler trajedilere nispetle soğuktur. Mesela *Othello*'daki canlılık *On İkinci Gece*'de yoktur.

Mirze Feteli, Mirze Celil ve Üzeyir Bey

Şimdi M. F. Ahundov hakkındaki yazıma son noktayı koydum. Ben 1982 yılında Ahundov'un 170. yıl jübilesinde *Fikrin Kervanı* kitabı için aynı konuşma çerçevesinde bir deneme yazdım. Belki de söz konusu aynı denemedir?

19. ve 20. asır Azerbaycan medeniyeti tarihinde önemli -edebî ve estetik bakımdan çok ilginç- bir özellik, üç büyük sanatçıya -M. F. Ahundov, C. Memmedkuluzade ve Ü. Hacıbeyov- hastr (o halde medeniyet, tarihimiz ve edebiyatımız için karakteristik bir olaydır).

Mirze Feteli 6 komedisi ile geçen asrın ortalarına kadar Azerbaycan halkının (eski ve zengin edebiyatı olan bir halkın) bilmediği bir tarzı; tiyatro sanatını, bu halkın edebiyatının milli faktörü yaptı.

Mirze Celil'e kadar Azerbaycan hikâyesi mevcuttu (Fuzuli'nin *Şikayename*'si, Mirze Feteli'nin *Aldanmış Kevakibî* -gerçi tenkidimiz bazen bu eserlerin tarzını başka türlü belirliyor- vb.). Ama bir tarz olarak şekillenmemişti. Mirze Celil *Posta Kutusu*'yla, *Gurbaneli Beyle Pirveli'nin Horozu*'yla, *Sakallı Çocuk*'la bu tarzı yeniden şekillendirdi ve aynı zamanda onu Azerbaycan edebiyatının -eğer böyle demek mümkünse- milli tarzına dönüştürdü.

Üzeyir bey de bu asrın başında yazdığı 3 operetiyle bu tarzı Azerbaycan halkının edebî değerlerinin korunması bakımından en sevilen tarza çevirdi.

Bu sanatçıların yardımıyla halk bu yabancı tarzları anında kabullendi ve hatta Hacı Gara, Gurbaneli bey, Meşedi İbad, Molla Nasreddin veya Behlül Danende gibi halkın edebî kahramanlarına dönüştü.

Soljenitsin benim için kimdir?

Benim için büyük yazar Soljenitsin'in sadece iki eseri var: *Ivan Denisoviç'in Bir Günü* ve *Matryona'nın Bahçesi*.

Diğerleri ise sadece vatandaş (hem de büyük harfle Vatandaş!) Soljenitsin'in eserleridir.

Dostoyevski ve Dickens

Ta gençlik yıllarımdan itibaren iki yazar var ki şuur, fikir onları tamamen kabul ediyor, kalpse sıkılıyor. Bunlar Dostoyevski ve Dickens.

Dostoyevski'nin eserlerinde fikir edebiyattan önemlidir.

Dickens ise soğuktur ve eserlerindeki zengin karakter aleminde Tolstoy'un ve Balzac'ın sıcaklığı yoktur.

Edebi baht

Edebiyatta da "edebî baht" (şansı yaver gitmek) faktörü çok güçlüdür. Çağdaş edebiyatta Jorge Amado, Archibald Cronin, de Sensunegi gibi büyük yazarlar var ki, büyük şöhret her zaman onlardan uzak olmuş. Ama şöhret Marquez'i anında buldu (haklı, ona yakışır şekilde buldu!).

Bazen de büyük şöhret gereken insanı bulmuyor!

Miss Merpl ve Poirot

Miss Merpl ne kadar tipik İngiliz hanımıysa, Agatha Christie'nin kahramanı Poirot bir o kadar kozmopolittir. Belki de bu yüzden Poirot bir edebî karakter gibi her zaman kendini tekrar ediyor ve maharetle kurulmuş olan entrikaya rağmen insan bıkmıyor.

Miss Merpl ise benim için her zaman yenidir.

Truva Savaşı ve Iliada

Tarihte gerçekten *Truva* savaşının olup olmadığı önemli değil. Önemli olan şu ki *Iliada* var.

Sistem sahte olanı ödüllendiriyor ve teşvik ediyor

Thomas Carlyl şöyle yazıyor: "Yazarlar iki türlü olur; gerçek yazarlar ve sahte yazarlar. Burada da başka sahalarda olduğu gibi sahte olan mevcuttur."

Elbette Carlyl çok da orijinal bir fikir ileri sürmüyor ama esas olan şu ki onun 120-130 yıl öncenin İngiltere'sinde söylediği bu sözlerle -aynı sahtelik 20. asırda Sovyetler Birliği'nde de var- resmî derece aldı: Sahtelik daha büyük bir çaba sarf etmekle orijinal yerini aldı.

Sistem, sözde *balk düşmanı* kavramını oluşturdu ve gerçek hayatta onu kurşuna dizdi.

Ve edebiyatı da bu işi yapmaya tahrik etti, edebiyat *balk düşmanı* karakterini oluşturdu: Tiyatro sanatı o *balk düşmanlarını* sahnede kurşuna dizdi -nesir- romanlarda, -nazım- manzum hikâyelerde.

Sonuçta sahte olan teşvik edildi ve ödüllendirildi.

Soru-cevap

Uzun yıllardır kendimle bir oyun oynarım: Yalnız olduğumda veya can sıkıcı toplantılarda hayalimde antolojiler yapar veya farklı sorulara cevap aranır; o farklı cevaplar dinamik olur. Bugünün cevabı bir yıl önceki cevaptan farklı olur.

Bugün de böyle bir soru-cevap içindeyim ve tabii bunları bir kâğıda yazıyorum:

- Söyle, dünya edebiyatı tarihinde senin için en büyük kitap hangisidir?

- Dini kitaplar dışında mı?

- Tabii.

- *Don Kişot*.

- Yıllar değişiyor fakat *Don Kişot* senin için değişmiyor mu?

- Evet.

- İyi, dünya edebiyatında senin için en büyük 3 kitap?

- 1. *Don Kişot*, 2. *Anna Karenina*, 3. *Binbir Gece Masalları*.

- 20. yüzyılın en büyük 5 kitabı?

- Benim için tabii ki bunlardan ikisi Rus edebiyatındandır: *Sakin Don* ve *Üstad ve Margaritha*. Sonra *Forsyt Efsanesi*, *Buddenbrooklar*, *Yüzyıllık Yalnızlık*, *Mabkeme*. Proust'un *Yitirilmiş Zamanı Ararken* dizisi.

- Yaa!...

- Ama 7 oldu. Durmasam liste çok uzayacak!

- Tamam. En iyi Azerbaycan romanı?

- İlyas Efendiyev'in *Geriye Bakma*, *İhtiyar* romanı.

- Rus edebiyatında?

- Bir roman ismi mi?

- Evet.

- *Anna Karenina*.

- Fransız edebiyatında?

- Emile Zola'nın *Rougon-Macquart*'lar dizisi.

- İngiliz edebiyatında?

- Defoe'nun *Robinson Crusoe*'su

- Senin için dünyanın en büyük 3 yazarı?

- Cervantes, Shakespeare, Fuzuli, Rabelais, Defoe, Molière, Lope de Vega. Yeniden cevap verirsem belki bu isimleri bir başkası ile değiştirebilirim.

- Dünya edebiyatında senin için en tesirli olay?

- *Anna Karenina*'nın kendini trenin altına atması.

- En kederli olay?
- Don Kişot'un değirmenlerle savaşı.
- En dramatik olay?
- Skapen'in Jeront'u çuvala sokup pataklaması.

Bunların hepsi benim bugün, yani 6 Şubat 1984 yılında verdiğim cevaplar. Yani belki farklı cevaplar veririm.

Belli ki böyle de olacak...

Fakat bu cevaplar her zaman benimle.

Tolstoy hakkında

Tüm dünya Tolstoy'un 150. yıl dönümünü kutluyor.

Moskova gazeteleri bu kutlama günü hakkında yazıyor fakat hâlâ orijinal bir şeye rastlayamadım.

Yani Tolstoy hakkında her şey söylendi mi?

Za rubejom'da Henri Troyat'ın Tolstoy hakkındaki makalesini okudum. Bir düşüncesi hafızamda kaldı: "O tüm dünyayı kendine sığdırmıştı".

Napolyon ve Goethe

Terle'nin Napolyon hakkındaki monografisini okurken beni çok etkileyen ne Waterloo, ne de Yelena oldu.

Beni en çok etkileyen şu oldu: Napolyon odasında kendisiyle görüşmeye gelmiş olan Goethe'ye oturması için teklifte bulunmaması, kendisi oturmuş. İhtiyar Goethe de onun karşısında ayakta durmuş.

Böyle tanışmış ve sohbet etmişler.

Fakat teğmen Bonapart *Genç Werther'in Acıları*'nı okuduğunda o kadar etkilenmiş ki Werther gibi kendini öldürmek istemişti.

İntihar etmedi. Goethe'yi böyle ayakta tutmak için mi?

Kitap ve yazar

Yazar kitabı yazıyor ve bundan sonra kitapla yazar (şahıs) arasında hiçbir bağ kalmıyor. Kitabın kendisi bağımsız bir hayata baş-

lıyor. Ya' hemen ölüyor veya mekanik fikirlere esasen suni şekilde yaşatılıyor. Bizlerde olduğu gibi hakim ideoloji, o liyakatsiz kitabı tebliğ ediyor ve ödüllendiriyor! Doğrudur, o zaman yazar -şahıs- faydalanmış oluyor veya insan ömrü karşılığında çok uzun, hatta ebedî bir ömür yaşıyor (*Iliada* ve *Odisse* gibi, Don Kişot'un veya Robinson'un kitapları gibi).

Yazarların hayatı öğrenilir, onun müzesi açılır, ismine sokaklar, kendine anıtlar yapılır fakat bu tamamen resmî bir şeydir.

Bugünlerde İlya Kilifov'un *William Shakespeare Oyunu ve Dahi Föniks'in Sırrı* adlı kitabını okudum.

İyi Shakespeare-bilimcidir. Ve bu yeni kitabında "Shakespeare'in sırrını" açıklamak istiyor. "Shakespeare kimdir?" versiyonlarından birini öne çekiyor.

Kulilov için Shakespeare, zamanının *Leyla ve Mecnun*'u olan aşıklardır: Roger ve Yevizavet Retlendler.

Yani bunlar oyuncu William Shakespeare'in eseri olarak biliniyor -bu şahsın hayatı öğrenilir! resimleri, müzeleri, tiyatroları okullarda edebiyat odalarını süslüyor, hayatı hakkında filmler yapılıyor, eserler yazılıyor-. Şu eserleri aşında bu aşıklar yazmışlardır.

Belki hakikaten böyledir, belki de değil. Bu da dinazorların aniden yok olması veya Mısır piramitlerinin yapılması ya da Atlantis'in suya batması gibi beşerî sırların bin türlü oyunlarına benzer oyunlardır. Bilemiyorum fakat şunu biliyorum ki, bugün Romeo ve Juliet'le veya kiskanç Mavra veya Danimarka prensiyle hiç bir ilgisi yoktur.

Onlar için fark etmiyor, onları kim yazmış (hayata getirmiş), nasıl yazmış, hangi yerde ve hangi zorluklarla veya hangi mutluluk anında yazmış?

Özellikle bu, hayatta nankörlüğün, vefasızlığın belirtisi değil. Bu, edebiyatın (genel olarak sanatın) özelliğidir ve acımasız kanunlarından biridir.

Timur ve ekibi

Timur ve ekibi sanki Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesinin ve SSCB Bakanlar Kurulunun ortak kararıdır.

Wan Clibern'in konseri

Gençliğim rock'n roll devrine rastlıyorum. Fakat bir gün klasik müzik bir deli rüzgar gibi içime doldu.

1958 yılında -o zaman 16 yaşındaydım- hiç kimsenin tanımadığı genç ve çok uzun boylu bir Amerikalı piyanist Wan Clibern, Çaykovski'nin anısına yapılan uluslararası Moskova yarışmasında birinci oldu ve Soğuk Savaş'ın sertleştiği bir vakitte Amerikalı bir gencin Sovyetler Birliğindeki bu parlak başansı onu bir günde tüm dünyada meşhur etti. Clibern, Moskova'dan sonra birinci olduğu için SSCB'nin bir kaç şehrinde, Bakü'de konser verdi ve ben rock'n roll sanatına, klasik müziğe olan sevgimden dolayı değil, Clibern'i görmek için (ABD'den gelmiş) o konsere gittim ve orada çalınan müzik Clibern'i benim dünyamda tamamen görünmez yaptı.

Yalnız müzik, başka hiç bir şey ve hiç bir kimse...

Bir gün duydum ki, Teksas'ta Clibern'in kendi ismini taşıyan uluslararası müzik müsabakası düzenleniyor ve bu müsabaka da Çaykovski'nin, Schopen'in, Margaritha Longun'un, Belçikalı Elisabeth'in ismini taşıyan müsabakalar kadar meşhur ve otoritelidir. Fakat 35 yıl önce Bakü filarmonisinin yaz salonunda o Amerikalı gencin konseri (hayatta kendini arayan gencin -belki de kaba gözükmüyor fakat böyle söylemek istiyorum-) beni iterek sanatın o zamana kadar bilmediğim zengin alemine götürdü.

O zaman ben, 10 yaşından itibaren hikâye yazdığımı da göz önünde bulundurursak, "koca" bir hikâyeciydim, hatta roman bile yazıyordum ve Andersen Niksen'in *Beşer Evladı Dite* eserinin isminin etkisiyle o romanın ismini *Beşer Evladı Hasan* koydum.

Ve şimdi (o konserin üzerinden 23 yıl geçmiş) arşivimde kalmış o hikâyeleri o zaman dahiyane işler sanırdım ve 16 yaşın tefekkürü ile emindim ki, insanlar kalın kafalı oldukları için bu dahiyi anlamıyorlar (ve anlayamayacaklar)...

Fakat o konserden sonra bütün geceyi bahçeye bakan balkonumuzda geçirdim. Düşüncemde kuyruklu piyanonun tuşlarındaki kopan o müzik sesleri bir daha geri döndüremesem de o müziğin

bende oluşturduğu ve tamamen yeni bir ruhla dünyanın en büyük keşiflerinden birini yaptım: Sanatta (ve hayatta) seni anlamaları çok önemli değildir. Önemli olan şu ki, sen anlayasın! Sen anlayasın hayat nedir! Sen bilesin insan kimdir! Sen anlayasın ki ruh neler yapabilir!

Sistem, yeteneği mahvediyor

Sovyetler Birliği birçok yeteneği mahvetti. Bir kısmını katletti, bir kısmını korkuttu veya heveslendirdi ve yeteneği Lenin'in, Stalin'in, Kızıl meydanın, Kolhoz'un, Su elektrik santralinin methine yöneltti. Bir kısmını danılarak, isteyerek-istemeyerek(!) büyük edebiyattan uzaklaştırdı.

Rus-Sovyet edebiyatında sonuncular için benim dünyamda feci örneklerden biri Pavel Bajov'dur.

Bu yazarın masallarını özel olarak "Taş anahtar", "Sandık", "Bakır dağın sahibi" ve "Ural masalları" nı okurken bana öyle geliyor ki bu adam hakim ideolojiden kurtulmak, zamanın edebî ve siyasi olaylarından, korkularından uzaklaşmak için masallar dünyasına kapanıp kalmıştır. Bu masallardan belli oluyor ki, onun büyük eserlere yönelmiş yeteneği kendisi tarafından masal çerçevesine sıkıştırılmıştır.

Hatırlıyorum da, bir Rus yazarının -Victor Dragunski'nin- çocuk hikâyelerini, özellikle de *Dennis'in Hikâyeleri*'ni okurken bende böyle bir bakış açısı oluşmuştu.

Soru cevap

İlgi çeken 5 macera kitabı

Robinson Crusoe, Gulliver'in Maceraları, Baron Münchhausen'in Maceraları, Ovod, Kaptan Grant'ın Çocukları.

Aleksander Blok'un piyesleri

Blok şiirde ne kadar yetenekliyse tiyatro eserlerinde o kadar yeteneksizdir.

"Meçhul Kadın", "Mezarhane", "Padişah meydanda". Rus tiyatrolarının Çehov devrinde yazılmış bu piyesleri Blok'a yakışmayan bir üsluptadır. Hatta "Kızılgül ve Haç" tamamen Epikürçülük korar ve oradaki 13. yüzyıl Fransa'sının operet şüslerine benzer.

Yazar tesellisi

Balzac diyordu ki: "Eğer herhangi bir yazar yalnız halkı eğlen-dirmekle kalmak istemiyorsa, bütün varlığıyla kendi devrinin, za-manının ahlâkını iyileştirmek için çalışmalıdır."

Doğrudur, ben "yazar ne yapmalı?" sorusuna bağlı mutlak talepler (emr-i vaki!) kabul etmiyorum fakat şimdi mesele bu değil.

Mesele şu: Yazarlar böyle bir şeyi hedeflemeseler bile her zaman ona ulaşmayı istemişlerdir.

Ahlâksa, iyileşmiyor ve bütün devirlerin, zamanların ahlâkında ahlâksızlıkla ahlâk beraber yürümüştür.

Edebiyat iyileştiren (yaratan! karar veren! emir veren! hedefe ulaşan!...) değil, onun bu rolü çok abartılmış (Balzac tarafından da), edebiyat bir şikayetçidir (yani gücü yalnız buna yetiyor).

Benim Tolstoy'um

M. Svetayeva'nın kendi Puşkin'i -*Benim Puşkinim*'i- vardı. O, *Benim Puşkinim* i okuyordu, *Benim Puşkinim* hakkında yazıyordu.

Anna Karenina yı yeniden okuyorum ve düşünüyorum da her okuyucunun kendi Tolstoy'u, -"Benim Tolstoyum"u- var.

Hatta Aysun'un bile (bazen ona Tolstoy'un çocuk hikâyelerini okuyorum) kendi Tolstoy'u -"Benim Tolstoyum"u- var.

Tabii ki, benim -Elçin'in- Tolstoy'u ile başka birinin -Ahmet'in, Mehmet'in, İvan'ın, John'un- Tolstoy'u arasında farklılıklar var.

Bir Tolstoy bin Tolstoy'dur, yüz bin Tolstoy'dur...

Alerji

Bende edebiyattaki kayıtsızlığa karşı alerji var. Ve o kayıtsızlığı ben somut olarak duyuyorum.

Sistem ve Maksim Gorki

İdeoloji, bir tek canlı yazarı (canlı yeteneği) mahvetmiyor, bazen dünyasını değiştirip hayattan ayrılmış yazarları bile kötü duruma sokuyor.

Sovyet hükümeti kurulana kadar Maksim Gorki 20. yüzyıl Rus edebiyatının büyük temsilcisiydi ve asrın başlarında onun kadar ünlü, çağdaş bir yazar yoktu.

Sovyet hükümeti kuruldu ve Gorki melekleştirildi. Eserlerinden en zayıfı olan *Ana*, hikâyeleri içinde en alçak gönüllü olan "Firtına kuşu hakkında şarkı" yapmacık olarak edebiyatının resmî değer ölçüsü seviyesine yükseltildi. Güzel "basyak" hikâyeleri, entresan "Fama Gorayev"i, Artamonovlar ve Samginler hakkında (iyi kötü) yazdığı hikâyelerin hepsi gölgede kaldı.

Sovyetler Birliği parçalandı ve bu kez "yeni edebî meclis", sistemin edebî- ideolojik siyasetinin acısını Maksim Gorki'den çıkarmaya başladı, hatta meleklik katından aşağı indirildi (bū gerekliydi ve ne zamansa olması gerekiyordu) ve bir yazar gibi onun üzerine kara çizgiler çizilmeye başlandı.

Fakat öyle sanıyorum ki bu geçicidir.

Almanya'nın başansızlığından sonra Hamsun'un akıbeti de böyle olmuştu fakat bugün Hamsun yeniden kendi yerini, 20. yüzyılın büyük yazarlarından birinin (belki de ilkinin) yerini aldı.

Doğrudur, Gorki, Hamsun değil. Fakat tabii ki, dünya edebiyatı tarihinde kendi yerini alacaktır.

Dünyanın en güzel edebî sahtekârlığı

Dünyanın en güzel edebî sahtekârlıklarından biri Grimm Kardeşlerin masallarıdır.

Bremen Mızıkacıları da, *Kart ve Yedi Çepiç* de, *Kurt ve Tilki* de, *Kar Kız* da, *Flamingo* da halkın ürünüdür.

Berlin Üniversitesinin profesörleri, ünlü folklorcular Grimm Kardeşleri "bu masalları yazıya geçirmişler, yazar olarak kendilerini kabul ettirmişler" diyorlar.

Tıpkı benim de *Melik Memmedî* yazıya geçirip yazarının ismini Elçin koyduğum gibi.

Fakat önemli bir husus da şu ki, *Külkedisi*'ni okuyan küçük (yahut büyük!) okuyucu için en önemlisi, oradaki güzel hisler alemdir, sihirdir.

Bunun bir profesör veya halk tarafından yazılması ihtimalini düşünmek o çocuk için çok da önemli bir şey değildir.

Dostoyevski karşısında günah

Ben Dostoyevski'yi baştan sona kadar iki kez okudum. *Karamazov Kardeşler* ile *Kumarbazı* ise üç defa okudum.

Uzun yıllardan beri bende Dostoyevski ile alakalı garip bir duygu var: Sanki onun karşısında günah işlemişim, suçluyum.

Şuur büyük yazar olduğunu söylüyor, yürekse sevmiyor.

O suçlu olma duygusu da buna bağlı olabilir.

Sanatçı ölmez

Şöyle bir deyim var: Sanatçı ölmez.

Elbette ki bu mecazi anlamda kullanılan bir kelime. Fakat bu kelimedeki kitaba ilişkin bir gerçeklik var: Eğer ben bu gece olduğum gibi yine kitabı alıp *Molla Nasreddin*'in makalelerini okuyorsam aslında bu, Mirze Celil'in bu gece benim evime gelip benimle sohbet etmesi anlamına geliyor.

Dumas'nın harp zaferleri

Dumas'nın edebî uğurları, özellikle d'Artagnan hakkındaki romanları sanki onun edebiyattaki askerî zaferleridir.

Elbette, bendeki bu hislerin sebebi Dumas'nın babasının Napolyon olması değil.

Gogol sırrı

Bazen düşünüyorum da 19. yüzyıl Rus edebiyatının en gizemli siması Gogol'dur: Tam öğrenilmemiş, tam kavranılmamış; bir

yanda *Taras Bulba*, diğer yanda *Müfettiş*. Kendisi Ukraynalı (doğrudur, Gumilev'e göre bu soyadının kökeni Orda'ya dayanıyor) ama *Ölü Canlar*'da bu kadar derinliğe varılmış Rus yaratılışı, şahsi hayat kapalı...

Moskova'daki heykeller içerisinde en hoşuma giden (gerçi ben heykeltıraşlığı tasvip etmiyorum; heykel taştan yapılır, taş soğuk bir şeydir; mermer ondan da beter) Andreyev'in Suvarov bulvanına dikilen heykeldir.

Her defasında o heykeli gördüğümde bana öyle geliyor ki, Gogol kendi sırrı hakkında düşünüyor: Ben kimim? Ne yazıyorum? Niye yazıyorum? Ve bu dünya nedir?

Anna Karenina

Eskiden *Anna Karenina*'yı okuduğum, gözden geçirdiğimde, üzerine düşündüğüm zaman bana öyle geliyordu ki, Tolstoy Anna'yı derin bir sevgiyle (erkek sevgisiyle) seviyor.

Bu defa sanki biri beni bu romanı yeniden okumaya sevk etti ve aniden sarsıldım: Hiç de benim düşündüğüm gibi değildi, tam tersiydi!

Belki kendisi de bundan habersizdi ama görülen o sevgiden daha derinde Tolstoy, Anna'ya kin duyuyor ve burada gizli, kapalı bir garez var!

Anna Karenina dehanın belki de kendisinin de bilmediği insanî komplekslerin bir araya getirildiği bir eserdir.

Don Kışot ne kadar komplekssiz, hür, serbest, dahiyane ilhamlar üzerine kurulmuş bir romansa, *Anna Karenina* bir o kadar komplekslerin edebî ifadesidir (dahice ifadesi!).

Yaşasın güzel Perestroyka veya sistem saçmalıyor

Bu sistem saçmalık edebiyatını kabul etmiyor ama kendisi sanatta binlerce saçmalık yapmış ve yapıyor.

Şimdi de Mihail Gorbaçov alkollü içecekler aleyhine kampanya başlatmış ve ... sanatta alkollü içki yasaklanmış!

Yani edebiyatta içkinin adı bile anılmamalı, herhangi bir natürmortta içki şişesi, kadeh falan gözükmemelidir vs.

Üç gün önce gece yansı Tefik telaş içinde bana telefon açtı: "Filmi durdurmuşlar! Allah rızası için hemen bir şeyler düşün!"

Filmde şöyle bir karakter var: Baş kahraman Ağababa'nın ve ailesinin komşuluğunda içkiden hoşlanan, keyfine düşkün bir adam yaşıyor. Gece yarısına kadar çeşitli yerlerde içki içiyor, eve geldiğinde de karısı onu eve almıyor, kapının önünde oturup Ağababa ile sohbet ediyorlar.

Geleneksel bir karakterdir ama Abşeron'a has özelliği, filmi genel psikolojik durumunu vermek için özel edebî ağırlığı var.

Şimdi anlaşılmış ki, ekranda içki içilmemeli ve genel olarak içki içen adam gösterilmemelidir!

Tefik acilen yardım istiyordu! Bu duruma bir çıkış yolu bulmak için çok düşündüm ama bir şey bulamadım. Bu gece yarım saat önce Tefik yine (bu defa sevinerek) telefon açtı:

– Buldum! Satranç oyuncusuydu!

Demek ki bizim o keyfine düşkün arkadaşımız 3 gün resmî dairelerin emri ile çekimi durdurulmuş Tefik'in sanat dünyasında çektiği zahmetlerden sonra düşünüp şu sonuca ulaşmış ki, satranç oyuncusuna dönüşmüş ve satranç çok sevdiği için bir yerlerde gece yarısına kadar satranç oynuyor ve geri döndüğünde karısı onu eve almıyormuş.

Zavallı Tefik bunun böyle olması için çok yalvardı. Ben de yapılan bu saçmalaktan bıkararak "Ne istersen yap!" dedim.

Bu da çok sevdiğimiz partimizin sanata duyduğu ilgi!

Şimdi *Litereturnaya Gazeta*'nın son sayısı masamın üzerinde: Baş yazı partinin sanata "ilgisi"nden bahsediyor. Şüphesiz Çakovski yazmış... İçinden parti ile de, onun ilgisi ile de dalga geçerek...

Kitap ve okuyucu

Bazen kitap okuyucuyu zorlar, bazen de tam tersi olur.

Yabancı portre

Bir zamanlar İvo Andriç'in bir hikâyesini okumuştum. Aradan bu kadar yıl geçmesine rağmen o hikâyenin kahramanı Hafız Çelebi gözlerimin önündedir: Vücut ve baş, bu kadar.

Hafız Çelebi bir Türk kahramanıydı, sert ve gaddar idi. Bütün Suriye onun gazabından titriyordu ve sonunda çok sevdiği haremî (bir Suriyeli kız) onu tuzağa düşürüyor, ayaklarını da, kollarını da dibinden kesiyorlar. Meşaleyle gözleri dahil tüm yüzünü yakıyorlar: Yalnızca vücut ve baş ama mağrurluk kalmış, Hafız Çelebi bazen yavaş yavaş başını yukarıya kaldırıp dik tutuyor, böylece de mağrurca başını yavaş yavaş sağa, yavaş yavaş sola çeviriyor...

Böyle bir dehşeti hafızada tutmak kolaydır ve büyük yazanın istidadını da ilave edersek bu hemen hafızaya yerleşiyor.

Fakat Piyer Beruhov'da hiçbir fiziki sakatlık yok. Piyer'in ilk tasviri: "Pyer bil neuklyuy. Tolstoy, vişe obiknovennoço rosta, şirokiy, s oqromnimi krasnimi rukami, on kak qovaritsya, ne umel voyti v salon i yeşo meneye umel iz nego voyti, to yest pered vixidom skazat çto-nibud osobenno priyatnoye". (Piyer biçimsizdi; şişman ve biraz uzun boylu, omuzları genişti, büyük kırmızı elleri vardı. Öyle ki, salona giremiyor ve girdiğinde de çıkmakta zorlanıyordu.)

İşte bu kadar: Piyer gözlerimizin önündedir. İşte gerçek sanat-kârlık budur.

Herodot ve bugün

Herodot'u okudukça düşünüyorum da, yalnız çağdaş dünyayı değil, genellikle yaratılışı hissetmek ve kavramak için tarihi bilmek gerekir.

Bütün devirlerin tiyatro yazarı

Bende şöyle bir his var: Aristofanes'in komedilerinden Sofokles'in trajedilerinden hemen sonra Shakespeare, komedi ve trajedilerini yazmaya başlamış.

Yani aradan asırlar geçmemiş ve Shakespeare de antik çağın tiyatroyazarlarındandır.

Aynen Shakespeare'in -geleceğin- bilgisayarlar asrının da tiyatroyazarı olacağı gibi.

Tartaren mükemmelliği

Alphonse Daudet iyi bir yazar. Fakat 19. yüzyıl Fransız edebiyatında bu tür iyi yazarlar çok.

Daudet'yi diğer yazarlardan ayıran ve onu her zaman yaşatacak özelliği şudur ki, Daudet dünya edebiyatında yeni bir karakter keşfetti ve estetik bakımdan onun üstesinden gelebildi: Tartaren.²⁵

Povest

Bilindiği gibi *povest* kelimesi Rusça *povestnovaniye* kelimesinden türemiştir. Yabancı edebiyatta *povest* yoktur. Hacmine bakarak Türkler buna "büyük hikâye" diyorlar. Avrupalılar "roman" diyorlar. 20. asır edebiyatında öyle birçok ilgi çekici (hatta mükemmel!) küçük romanlar var ki, "povest" hacmindedir. Mesela, Nathalie Sarraute'un *Onları Duyuyor musunuz?* adlı klasik romanı veya Mihail Sadovyanun'un *Çekan* romanı yahut son zamanlarda okuduğum bazı romanlar (*Karanlık Köşkler Sokağı*²⁶, *Akşam Yemeği İçin İse-Yalnızlık*²⁷, *Gölgenin Işını*²⁸) hacim itibarıyla bizim alıştığımız povestlerdir.

Ancak benim için garip olan şu ki, *povest* artık hacminden ayrılmıyor. O, Rus edebiyatında, Rus edebiyatının da etkisiyle başka Sovyet cumhuriyetlerinde, hatta bizim edebiyatımızda üslup haline gelmiştir.

Prosper Merime'yi okuduğum zaman *Karmen* de, *Morteo Falcone*'da, *Tamango*'da, *Kolomba*'da povestin üslup özelliklerini görüyorum.

²⁵ *Taraskonlu Tartaren* romanının kahramanı.

²⁶ Fransız yazar Patrik Modianon'un romanı.

²⁷ Portekiz yazar Luis de Siau Monteyro'nun romanı.

²⁸ İtalyan yazar Guiseppe Pontidca'nın romanı.

Merime bunlara "küçük hikâye" ismini vermişti ve onlar bugün de dünya edebiyatında küçük hikâye olarak tanınmaktadırlar.

James Joyce

Joyce 100 yaşına giriyor ve Moskova basını, hakkında çeşitli makaleler yayınıyor; çoğu garazkâr, diğerleri de geleneksel. Ancak sorun bunda değil.

Ben katiyen 100 rakamının Joyce'a ait olduğunu düşünemiyorum. 100 yaş Joyce'a göre değil ki. Joyce 59 yaşında vefat etmiş. Joyce'un garip bir özelliği var: Sanki her zaman canlı (!) çağdaştır, hem de *Ulyses*'den çok *Dublinliler*'de ve özellikle de oradaki "Bacılar" da, "Pansiyon" da, "Toprak" ta.

Yani bu o demek değil ki, Joyce'un eserleri mevcut çağın anlayışına, şartlarına uygundur. Bu gibi çağa uygun eserler yüzlerce.

Joyce gerçekten de canlı ve çağdaştır, seninle beraber yaşayan, nefes alan ve her yeni günde seninle beraber gözlerini açıp dünyanın bütün kötü işlerini gören bir canlı çağdaştır.

Komutan Andrey Bolkonski'nin yaralanması sahnesinde Napolyon

Napolyon hakkında yüzlerce kitap yazılmış ama yalnız komutan Andrey'in yaralandığı sahenin öncesini (hepsi hepsi tek bir sayfa!) okumak yeterlidir, Napolyon'un kim olduğunu anlamak, duymak ve tanımak için.

Komutan Andrey ağır yaralanmış ve sancağı elinden bırakarak yüzüstü düşüp kalmıştı. (Tolstoy parantez açıp tam oracıkta yazıyor: *Znam uje, kak trofei, bilo uz to fran uzami*) ve Napolyon savaştan sonra birkaç atlı ile savaş alanını gezerken bu manzarayı görüp Fransızca tek bir cümlenin tercümesini veriyor: *Vot prekrasnaya smert*.

Ve bununla da Napolyon hakkında her şey söylenmiş oldu!

Kitap ve dev cesetler cemiyeti

Conan Doyle *Sırlı Kapı Arkasında* isimli denemesine böyle başlıyor: "Bırakın da sizin kitap rafınız fakir olsun, fakirhanenizi bezesin, zarar yok. Odanızın kapısını içeriden kilitleyin, bırakın alem kendi kaygılarıyla dışarda kalsın. Dev Cesetler Cemiyeti'nin endişelerinden kendinizi ayırın, göreceksiniz ki güzel bir ülkede-siniz ve hiçbir rahatsızlık o ülkeye ayak basamayacak, hiçbir şey sinirinize dokunamayacak. Miskin ne varsa, mide bulandıran ne varsa, hepsi arkada kalmış. Burada ise alicenap suskun arkadaşlarınız yan yana dizilmiş sizi bekliyorlar. Onların o sırasını gözden geçirin. O zaman hangisi kalbinize yakınsa, onu da seçin. Şimdi sadece geriye şu kalıyor; elinizi uzatıp onu alın ve onunla beraber arzular, hayaller dünyasına yolculuğa çıkın."

Burada benim için ilginç olan kitaba sevgi (biraz da saf sevgil) değil -bu bilinen bir şeydir; esas olan şu ki, Conan Doyle kitabın tasvir objesini- hayatı Dev Cesetler Cemiyeti olarak adlandırıyor ve onu kitabın karşısına koyuyor.

Shakespeare hakkında

Shakespeare olmasaydı İngiliz edebiyatı buz tutardı.

Sınıflandırma

Benim için üç tip yazar var:

1. Daima senin içinde olup seninle birlikte yaşayan yazarlar,
2. Hatırlanan yazarlar,
3. Unutulan yazarlar.

Her üç halde söz konusu büyük yazarlar, dünya edebiyatının ünlü simalarıdır.

Mesela Tolstoy, Shakespeare yahut Çehov'un tiyatro sanatı, *Don Kişot* her zaman benimle beraberdirler. Yani onlar bilinçaltında benimle birlikte uykudan uyanıyorlar, benimle birlikte (daha doğrusu ben onlarla birlikte!) hayat hakkında, ölüm hakkında düşünüyorlar; hayatın anlamını arıyorlar; benimle beraber Allah'a sığınıyorlar...

Büyük yazarlar var ki uçaktayken, restoranda bir arkadaşımla

otururken, tek başına deniz kenarında gezerken ansızın aklıma geliyor; ya arka çıkıyor, ya gülüyor, ya acıyor, ya itiraz ediyor, ya da bir ruh veriyor ve ağırlığı gideriyor vb. Hugo gibi, Mirze Celil gibi, Sabir gibi... Bunlar gibi bir çok yazar var (nedense içimden Jack London'u özel olarak göstermek geçti).

Bazı büyük yazarlar da var ki onları okuyorum, büyük yazar olarak kabul ediyorum ama sonradan unutuyorum. Onları yalnız ne zamansa isimlerini okurken, ya da hakkında konuşulurken hatırlıyorum. Böyleleri daha çoktur ve bence onların isimlerini söylemeye hiç ihtiyac yok.

Okuyuculuk

Uzmanlaşmış doktorlar var: Fizyoterapist, dahiliyecisi, praktolog, kalp cerrahı, endokrinoloji uzmanı vb.

Ancak aynı fizyoterapist de, kalp cerrahı da, endokrinoloji uzmanı da diğerleri de genel tıbbi iyi bilmelidirler ki kendi sahalarında istenilen neticeyi verebilsinler.

Tıpkı antik devri yahut 20. yüzyılın tarihini araştıran tarihçinin de genel tarihi iyi bilmesi veya moleküler kimya ile uğraşan alimin de genel kimyayı iyi bilmesi gerektiği gibi vb.

Bu bakımdan ben iyi bir okuyucu değilim (profesyonel okuyucu!). Öyle yazarlar var ki onları defalarca yeniden okumuşum (Tolstoy, Shakespeare... uzmanlaşmışım!). Öyle büyük yazarlar da var ki, onları az okumuşum (Dickens... ama hakkında genel bir kanaatim var). Öyle büyük yazarı (herkesin söylediğine göre) da hatırlıyorum ki, ben ondan tek bir sayfa dahi okumamışım; kitabını açıp okumaya başlamışım ama okuyamamışım ve kitabı kapayıp yeniden raftaki yerine koymuşum (Walter Scott gibi...).

Şairlerin sayısı çoğalıyor

Halkın eğitim seviyesi yükseldikçe taklitçi şairlerin sayısı çoğalıyor.

"Çıplak opera"da Çıplak, sahneye ilk gelişinde söze şöyle başlıyor: "Eğer fakirlik şiir için bir patentse, hiç kimse benim şairliğimden şüphe edemez".

Her defasında kapısını gözden geçirince dehşete düşüyorum, fakirliğin taklitçi ifadesi Azerbaycan şiiirini sarmış durumda.

İkinci İsmail ve Köprülü Mehmet Paşa hakkında yazılmış romanlar

Bir kaç yıl var ki iki tarihî şahsiyet hakkında roman yazmak istiyorum. Epey malzeme toplayıp notlar aldım: İkinci İsmail ve Köprülü Mehmet Paşa.

İsmail hakkında romandan bir kaç bölüm yazmışım; epey de karalamam ve kayıtlarım var.

Ancak her iki romana bağlı bu istek, sadece istek olarak kalıyor.

İsmail, Kahkaha kalesindeki dört duvar arasında görülmemiş ızdıraplar, eziyetler içinde geçirdiği 20 yıllık zindan hayatından sonra aniden tahta çıkarıldı ve kırmadığı, işkence etmediği bacısı, kardeşi, akrabası kalmadı. Genç yaşında ona karşı yurtcu, hayvani münasebetlerin oluşturduğu komplekslerin içinde kendisi de mahvoldu ama o çok kısa süren iktidarı (22 Ağustos 1576-24 Kasım 1577) Safevi tarihinin bu 1 yıl 3 aylık müddetin çerçevesine sığması hayret verici bir hadise olan zengin sayfasına çevrildi.

Köprülü Mehmet Paşa, yönetimi ele aldığı zaman Osmanlı imparatorluğu parlak zaferinden sonraki bir azgınlık devrini yaşıyordu. Dünün büyük kahramanları zevk-ü safaya, rüşvetçiliğe başlamıştı ve Osmanlı imparatorluğunu dünya haritasına getiren manevî değerler ayaklar altına düşmekteydi.

Yaşı 80'e ulaşmış olan Köprülü Mehmet Paşa azgınlığa karşı hiçbir şeye bakmayan, hiçbir şeyden çekinmeyen, hiçbir insanî hisse kapılmayan bir cellada dönüştü. Ama bu cellat, oluşmasına neden olduğu büyük kan gölü hesabına İmparatorluğun temizlenmesine nail oldu.

Ancak bütün bunları başka bir nedenle yazıyorum. Bazen öyle zannediyorum ki, bu romanların ikisini de çoktan yazmışım. Bu oldukça garip bir duygu.

Uzun yıllar boyu akıllı deli İsmail'in de, yaşlı paşanın da zor,

çelişkili, bir taraftan ışıklı, diğer taraftan şeytani yaratılışlarını o kadar benimsemişim ki sanki onlar benim kalemimden çıkmışlar.

O halde bu romanlar hiç bir zaman yazılmayacak demektir...

Molière'in kelebek zarıflığı

Shakespeare'in hikâyelerini ve *Jorj Danden yahut Aldatılmış Koca'yı* Azericeye tercüme ettim. Tercüme sırasında bazen öyle sanıyordum ki, Molière'in diyalogları uçup daldan dala, çiçekten çiçeğe konan kelebeklerdir.

Atina halkı

Aristofanes "Atlılar" komedisinde "Afine halkı" adlı sembolik bir kahraman yaratmış ve sahneye ilk gelişinde Remarque de onu şöyle tanıtıyor: Ahı gitmiş, vahı kalmış (Rusçası "dnxlıy") ak saçlı ihtiyar! Halk pencereden görünüyor.

Taklitçi yazsa onu şüphesiz ki, genç bir yiğit yahut müdrük bir ihtiyar gibi tasvir ederdi.

Araz'ın fikri

Araz²⁹ diyor ki yetenekli yazar ve yeteneksiz yazar olduğu gibi, yetenekli okuyucu ve yeteneksiz okuyucu da vardır.

Doğru söylüyor!

Sırtlan

Bizim sevimli bağımsız Azerbaycan'ımızda bazı gazeteleri okuduğumda ceset yiyen sırtlanları hatırlıyorum.

Yazar hissiyatı

Tolstoy hiç bir zaman, özellikle de dövüşte ağır yaralanmamış, ölümlü yüz yüze gelmemiş.

²⁹ Unutulmaz arkadaşım edebiyatçı ve tenkitçi, profesör Araz Dadaşzade (1936-1990)

Ancak komutan Andrey yaralanırken Tolstoy onun hislerini öylesine tasvir etmiş ki, bu hisleri yalnız bizzat yaşamış bir insan anlatabilirdi.

Yazar hissiyatı işte budur.

Thatcher kelamı

Margaret Thatcher diyor ki: "Siyasette her zaman beklenmedik olayları beklemek gerek".

Edebiyatta da böyledir.

Yeni tayinler

Sovyet rejimi resmî olarak Gorki'yi, Şolohov'u, Mayakovski'yi devrimizin büyük yazarları görevine tayin etmişti.

Sovyetler Birliği dağıldı ve bugün Rus demokratik düşüncesi Gorki'yi, Şolohov'u, Mayakovski'yi aynı görevden almış, onların yerine Bulgakov'u, Platonov'u, Zoşçenko'yu, Pasternak'ı, Ahmatova'yı, Svetayeva'yı tayin etmek için çalışıp çabalyor.

Ancak ne Bulgakov'un, ne de Platonov'un, Zoşçenko'nun, Pasternak'ın, Ahmatova'nın, Svetayeva'nın böyle bir tayine ihtiyacı yok.

Nitekim Gorki'nin, Şolohov'un ve öyle zannediyorum ki Mayakovski'nin de söz konusu Sovyet resmî tayinlerine ihtiyacı yoktu.

Zamanın söze gücü yetmiyor

Hatırlamıyorum, biri demiş ki "Zaman her şeyi geçmişe dönüştürüyor". Her şeyi ama bazen öyle zannediyorum ki edebiyattan başka her şeyi.

Zaman heykeli, resmi, musikiyi de geçmişe dönüştürebilir; yalnız sözden başka. Zaman, kitabın karşısında güçsüzdür.

Bugün en çağdaş kitap *Don Kişot*'tur; *Anna Karenina*'dır; Shakespeare'dir, Molière'dir....

Türk dilinin faciası

Türkiye'de kaç on yıldır, toplum keskin şekilde ikiye bölün-

müş: Sağcılar-solcular. Ve en acısı şu ki, Türk dili de ikiye bölünmüş: Sağcılann dili, solcuların dili. Zannediyorum ki, dünyada benzeri olmayan trajik bir olaydır bu.

Yazarlık yükü

Napolyon şöyle diyordu: "Siyasetçinin kalbi yoktur, onun ancak kafası vardır". Yazanın kalbi olmadığında ve o sadece kafasıyla yazdığında tahta gibi kupkuru bir şey oluşur. Yazanın görevi daha zordur: Onun hem kalbi, hem de kafası olmalıdır.

Hikâye mevzusu

Yarın kalmış kitap, hayatı öğrenmek için yolculuğa çıkıyor, kendisini tamamlamak istiyor. Bakıyor, dikkatle bakarak inceliyor ve sonuçta kendini ocağa atıp yakıyor, intihar ediyor.

"Menfi Kahraman" müspet işler yapıyor

Hacı Kara da, Meşedi İbad da, Kurbaneli bey de "menfi kahraman"lardır. Ama bir anlık öyle zannedelim ki, Azerbaycan edebiyatında ne Hacı Kara var, ne Meşedi İbad var, ne de Kurbaneli bey.

Bak o zaman Azerbaycan maneviyatı ne kadar yoksun kalıyor.

Konjonktür kurbanları

Tolstoy -*Üç Bacı*-, K. Fedin -*İlk Sevinçler*-, A. Fadeyev -*Tarmar*- yetenekli Rus yazarları idi (ve onların sayı az değildi!) ve "şüphesiz ki 20. yüzyıl Rus edebiyatının büyük örneklerini meydana getirebilirlerdi fakat konjonktür onları (kimisini tamamen, kimisiniyse nispeten) mahvetti.

Faulkner ve Hemingway

Faulkner büyük bir dağdır, onun bütün çizgileri bütün inceliğiyle görünüyor, o hareketsiz ve ebedidir.

Hemingway de dağdır ama onun büyüklüğü ne kadardır, görünen çizgileri bugün böyledir, peki yarın nasıl olacak?

Bilinmiyor çünkü o dinamiktir, değişiyor. Bütün bu romanlar, hikâyeler, denemeler bir yerde durmuyor, onlar için net bir çizgi yoktur; onlar nefes alıyor, hareket ediyor....

Nobel iddialarının zorluğu

Nobel ödülü iddiasında olan ama bu ödülü alamayan yazarlar için Tolstoy'un örneği iyi bir teselli olabilir. Ama galiba böyle değil, çünkü onların hiç biri Tolstoy değil.

Yarım kalmışlığın ıstırapları

İki kitap var ki, uzun yıllardan bu yana onları erken okumanın pişmanlığını duyuyorum. Yani ben her zaman düşünürüm, o kitapların o zamanki etkisi o yaş için çok zor anlaşılacak basit bir etkidir. Bütün bu yıllar içinde onları yeniden okumayı ne kadar çok istesem de bir şey çıkmadı ve belki de hiç bir zaman bir şey çıkmayacak.

Maalesef!

İkisini de 9. sınıfta, 16 yaşında okumuşum: Dante, *İlabi Komedyası* ve Goethe, *Faust*.

Bodrum'da

Herodot Bodrum'da dünyaya gelmiş. Bodrum katiiyen bunun farkında değil.

Fuzuli'den Sabir'e kadar

Azerbaycan klasik şiirinde Fuzuli'den Vagif'e kadar olan boşluk inanılmaz bir şeydir.

Mantığa göre Fuzuli'nin büyüklüğü kendinden sonra büyük edebî simalar yetiştirmeliydi ama böyle olmadı.

Ben her zaman bunun niçin böyle olmadığı konusunda düşünüyorum ve bu soruya biraz da mistik bir cevap veriyorum: Azerbaycan klasik şiirinde Fuzuli son had idi (nasıl ki, Hz. Muhammed

peygamberlerin sonuncusu ise!) ve onu geliştirmek, onu geçmek mümkün değildi.

Fuzuli'den asrımızın başlarına kadar olan devirdeki klasik şiirimiz aslında taklitçi bir şiirdir (ve bu şiirin de kendi büyük temsilcileri var. Mesela; S. A. Şirvani). Vagif'ten ve Sabir'den başka.

Onlar Fuzuli'den sonraki devrin şiirine muhteva bakımından değişiklik getirdiler ve kendileri yeni bir ekol kurdular. Vagif'in yeteneği folklorlardan yardım aldı ve Fuzuli'nin büyüğünden sıyrıldı, seçildi.

Sabir'in yeteneği zamanın, değişen dünyanın nabzını tuttu, bütün halkın şiiri oldu. Sonra da 20. yüzyılın şehirleşmesi geldi.

Feyhtivanger yoksa Rousseau?

İlginç Adamın Müdrikliği'ni okudukça her zaman öyle zannediyorum ki, Feyhtivanger Rousseau'dan değil de, herhangi üçüncü bir yazar, Feyhtivanger'in kendisinden yazıyor.

Kitap küskünlüğü

Son zamanlarda diyorlar ki, bizde kitaba ilgi azalmış, heves yok olmuş. Ben bunun aksini düşünüyorum ve öyle sanıyorum ki kitabın kendisi bize küsmüş.

Tolstoy ve Dostoyevski

Dostoyevski *Beyaz Geceler*'den, *Netoçka Nezvanova*'dan daha üstün bir edebî geçtiğinde (*Karamazov Kardeşler*), onun o yüksek boyuta bile sığmayan fikir dünyası, hisleri (o halde edebîliği!) zorluyor.

Tolstoy *Sivastopol Hikâyeleri*'nden daha üstün bir boyuta geçtiğinde (*Anna Karenina*, *Harp ve Sulh*, *Sergiy Ata...*) benzeri üstün hisleriyle fikir alemi tamamen ahenkli bir vahdet, tamlık, bölünmezlik oluşturuyor.

Sanat hakkında

Elbette her şey Allah vergisiyledir. Sovyet sisteminin, hakim parti ideolojisinin tahriki, hükmü ve korkusuyla mesela sinemacı, ekrana insan yerine traktör, petrol kuyusu, kolhoz, sovhöz, çimento, pamuk çıkarttı. Fikirlerin yerini sloganlar, hislerin gerini toplatılardaki konuşmalar ve nutuklar aldı. İnsanın manevî dünyasını Sovyetler'in, parti kurultaylarının kararları tayin ediyordu.

Ancak elbette sosyalist realizmin kalıplarından koparılan, ayrılan istisnalar da vardı.

Sovyet rejimi çöktü. Bu defa ekranı Hollywood'un korku, tehdit filmleri sardı. Mecazi anlamda su gibi akan kan, bombaların patlaması, silahlardan açılan ateş sesleri bütün insanî hisleri ayaklar altına aldı. Gerçek sevginin yerini bayağı sevgi aldı. Ancak bu sinir buhranının fevkinde istisnalar var.

Sanat -bütün devirlerde- benzeri istisnalar dır.

Reklam hakkında

Yazar vardır ki, kendini reklam etmek onun hayatının ve sanatının bir parçasıdır. Buna klasik bir örnek Hemingway'dir. Yazar da vardır ki, bütün dünyanın gözü önünde kendini reklam etmeyi reddediyor. Mesela Sallinger.

Sallinger 1965 yılından bu yana nerdeyse 20 yıl oluyor ki ne mülakat veriyor, ne görüş bildiriyor, ne eserlerinin yeniden neşri-ne ne de televizyona uyarlanmasına izin veriyor. Ama aslında bunun kendisi de bir kendi kendini reklamdır.

Nazım Hikmet ve Azerbaycan

Türkiye'nin sağcıları bunu bir türlü anlamıyorlar ki, Azerbaycan'ın Nazım Hikmet'e beslediği büyük sevgi, aynı zamanda Türkiye'ye, Türk'e büyük sevgisinin ifadesiydi. Acıklı olan şu ki, "solcular" da bunu anlamıyorlar.

Tolstoy korkusu

Nice yıllar var ki "Niçin Tolstoy'u seviyorum?" isimli bir kitap yazmak istiyordum ama bir türlü yazamıyordum.

Epey kayıtlarım var. O kitabın kuruluşu, bölümleri kısacası benim için her şey açıktır ama o kitap yazılmıyor. Muhtemelen hiç bir zaman yazılmayacak. Ben bunu sezgilerimle hissediyordum.

O kitaba başlamaya korkuyordum. Her defa gayret gösterdiğimde Tolstoy'un ağırlığı (Tolstoy çekisi!) beni sıkıyor (omuzumdan basıyor!).

Hikâye kahramanı

Böyle bir kadın vardı: Gençlik yıllarında Türk, Hint, Arap filmlerindeki kahramanlara âşık olurdu ve onları gizli, büyük bir tutkuyla severdi.

Birinin aşkıyla yanıyordu, yeni bir film gördükten sonra onu unutup yeni kahramanını kendi sevgi alemine çekip götürüyordu; o kahramanla yatıp onunla da kalkardı.

Yıllar geçti, o kadın evlendi; çocukları oldu. Film onun kaygılarından kenarda kaldı. Raj Kapoor'un, Ömer Şerif'in, Yılmaz Duru'nun resimleri, hatıra gibi korunmuş olan sinema biletleri unutuldu. Nerdeyse günlüklerin, eski kâğıtların arasında kaldı; günlüklerle, o kâğıtlarla beraber sararıp soldu....

Ve o kadın yavaş yavaş bütün sevgisini kitaplara verdi: Ümitsiz sevgiden bahseden, sonu facia ile biten (örneğin, kahraman beklenmeden denizde boğuluyor ve onun sevgilisi deli oluyor yahut düğüne bir gün kala gelin araba altında kalıp ölüyor vb.) kitaplara.

... Akşamları herkes uyuduktan sonra kitap yazarlarına uzun uzun itiraf mektupları yazıyordu. Böylece yaşlandı ve hayat da geçip gitti.

Canlı Cenaze

Canlı Cenaze'nin yazarının kim olduğunu bilmeseydim, bu piyesi Tolstoy'un yazdığı bir türlü aklıma getiremezdim.

Canlı Cenaze Tolstoy'un kabul edemediğim yegane eseri. *Canlı Cenaze* sanki ne zamansa yazılacak bir eser için ilkin ve dağıtık kayıtlardır.

Tolstoy'un dâhiliği, onun inandırıcı deliller gösterebilme becerisinden gelir. Tolstoy'da herhangi bir temele dayanmamış hareket, vaziyet, düşünce ve his yoktur, *Canlı Cenaze*'den başka.

Protasor niçin böyle yapıyor? Ne istiyor? Niçin sıkılıyor? Ne arıyor? Neden eziyet çekiyor? *Canlı Cenaze*'de bu sorulara Tolstoy'un kalemine yakışır bir cevap yoktur.

Muhterem Şwayk hakkında

Nedelya'da Haşek'in bir yazısını okudum, beğendim ve onu tercüme ettim. Bundan sonra tam 20 gün Haşek'i baştan sona kadar (aynı zamanda Şwayk'i yeniden) okudum.

Şüphesiz ki dünya edebiyatında Haşek seviyesinde binlerce yazar gelmiştir ve şimdi onların ismi sadece ansiklopedilerde ve millî edebiyat tarihlerinde kalmıştır. Ama Haşek Şwayk'i keşfetti ve Şwayk onu edebiyatta tuttu.

Teessüf

Konstantin Simonov ile beni 1971 yılının sonbaharında Moskova'da -bugün gibi hatırlıyorum, Yazarlar Birliği'nin Vorovski sokağında bulunan binasının bahçesindeki elma ağaçlarının dibi sararmış yapraklarla dolmuştu- Yazarlar Birliği'nde, başkan Georgi Markov'un bekleme odasında Yuri Surovtsev tanıştırmıştı.

O zaman benim *Beş Kuruluşluk Motosiklet* adlı hikâyem eleştirilen İgor Zolotuski'nin tercümesiyle *Drujba Narodov* (Halklar'ın Dostluğu) dergisinde yayınlanmıştı ve bu benim Moskova basınında yayınlanmış ilk yazımdı.

Yuri Surovtsev beni Simonov'la tanıştırdı ve "bu hikâyeye Konstantin Mihayloviç'in hoşuna gitmiş" dedi. Simonov, "Evet" dedi, "delikanlı, hikâyenez başarılı (*Da, molodoy çelovek, rasskaz i vas poluçilsa*).

Bundan sonra Simonov'la aramızda samimi bir münasebet geliştirdi, bunun özel bir yakınlık olduğunu söyleyemem, hayır. Söz ko-

nusu sadece, genç bir yazar ile çok tecrübeli ve çok da ünlü bir kalem sahibinin karşılıklı sempatisiydi.

Zaman zaman Moskova'daki edebî meclislerde onunla görüşür, bazen de telefon açarak hal hatır sorardım. Bir defa da Vladimir Amlinski ile birlikte beni evine davet etmişti ve *Yunost* (Gençlik) dergisinde neşrolunmuş "Bir görüşün tarihçesi" adlı hikâyemi okuyup beğendiğini söylemişti.

Bu adam 1930, 40 ve 50'li yılların Sovyet edebî muhitinin ve resmî edebî hayatının en aktif üyelerinden biriydi. Onun o yıllardaki (özellikle savaş zamanı yazdığı "Jdi menya" (Bekle beni) şiirinden sonra) şöhreti Sovyet edebiyatı tarihinde benzeri olmayan bir hadise idi.

Hatırlıyorum da, 50'li yılların ilk günlerinde bir defa babamla birlikte Mehdi Hüseyin'in evine gitmiştik. Mehdi Hüseyin'in eşi Fatma hanım (ben ona "Fatma teyze" derdim) zengin bir sofraya kurmuştu ve babamla Mehdi amca (onu da böyle çağırırdım) küçük kadehlerde konyak içe içe sohbet ediyorlardı. Ben de bir kenarda oturmuş Mehdi amcanın yeni çıkmış kitabını okuyordum: *Komiser* hikâyesiydi (bir süre sonra 11'imi doldurduğumda aynı kitabı imzalayıp bana hediye etmişti ve bu, hayatımda benim için atılan ilk imzaydı; hâlâ kütüphanemde durur) gözden geçiriyordum ama büyüklerin, özellikle de yazarların sohbetlerine aşın heves duyduğum için aynı zamanda onları dinliyordum. O sohbet sırasında işittiğime göre Mareşal Rakosovski, Konstantin Simonov'un karısı sinema oyuncusu, o zamanın güzeller güzeli Serova'yı onun elinden almış.

Gerçekten, duyduğum bu olay beni çok etkilemişti. 8-9 yıl önce bitmiş olan savaşın kahramanı mareşal Rakosovski'nin gazete ve dergilerde gördüğüm resimleri gözümün önüne geliyordu ve o sıralarda Rakosovski (bu yakışıklı, mert görünüşlü adam!) benim nazarımda kindar, hain kaptan Kassi Koldaun'a³⁰ dönüşüyordu. Çünkü filmlerde gördüğüm o güzel Serova'nın kocası Konstantin Simonov (10 yaşındaki bir çokbilmişin) hayal dünyamda Moris Mustanger³¹ gibi bir kahramandı.

³⁰ Mayn Rid'in *Başsız Atlı* romanındaki karakter.

³¹ Yine orada.

Uzun zaman sonra yanılmıyorsam geçen yıl, yani 1980 yılında -şimdi hatırlamıyorum- birinin hatıralarında böyle bir parça okudum:

"Mehlis her zaman olduğu gibi konuşma yapmak için Stalin'in yanına geliyor ve Mareşal Rakasovski'nin Serova ile görüşebilmek için sürekli cepheden özel uçakla Moskova'ya uçuşunu Öndere haber veriyor. Bir müddet sessizlik oluyor. Mehlis:

- Ne yapacağız yoldaş Stalin? (*Çto budem delat, tovariş Stalin?*) diye soruyor.

Stalin nargilenin dumanını bir iki defa ciğerlerine çekip:

- Gıpta edeceğiz! (*Zavidovat budem!*) diyor.

Hadi yine o sevimli çocukluk yıllarına dönelim. O zamanlar Simonov bir efsaneydi. Hatta 60'lı ve 70'li yıllarda Yevtuşenko'nun, Voznesenski'nin, Ahmadulina'nın şöhreti bile Simonov'un 40'lı ve 50'li yıllardaki şöhreti ile kıyas kabul etmezdi.

Stalin'in ölümünden sonra Simonov'a karşı hücumlar başladı ve iyi hatırlıyorum, 1954 yılında Moskova'da SSCB Yazarlar Birliği'nin 20 yıl sonra 2. Kurultay'ı yapılıyordu. Babam Kurultay'ın üyelerinden ve beni de Moskova'ya götürmüştü. O zaman o Kurultay'da Şolohov kendi konuşmasında Simonov'u Stalin'in ve SİSTEM'in sevimli şımarığı olarak rezil etmişti. Bir hususu da iyi hatırlıyorum ki -o zaman 10 yaşındaydım- Mehdi Hüseyin, Eyyub Abbasov, Süleyman Rüstem, İmran Kasımov bizim Moskova otelindeki odamızda toplanıp Şolohov'un konuşmasını müzakere ediyorlardı...

70'li yıllarda efsane yaşlanmıştı. Simonov yaşına göre çok yaşlı görünüyordu. Biliyordum ki Simonov'un 40'lı ve 50'li yıllarda Azerbaycan'la ilgili ilginç hatıraları olmalıdır. Çünkü defalarca Azerbaycan'a gelmişti. S. Vurgun'la tanışmış (*Edebiyat gazetesini*), rehberlik etmiş ve o devrin çok zor, korku dolu edebî, siyasi olaylarıyla ilgili olarak M. C. Bağirov'la temasta bulunmuştu.

Gerçekten de bazen ayaküstü yaptığımız sohbet sırasında bile Mir Cefer Bağirov ve Semed Vurgun hakkında alelacele bir şeyler konuşurdu:

³² Mirze İbrahimov.

- Mirze Ecederoviç nasıl? (*Kak tam Mirza Ajdaroviç*³²) diye sordardı ve her defasında ondan Azerbaycan'la ilgili hatıralarını yazmasını, hiç olmazsa bir gün bunları bana anlatmasını, onları bir yerlere kaydetmeyi isterdim.

- Mutlaka! (*Obyazatelno!*) diyordu.

1978 yılının sonu... Yanılmıyorsam Aralık ayının sonları. Moskova'ya gitmişim; bir gün ona telefon açtım. Öyle insanlar var ki, onların sesi hemen o ses sahibinin keyfinden haber verir. Simonov da o insanlardan biriydi.

O gün sesinden anladım ki morali bozuktuk, belki de kaygılıydı. Perişandı, birine bir şeyler söylemek, içini dökmek istiyordu:

- Yarı akşam bana uğrayın, dedi. Size bazı şeyler anlatmak istiyorum. (*Zavtra veçerom zaydite ko mne. Xoçetsya koye-çta rasskazvat vam.*)

Çok üzüldüm, yarın öğle vaktinde Bakü'ye dönmem gerektiğini söyledim.

- Ne yapalım, gelecek sefere kalsın, dedi. (*Çtoj, ostavim na sledyüşiy vaz.*)

Ama o "sledyüşiy raz" (gelecek sefer) olmadı. Tahminen 3-4 ay sonra Simonov vefat etti.

O zaman biletimi değiştirip bir gün daha Moskova'da kalmadığım, onunla görüşmediğim ve bana neler anlatacağını bilemediğim için kendimi hiç affedemiyorum.

O gece bana söylemek istediklerini kendisiyle beraber götürdü. Ne kötü!

İntihara götüren yollar

Jack London ve Stefan Zweig, Akutagava ve Hemingway, Marina Svetayeva ve Virginia Wolf...

Onları birbirine bağlayan yalnız 20. asır ve kalemdir. Belki de onları birbirine bağlayan daha çok intihara götüren yollardır.

Başkalarının kanı

O'Henry diyordu ki, "Yazar kendinin değil, başkasının kanıyla yazıyor". Bu ilginç fikre değişik anlamlar verebiliriz.

Bu fikri ben şöyle yorumluyorum: Yazar eserlerinde kurduğu "başkasının" (başkalarının!), yani *Anna Karenina'nın*, *Madame Bovary'nin*, *Othello ve Dezdemon'a'nın*, *Leyla ve Mecnun'un* kanıyla yazıyor.

Edebiyat coğrafyayı yeniyor

Bazen coğrafi mekân kendi yerini belli bir şahsa verir. Benim için İrlanda Joyce demektir.

Nasıl İzlanda Laksnes demekse.

Elbette her şeyi istidat çözüyor

Edmond Lepelletyen'in Napolyon hakkında yazmış olduğu *Yüzbaşı Napolyon'dan Büyük Fransa'nın Veliabti'na* kadar nehir romanlarını (10 roman!) okudum.

Bir tarafta Napolyon'un karakterinin zorluğu, şahsiyetinin büyüklüğü, muhيتينin zenginliği; diğer tarafta Lepelletyen'in yeteksizliği.

Sürekli rastladığım enteresan edebî bir paradokstur yazanın iddiası ile imkânının uygunsuzluğu.

Eğer söz konusu sadece tarih etkenlerin teker teker belirtilmesi, ben tarihçinin (yazanın değil!), mesela Tarle'nin Napolyon hakkında yazdığı kitabı daha bir ilgiyle okurdum.

Konu

Hikâye üçlük.

Aynı okuyucu, aynı kitap, aynı yazar. Aynı hadise üç defa tasvir olunuyor.

I

Okuyucu kitaptan o kadar etkileniyor ki, yazarı öldürme kara-

nını alıyor. Yazarı öldürmek için gece onun evine gidiyor. Beklemeden sohbete başlıyorlar. Ve bu sohbetten sonra okuyucu kendini öldürüyor.

II

Okuyucu kitaptan o kadar etkileniyor ki, yazarı öldürmeye karar veriyor. Yazarı öldürmek için gece onun evine gidiyor. Beklemeden sohbete başlıyorlar. Ve bu sohbetten sonra okuyucu yazarı öldürüyor.

III

Okuyucu kitaptan o kadar etkileniyor ki, yazarı öldürme karar alıyor. Yazarı öldürmek için gece onun evine gidiyor. Hemen sohbete başlıyorlar. Ve bu sohbetten sonra yazar kendini öldürüyor.

Yüz büyük ordu komutanı ve bir soru

Amerika harp uzmanı Michael Lee Lening *Yüz Büyük Ordu Komutanı* kitabında Türk kökenli 5 şahıs hakkında da yazmıştır: Atilla, Timur, Kanuni, Yavuz ve Atatürk.

Böyle olunca, yani kocaman tarihteki 95 büyük ordu komutanının karşılığında toplam 5 Türk varsa, o zaman uzun asırlar boyu dünyanın yansını yönetmiş olan Türk halkları bu büyük zaferleri nasıl kazanmışlar?

Hemingway ve Puşkin

İlk defa *Silablara Veda'yı* okuduğumda bende beklenmedik bir his oluştu: Nedense (bugüne kadar bunun nedenini tam olarak açıklayamadım) Puşkin'in *Yüzbaşının Kızı'nı* hatırladım ve romanı okudukça *Yüzbaşının Kızı* aklımda dolaştı.

Aynı şeyleri *Yaşlı Adam ve Deniz'i* okuduğumda da hissetmişim: Aniden *Yüzbaşının Kızı*'ndaki Pugaçev'i hatırlamışım.

İhtiyar o balıkla ölüm kalmı mücadelesi verirken, Pugaçev'in bakışı, idam sahnesindeki tebessümü zihnimde canlanıyor, gözümün önüne geliyordu.

Sonraları hatırladığımda kendi kendime şaşırıyordum, *Silabla-*

ra Veda'nın, Yaşlı Adam ve Deniz'in ve Yüzbaşının Kızı'nın birbiriyle alakası ne?

Bugünlerde Hemingway'in 100. yıl dönümü münasebetiyle oğlu Patrick'le yapılmış olan röportajı okudum ve oradaki bir faktör gerçekten beni hayrette bıraktı: Meğer Hemingway Puşkin'i çok seviyormuş, hatta Puşkin'in küçük bir büstü de Küba'daki evinde, yazı masasının üzerinde dururmuş...

O röportajı okuyana kadar ben, Hemingway'in yalnız Puşkin'i böylece sevdiğinden değil, genellikle, Puşkin'i tanıdığından bile habersizdim.

O hisler bende tamamen sezgiye dayanarak oluşmuştu.

İktidar hırsı

Sergey Kruşçev babası hakkındaki kitabında diyor ki: 1962 sonbaharında Küba'da Sovyet füzelerinin yerleştirilmesiyle ilgili olarak ABD ile SSCB arasındaki münasebet, her an bir savaş ile sonuçlanabilirdi.

Nikita Kruşçev geri adım attı ve füzeleri Küba'dan alıp yeniden SSCB'ye getirdi.

Bu defa da böyle bir harekete razı olmayan Fidel Castro ile münasebetler zorlaşıyor. Kruşçev, Castro ile konuşması için Anastas Mikoyan'ın Küba'ya gönderilmesi fikrini ileri sürer.

Sergey Kruşçev yazıyor: "En önemlisi, babam düşünüyordu ki, bu tür müzakereler için bizde Mikoyan'dan iyi diplomat yoktur."

Ancak Mikoyan'ın 40 yıldan fazla birlikte yaşadığı, 5 oğlunu büyüten kızı Aşhen Lazarevna Tumanyan ölmek üzereydi. Hayatının böyle bir anında Mikoyan can veren kızı Moskova'da bırakıp Küba'ya gitmeye razı olur.

Sergey Kruşçev, insana yakışmayan böyle bir hareketin nedenini, Mikoyan'ın partiye sadakatle hizmet etmek azmine bağlıyor.

Sergo Mikoyan da babasının hatıratına yazdığı önsözde bu hadiseyi Anastas Mikoyan'ın büyük bir fedakârlığı olarak değerlendiriyor. S. Mikoyan aynı seferde babasıyla beraber olmuş şunlar

yazmıştır: Aşhen Lazarevna'nın ölüm haberi Havana'da onlara yettiğinde Anastas Mikoyan şöyle demiş:

– Annen vefat etmiş, sen de cenaze merasimine katılmak için Moskova'ya gitmelisin.

– Peki, sen ne olacaksın? diye sordum. "Ben böyle önemli bir işi yanm bırakamam" dedi.

Ancak zannediyorum ki, mesele kaleme alındığı gibi değil. Hiç bir siyasi ideoloji benim düşünceme göre, böyle tamamen ahlaksız bir harekete -hiç olmazsa bir gün gelip bütün ömrünü beraber geçirdiğin eşini son menzile yolcu etmeyesin!- sevk edemezdi.

Bu, yaratılışla alakalıdır. Ve bu edebiyatla alakalı bir şeydir.

Mikoyan'ı böyle bir gayri ahlâkî harekete sevk eden şey onun iktidarda kalabilmek ihtirası, vazife hırsıydı. Bir kaç gün sonra Aşhen ölür. Mikoyan onun defnedilme merasimine katılamaz ve bir ay Havana'da kalıp Castro'yu yola getirmeye çalışır.

Anastas Mikoyan'ı Küba'ya gönderen Nikita Kruşçev de Aşhen Lazarevna'nın cenaze merasimine katılmıyor ve ilginç olan şu ki, Sergo'nun yazdığına göre, Mikoyan bunun için devlet başkanına kınılıyor...

Molière'in külfetsizliği

Skapen'i tercüme ettim, şimdi de *George Danden*'i tercüme ediyorum.

Molière komedilerinin zarıflığı, inceliği, Molière diyaloglarının hafifliği hiç bir örnekle (Shakespeare'in (!), Lope de Vega'nın, Bo-marşe'nin, Goldoni'nin komedileri dahil!) kıyas kabul etmez. Molière komedileri yerçekiminden (çekimden, ağırlıktan) tamamen uzaktır. Molière komedilerinde uzaydaki gibi yerçekiminden kurtulmuşluk özelliği var.

Sakin Don hakkında

Şolohov'un kendisinin yazıp yazmadığı önemli değil –bu, ikinci, üçüncü dereceli bir sorundur; vakia şu ki, *Sakin Don* var.

Dekameron hakkında

Gece *Dekameron*'u okuduktan sonra sabahleyin sokaktan gelen araba sesiyle korku içinde uykudan uyanıyorsun, asfalta, bilinmeyen (ve iğrenç!) bir medeniyetin göstericisi gibi bakıyorsun, telefondan (ve televizyondan!) nefret ediyorsun ve işe gitmek istemiyorsun.

Yerküresini ifade eden eserler

Fikret Sadık'ın bir şiiri var, bir zamanlar okumuştum. Ezbere bilmiyorum ama konusu şöyle: "Eğer Şamalı'da bana nereli olduğumu sorsalar, derim ki, filan köydenim. Bakü'de sorsalar Şamalı'dan; Moskova'da sorsalar, Azerbaycan'dan; bir başka ülkede sorsalar SSCB'den olduğumu söylerim. Bir gün uzaya uçsam ve orada bana sorsalar ki nerelisin? Derim ki, yeryüzünden."

Bu anlamda yeryüzünden olan hem edebî, hem de felsefi boyutu ile bu gezegeni ifade eden yazarlar var: Shakespeare, Fuzuli, Molière, Tolstoy...

Yeryüzünü ifade eden kitaplar da var: *Don Kişot*, *Anna Karenina*, *Robinson Crusoe*, *Pantagruel*...

K. Paustovski hakkında

Paustovski 1892 yılında doğmuş, 19. yüzyılda 8 yıl yaşamış ama benim için Paustovski büsbütün 19. yüzyılın adamı ve 19. yüzyılın yazarıdır.

Bilemiyorum, bu kötü mü, yoksa iyi mi? Eğer Paustovski'nin yalnız Sovyet devrinde yaşamış ve yazmış olduğunu aklımıza getirirsek şüphesiz ki iyidir.

Geçmiş tayinler ve yeni çevrilmeler

Moskova'da öyle yerler var ki, gençlik çağlarımla, yazı işlerimle, çeşitli görüşlerimle, temaslarımla, münasebetlerimle iç içedir ve bunun için de bana yakındır. Gorki (şimdiki Tversloy) sokağında ki o sekili, bu sekili kitap mağazaları, Kuznetski köprüsünde Yazarlar Birliği'nin kitap büfesi benim için bu güzel yerlerdendir.

60'lı yılların ikinci yansında, daha mastur yaparken Kuznetski köprüsünde kitap için kuyrukta beklemem, yeni çıkmış bir kitabı alabilmek için, bir çok vasıtaya teşebbüs etmem yahut "Drujba" (Dostluk) mağazasında Bulgaristan'da, Yugoslavya'da, Romanya'da Türkçe neşrolunmuş kitapları bulmam, o zamanki Moskova'yla (ve o zamanki Elçin'le!) alakalı benim sürekli hatıralarımdandır.

Artık 3 yıl vardı ki, Moskova'ya gitmiyordum ve bugün sabahleyin özgürlükten sonra ilk defa yolum Moskova'ya düştü (yann sabah Cenevre'de BMT'nin eğitimle alakalı oturumuna katılmak için uçuyorum).

Alelacele yemek yiyip büyükelçilik binamızın yakınlarında bulunan Gorki sokağındaki kitap mağazalarına gittim.

Gittim ve ne yalan söyleyeyim çok darıldım.

Tolstoy'un, Dostoyevski'nin, Şolohov'un, Bulgakov'un güzel yayınları bir tarafta kalmıştı, halk Marina'nın romanlarını alıyordu.

Shakespeare, Cervantes, Balzac, Hugo bir tarafta kalmıştı ve kim gelirse Sydney Sheldon'un romanlarını soruyor ve alıyordu.

SSCB'de hakim ideoloji Th. Dreiser'i yahut E. Sinkler'i Batının büyük yazarları vazifesine; Gorki'yi Rus edebiyatının babası, Mayakovski yahut Ostrovski'yi, Furmonov'u ise onun yardımcıları vazifesine tayin etmişti. Büyük bir ihtimalle Gorki yahut Mayakovski şüphesiz istidat sahibiydiler ama tabii ki, Tann ve onun yardımcıları değillerdi.

SSCB parçalandı, edebî tayinler (!) birbirine kanıştı, insanlar "zorunlu okuma"dan kurtuldular, hakim ideoloji hiç bir şeye şevk ve tahrik etmedi ve tayinlerin yerini kitlelerin hayranlık duydukları tuttu. Marina ve Marininalar, Sydney Sheldon ve Sydney Sheldonlar kitap mağazalarının kahramanları haline geldi.

Galiba bunda üzülecek bir durum yok. Aslında her zaman böyle olmuş. Bir Rus şairi şöyle demiş: "Yeteneklere yardım etmek lazım, yeteneksizlerse zaten kendilerine yol açacaklardır."

19. yüzyılın karakteristik özelliklerinin tasviri

19. yüzyılda insanlar (yalnız Fransızlar değil, genel olarak insanlar) nasıl yaşıyordu? Ne düşünüyordu? Hisleri nasıldı? Nasıl se-

viyordu? Nasıl nefret ediyordu? Neyi elde etmek istiyordu? Riya onları nasıl ele geçiriyordu? Bin yıl sonra birisi bu sorularla ilgilenirse, en doğru cevaplardan birini, şüphesiz ki *Rougon-Macquart*'lar³³ verebilir.

Tenardye hakkında

Benim için edebiyatın büyük sanatkârlıkla, maharetle oluşturduğu en iğrenç karakter Tenardye'dir.³⁴

Kitap toplumu yansıtır

Bugün toplum bütün olarak siyasileşmiştir. İnsan ki, 10 yıl önce uyusa, rüyasına bile getirmezdi nadan siyasi düşünceler yürütüyor.

Ve bugün kitaplar bile siyasileşmiş durumda. Bunun için onların okumak mümkün değil.

Eğlenceli edebiyat

Edgar Allan Poe, Chesterton, Conan Doyle dedektif edebiyatının örneklerini yazdılar.

Daha sonra bu tarz gelişti (belki de *gelişti* ifadesi bu an için uygun değil, *istikametini değiştirdi* desek daha doğru olur) ve "eğlenceli edebiyat"a dönüştü.

Nasıl ki "eğlenceli fizik", "eğlenceli, matematik", "eğlenceli kimya" kitapları var ve kendi aralarında da bilimsel sosyal edebiyatın güzel örnekleri var.

"Eğlenceli edebiyat" enteresan bir şeydir (mesela Cheyze'in romanları) ve ondan utanmaya gerek yok.

Fakat bu edebiyat değil.

Ortada, geçiş merhalesinde!, -J. Simenon ve Agathe Christie var ve onlar, özellikle Simenon "eğlenceli edebiyat"tan ziyade edebiyata yakındır.

³³ Emile Zola'nın nehir romanı.

³⁴ V. Hugo'nun *Sefiller* romanındaki karakter.

Belki de onun için ki, Miss Merpl da, Poirot da, özellikle komiser Megre de karakter özelliğine sahiptirler.

Vagif sihri

Benim tanıdığım en paradoksal kalem sahiplerinden biri Molla Penah Vagif'tir. Vagif'in koşmaları tamamen mermer sinedir: Lale ruh, mermer sine, ince ten, tatlı buhak. Çift nar'dır: Sanasun ki, iki gündü şekkerdir // Koynundaki çift nar, şamama şemamedir: Yarin şemamesi benzer şekkere. Memedir: Memesi misli şekker, gözleri ceyran bacına. Beyaz memedir: Elvan yazmalı, beyaz memelim. Beyaz tendir: Gül gibi nermile nazik pirahende beyaz ten. Ağzı şekerdir: Ağzı şeker, dili, dudağı, balsan. Zülfü perişandır: Dönüm başına zülfü perişan, gara çargat. Lale yanaklıdır: Allah'a şükür, lale yanığında kusur yok.

Fakat bu koşmalardan, gazellerden, muhammeslerden, müaşşerlerden hiçbirini tekrar değil; her birini yeni bir sözmüş gibi okuyorsun, her zaman ter-ü tazedir, her zaman yenidir: Bu da Vagif yeteneğinin bir sırrı Huda'sıdır.

Şedevr

Saniyorum ki, dünya edebiyatı tarihinde *O Olmasın, Bu Olsun* gibi ikinci bir eser yoktur ki, bütün (!) şahsiyetleri halkın hayatına girsin, onun ahlak ve hususiyetinin belirticisi gibi yükselsin. Meşedi İbad, Hammal, Goçu Esger, Gazeteci Rıza, Aydın Hasan, Hamamcı Gazanfer, Senem, Rüstem bey...

Konjonktür ve yetenek

Konjonktür ve yeteneğin dramatik mücadelesine şahit olmak için Bulgakov'u okumak yeterlidir.

Bir tarafta Koba hakkındaki piyes, başka bir tarafta *Üstat ve Margaritba*. Ortada ise *Kaçış*.

20. yüzyıl Rus (ve Dünya) edebiyatının bahtiyarlığı odur ki, Bulgakov'un sanatındaki bu mücadelede kazanan taraf, yetenek olmuştur.

Stalin'in takımı

A. Fadayev başta olmakla SSCB Yazarlar Birliği, Stalin'in "Timur ve takımı" idi.

Eşzamanlılık

1937'de hakim ideoloji insanları ifşa etti. Onları burjuva, uluslararası emperyalizmin casusu, Pantürkist, Panislamist -böyle bir damga vardı ve insanları mahvediyordu fakat nedenini bilmiyorum Panhristiyanist yok idi- antikomünist, burjuva milliyetçisi vs. adı ile kurşuna dizdi.

Aynı işi Sovyet edebiyatı yapmaya başladı. Sahnede, romanların sayfalarında, manzum hikâye ve şiirlerin mısralarında insanları aynı damgalarla ifşa etti, onları "halk düşmanları"na dönüştürdü ve kurşuna dizdiler.

Ve madalyalar, ödüller alındı, millet vekilleri seçildi, "büyük yazar" vazifesine tayinler edildi, zayıf edebî eserler ders kitabı olarak kabul edildi.

Kislovodsk hatırası

Bu ay 1973 yılının Ağustos'u. Nihayet, bu iki romanın ağırlığından kurtuldum ve onları okudum: *Forsaytlar Efsanesi* ve *Tibo Ailesi*.

Kaç yıldır onları okumak istiyordum fakat her defasında bir şeyler oluyordu ve geciktiriyordum. 30 yaşında bu romanları okumam geç evlenmek gibidir. Bu yaz onları havula koyup (çantaya sığmadılar!) Kislovodsk'a getirdim.

Tabii ki bu eserlerin ikisi de (biri İngiliz, öbürü Fransız muhiti) 20. yüzyıl edebiyatında "aile romanı"nın büyük örnekleridir.

Büyük, hem sanatkarlığına, hem hacmine göre (benim için Kislovodsk gezisinde ise hem de ağırlığına göre). Fakat 20. yüzyıl "aile romanı"nın şaheseri şüphesiz ki, hacim bakımından bu romanlardan çok daha küçük olan *Buddenbrooklar*'dır.³⁵

³⁵ Thomas Mann'ın eseri.

Kendimle muhabbet

Dünya edebiyatında en büyük perişanlığa kim uğramıştır?

- Anna'nın ölümünden sonra Vronski.
- Anna öldükten sonra roman bitiyor.
- Daha ne olsun?

Lepelletye yanlış yapıyor

Lepelletye *Çamaşırcı Hersok Hanımı* adlı eserinde Napolyon'un 14 Haziran 1807'de Fridland yakınlarında Rus ordusunu yendiği savaşı tasvir ediyor ve şöyle yazıyor:

"Gerekli anda bütün motorları çalıştırıp kendisine havale edilmiş arabayı iyi kullanan sürücü gibi, Napolyon tüm orduyu harekete geçirebilecek emirler verdi."

İlk bakışta iyi bir benzetme; dakiklik var fakat ilk bakışta. Aslında bu, uygun bir benzetme değil.

Sürücü, motor, araba... -Bunlar 19. yüzyılın başlarından Lepelletye'nin bu romanı yazdığı devrin vazgeçilmezleriydi-

Bu benzetmedeki şehirle ilgili unsurlar benim anlayışında Napolyon'u tarihî bağlamından çıkartıyor.

Sergey Baruzdin'in bana kırılması

veya zavallı Semyon Babayevski

Kaç gündür Sergey Baruzdin'le beraber Berlin'deyiz (edebî alaka için Alman edebiyat dergileri ve ADR Yazarlar Birliği ile konuşmalar yapıyoruz ve bu süre zarfında nerede oturup çay içsek Sergey Alekseyeviç şöyle diyordu:

- Elçin, bu da çay mı? Asıl çayı ben demliyorum! Senin için de demlerim, bakarsın!

Semyon Babayevski'den şikayet ediyordu, konyak (başka bir şey içmiyor; Berlin'de yalnız konyak içiyor) içtikten sonra daha çok kızıyor.

– Bir büyük eser yazmış ve bize getirmiş.³⁶ Eser değil... (Bir Rus küfürü savurdu) Her gün beni arayıp "Ne zaman yayınlayacaksınız?" diye soruyor. İşyerime, evime, yazlığıma... Hayatımı mahvetti! (Yine şiddetli bir Rus küfürü!)

O akşam otele dönünce bana dedi ki:

– Zamanımız var, odama gidelim, sana bir çay yapayım!

Odasına gittik, çantasından simsiyah çelik bir tabak çıkardı, içine iki kaşık Hind çayı attı, musluğun altına tutup süyle doldurdu ve ısıtıcıyı elektriğe takıp kabın içine bıraktı. Ben eski çay tiryakileri gibi, meraklı bakışlarla bu enteresan çay demleme törenine bakıyordum.

Biraz sonra su kaynadı ve Baruzdin özel bir gururla kaptaki çay sandığı o maddenin yansını benim bardağıma, kalan yansını da kendi bardağına döktü.

– Bunu soğutmamak lazım!

Her birimiz (ben kendimi zorlayarak!) bir yudum içtik. Baruzdin bir kahraman edasıyla sordu:

– Nasıldı?

Ben o bir yudumdan sonra kendime gelemeden "Semyon Bayevski'nin romanı gibi!" diye cevapladım.

Baruzdin bana kınıldı.

Yaratılış

Diyorlar ki, Mossad'ın 1960 yılında Adolf Eichman'ı Arjantin'den İsrail'e getirmesi, istihbaratta klasik oyunlardan sayılır ve özel ders kitaplarında tahlil olunur.

Bu tabii ki çok ilginçtir ve çağdaş dedektifler bundan daha özel bir roman yazabilirler (ve yazıyorlar).

Fakat benim için daha ilginç olan başka bir şey var. Milyonlarca Yahudinin ölümüne sebep olmuş bu adamın kendisi de Yahudi'dir.

³⁶ Rus yazarı Sergey Baruzdin, 1970-80'lerde *Drujba Narodov* (Halkın Dostları) dergisinin editörüydü.

Bu kadar insanın ölümüne sebep olmak korkunç bir şeydir fakat kendi milletinin soykırımına sebep olmak, bu hakikaten şaşılacak bir şey.

Böyle bir tipin tahlili için –Eichman tipi tabii ki edebiyatın konusudur– S. Zweig'ın kalemi olmalı (*Maria Stuart*'i veya *Fouchet*'yi yazdığı gibi) L. Feyktvanger'in kalemi olmalı (Rousseau'nun veya Yalancı Neron'un biyografisini yazdığı gibi).

Platonov hakkında

Tolstoy Rus edebiyatında öyle bir edebî-manevî dünya vücuda getirmiş ki, bu dünyadan, bu medeniyetten kopmak mümkün değildir ve bunun için Tolstoy'dan sonra büyük bir Rus yazar yoktur ki, onun nesrinde yoğunlaşmış Tolstoylar (belki Tolstoycuklar demek daha doğru olur) olmasın: M. Bulgakov, M. Şolohov, A. Beliy, M. Gorki, J. Bunin, A. Kuprin. Andrey Platonov hariç.

Çevengur, Juvenil Denizi, Kollavan. Bunlar tamamen başka bir medeniyetin örnekleridir.

Paradoks

Fransa tarihini anlatan en ciddi ve kapsamlı romanları Fransızlar değil, Almanlar yazmışır³⁷ (Dumas'nın romanları, tarihi macera romanlarıdır).

Albion'un meftun eden kadını

İris Murdoch'u okudukça –özellikle *Siyah Prensi*- bana öyle geliyor ki, elin ulaşmadığı, sesin gitmediği bir uzaklıkta, gurbette yaşayan bu yabancı kadın, eline bir sopa alıp yüreğimin içine girmiş ve tak-tuk yaparak damarlarında geziyor, bakıyor, görüyor, buluyor.

³⁷ Henrich Mann'ın 16. yüzyıl Fransa'sı hakkındaki tarihi romanları.

Lorca'ya ihanet

Cengiz'de³⁸ Moskova gazetesinden kesilmiş bir makale vardı ve oradan şöyle bir şey okudum: Lorca 1936 yılında 38 yaşında ölmüştü.

Güya faşistler onu yaralamışlar, sonra iyileşmiş, kapalı bir hayat tarzı geçirmiş ve yirmi yıl sonra 1956'da ölmüştü.

Eğer gerçek böyleyse bu gerçekte sanki Lorca'ya -benim tanıdığım Lorca'ya- bir ihanet var.

Bendeki bir düşünce Lorca'nın -tanıdığımız Lorca'nın- kaderi ile alakalı olarak oluşuyor. Ve Lorca ki, sanatı ve kaderi bütünleşen yazarlardan biri oluyor.

Edebiyat meydanı uçsuz bucaksızdır

Bugün Rus basınında yalnız ve cahil, bilgisiz bir anane sanki uzaklara kaçıışı başlatmak: Şolohov'u, Gorki'yi küçülterek Babel'i, Artyom Vesyolin'i, İlya Zdaneviç'i büyütme çabaları, sanki böyle inkâr -tarif- ile Babel'i, Vesyolin'i, Zdaneviç'i edebiyata onaylamak istiyorlar.

Edebiyatta -ve genel olarak sanatta- hiç kimse hiç kimsenin yerini tutamaz. Rus edebiyatında Şolohov'un ayrı, Babel'in ayrı yeri var, "Takdir-tekdir"li mukayese, sanatın özelliğine yabancıdır.

Babel *Süvari Ordusu* ile, Vesyolin *Kanla Yıkanmış Rusya* ile, Zdaneviç *Hayranlık* la Rus edebiyatında kendilerini tasdik ettirmiş ve bu edebiyatın tarihinde yerlerini tutmuşlar.

Hiç bir mukayese, hiç bir büyütme ve küçültme bu yerleri değiştirebilmek iktidarında değildir.

Konjonktür yazara madalya verebilir, onu belirli bir zaman için klasik ilan edebilir, fakat o konjonktür çöktükten sonra her şey eskisine döner.

Bunun klasik örneği, Sovyet devrinin büyütme ve küçültmeleleridir.

³⁸ Halam oğlu, şair Cengiz Elioğlu.

Şolohov'la, Gorki'yle beraber başka resmi "klasikler" de vardı. Şimdi onlar nerede?

Eski Yunan edebiyatı Azericede

Achilleus'un -Zincire Vurulmuş Promete, Evmenidler, Agamemnon, Heoforlar- ve Sofokles'in -Tiran Edip, Elektra, Antigon- trajedilerinin Azerbaycan diline tercüme olunması tabii ki tercüme edebiyatımızın büyük olayıdır ve üç gecedin beri önceleri Rusça okumuş olduğum bu trajedileri şimdi Azerbaycan dilinde okuyorum.

Şiirin tercümesini yapmak belli ki çok zor bir iştir. Özellikle de sahne eserini (canlı konuşma dili olması gerekiyor).

Bu şiirin 3 bin yıl önce yazılması ve bilinmeyen özelliği bu zorluğa çoğaltıyor ve fikrimce, imkânsız kılıyor.

Zincire Vurulmuş Promete'nin, Antigon'un nesirle tercümesini yapmak, sanıyorum ki, daha etkili olurdu. Fakat en önemlisi odur ki, bu trajediler Azerbaycan diline çevrilmektedir. Kalanları geleceğin işidir (gelecek yüzyıllan!).

Türün belirlenmesi

Öyle yazarlar var ki, onlar farklı türlerde kendilerini edebî estetik seviyede ifade edebiliyorlar fakat öyleleri de var ki, onların yeteneği -böyle demek mümkünse- yaratılıştan belirlenmiş olan bazı türleri talep ediyor.

Mesela, Laksnes. Şimdi onun *Lilya* isimli hikâyesini Rusçadan çevirdim. Kendisi bunu *Nebukadnasar Nebukadnesarsson'un Hayatı ve Ölümü Hakkında Hikâye* olarak adlandırmıştır.

Fakat bende böyle bir his var ki, kitabın 10 sayfası tutarındaki bu yazı, aslında hikâye değil, sanki büyük bir eseri sıkıştırmış ve olağanüstü bir estetikle kaleme alınmış bu tesirli parçayı ortaya çıkarmışlar...

Tersi de olabilir. Hatırlıyorum, iki, üç gün önce Maria Benedtin'in *Böyle Arkadaşlardı* isimli güzel bir hikâyesinin çevirisini yapmıştım. O zaman düşündüm ki, bu adam hikâyeden başka

hiç bir şey yazamaz, çünkü onun yeteneğini gösterebileceği tek tür, hikâyedir.

Bu satırları yazarken iki çağdaş yazarı hatırladım: Erksine Caldwell ve Benedettin'in meşhur yurtaşı İtalo Calvino. İkisi de 20. yüzyılın büyük yazarlarıdır, özellikle Caldwell -okulun son sınıfında, üniversite çağlarında beni çok etkilemişti- ve bu yazarlar da hikâyecidir.

Bizde de Hakverdiyev böyledir. Onun yeteneğine en uygun üslup hikâyededir, bunun içindir ki hikâyeleri ile mukayese edilince tiyatro eserleri yenik düşüyor.

Nasıl, Moyem'in hikâyeleri ile mukayese edilince eserleri yenik düşüyorsa.

Vronski ömrü

Tolstoy'un kaleminin benim için garip bir özelliği var: Onun kahramanları benim tasavvurumda Tolstoy'un kaleminin onlara verdiği ömür tarihinin çerçevesinden dışarı çıkamıyor.

Yani ben mesela, Anna'yı 60 yaşında düşünemiyorum....

Anna intihar etmedi, yaşadı ve 60 yaşına geldi -bu yaşlı Anna'yı ben katilen göremiyorum-. Yahut Vronski'nin 70 yaşında olduğunu düşünmek benim için kesinlikle imkansız. Levi'yi 70 yaşında "görebiliyorum" fakat Vronski'yi değil. Hatta Karenina gibi bir tipin gençliğini düşünebiliyorum fakat Vronski'nin ihtiyarlığını göremiyorum.

Şiir hakkında

Şiire değer biçmek için yalnız dil bilmek (hem de mükemmel bilmek!) yeterli değildir.

Yalnız kelimeleri anlamakla şiire değer biçmek mümkün değildir. Şiiri duymak, onun mısralarıyla beraber yaşamak gerekir. Bunun için o dille iç içe olmak gerekir. Şiirle insan arasında genetik bir bağın olması gerekir.

Goethe birleştirir

Kütüphanemde Goethe'nin eserlerinin Rusça farklı baskılan bulunuyor; Lukovski, Fet, Tyütçev, Pasternak... Birbirlerinden tamamen -veya bazı yönleriyle- farklı Rus şairleri.

Fakat Goethe kendisi ile ilgili meselelerde onları birleştirir. Onların çevirisinde -bu Fet veya Pasternak değil- bu çevirinin imkanları içerisinde bulunan da Goethe'dir.

Bu demek değildir ki, kişiliği zayıf; şu anlamda ki: Goethe, şiiri, kendilerinin değil, Goethe dünyasının derinliğine varmasını sağlıyor ve dışarı çıkmasını engelliyor.

Marina Svetayeva

Marina Svetayeva'nın günlüğünde şöyle bir yazı geçmektedir: Öbür dünyaya inanıyor musunuz? Ben, evet ama korkunç bir dünyaya. O hesaplaşma dünyasına! Öyle bir dünyaya ki, orada hakimler muhakeme edecekler. Bu benim beraat günüm olacak! Bu sözler korkunç, içten bir inlemedir. Ve böyle bir inlemenin sahibi tabii ki, intihar etmeliydi.

Eser üretimi

Çin'deyken bana iki (?) tercüman vermişlerdi. Rusçadan Çinceye çeviri yapıyorlardı, ikisi de filologdu.

Benim çağdaş Çin edebiyatı hakkında bilgim hemen hemen yok gibiydi. Bu filolog tercümanlardan bilgi almak istedim ve onlara Çin edebiyatında nelerin olduğunu sordum.

Hemen sorumu cevapladılar. Birisi:

- Bizde bir yılda 500 eser basılıyor!

Öbürü gururla tasdik etti:

- Evet, yılda 500 eser, başka türler hakkında bilgi verelim mi?

Böylece, benim bu filolog arkadaşlarla çağdaş Çin edebiyatı hakkındaki sohbetim sona erdi. Bazen o sohbeti hatırladığımda hayalimde eşsiz bir sahne canlanıyor.

Parti toplantısı. Büyük bir salon tıka basa dolmuştur. Parti başkanı önüne konulmuş yazıyı zorlukla okuyordu:

"Geçen 5 yıl sürecinde ülkemizde şu kadar petrol, yağ, sebze, yumurta, 2500 adet roman, 137.000 adet şiir, 18.000 adet hikâye üretimi olmuştur...."

Salon da ayağa kalkıp alkışlıyordu.

Cevapsız sorular

Akademisyen Dollejal, muhabirin "Aşk nedir?" sorusuna şöyle bir cevap veriyor:

– Beyinde bilmediğim moleküller bir şekilde bir yere toplanıyor. Nasıl? Bunu kimse bilmiyor. Neden Demon Tamara'yı seviyor fakat Tamara onu sevmiyordu? Edebiyattaki bu sorular cevapsızdır.

Neden Mecnun da, İbni Selam da Leyla'yı seviyordu fakat Leyla İbni Selam'ı değil, Mecnun'u seviyordu?

Neden Yago, Dezdomana'yı seviyordu. Dezdomana ise siyah Othello'yu? vs.

Bu soruların cevaplamak imkansızdır. Çünkü hayatın kendisinden bile bu soruların cevabı yoktur.

Edebi ölçü

Öyle konular var ki, onlar ancak Shakespeare'in kalemiyle yazılabilir. Yakın zamanlarda basında böyle bir olayla ilgili küçük bir hatıra okudum. 40'lı yıllarda SSCB Merkez Bankası başkanının Sovyet parasının üzerine imzasını koyması meselesi ortaya çıkmış, siyasî merkezde bu mesele müzakere edilmiş, son sözü tabii ki Stalin söylemiştir:

– Bugün parayı tasdik edecek ve tedavüle bırakacağız. Ya yaran o adam hapse girer ya da kurşuna dizilerse nasıl olacak? Halktan o paraları geri toplayabilecek miyiz?

Bu akıllıca sözle mesele kapanıyor. Bu yerde sade kalem değil, hatta yetenekli kalem, zahmet sever kalem -mesela Soljenitsin'in kalemi- güçsüz kalıyor. Edebiyatın tarihi, bu türlü yaratılışın derinliklerine varmak için özel bir ölçü yaratmış: Shakespeare'in kalemi.

Dostoyevski derinliği

20. yüzyılın sonlarına doğru terör bütün insanlığı tehdit eden bir belaya dönüştükçe sanki Dostoyevski daha çok derinleşti, inkılaplara -teröre- karşı Dostoyevski kini, sanki kat kat açılmış ve her kattan sonra yeni bir derinlik görünmüştür...

20. yüzyıl Rus edebiyatı hakkında veya zorluk çekmeyen olgunlaşamaz

1910'lardan sonra -Tolstoy ve Çehov'dan sonra- 20. yüzyıl Rus tarihi baştan başa savaşlardan -savaş da dahil- inkışafardan, terörden, manevî ıstıraplardan, global sarsılmalardan, 10 yıldan fazla bir zaman hakim ideolojinin anti-edebiyatı edebiyattan yüksekte tutmasından meydana gelmektedir. Böylece edebiyatın mahvolması gerekiyordu.

Fakat bu devir Rusya'sı dünya nesrine Şolohov'u, Gorki'yi, Bulgakov'u, Kuprin'i, Pasternak'i, Platonov'u, Beliy'i, Katayev'i, Trifonov'u kazandırdı.

İlyas Efendiyev'in bir cümlesi

İlyas Efendiyev'in ilk hikâyesi "Berlin'de bir gece"dir. 1939 yılının 26 Ocak'ında *Edebiyat Gazetesi*'nde basılmıştır. Orada genç kahramanın iç dünyası tasvir edilirken şöyle bir cümle geçmektedir: "Gönlündeki iyi duygular, bir bahar sabahında, üzerinden duman geçen çiğ düşmüş menekşelerin kokulan kadar hafif ve sevimliydi".

Bugün bu cümle, bu cümleyi yazan edebi-estetik muhitte çok dokunaklı görünebilir fakat mesele şudur: Azerbaycan edebiyatıyla alakalı böyle bir çağdaş değer ölçüsünü -zevki, estetikle olan münasebeti, estetiklikten beklemeği aynı cümleyi (cümleleri) yazan o edebi-estetik muhit temel budur.

Bunun içindir ki, 60 yıl geçmesine rağmen yeni Azerbaycan edebiyatı hakkında düşünürken onu tahkik ve tahlil ettikçe İlyas Efendiyev'in, Enver Memmedhanlı'nın gençlik yıllarında yazdıkları hikâyeleri hatırlıyor, onların kendi zamanının içindeki yeniliği, onlardaki yeni nefesi bugün de hissediyor ve duyuyoruz.

İlyas Efendiyev'in de, Enver Memmedhanlı'nın da 1930'lu yıllarda, 40'lı yılların başlarında yazdıkları o gençlik hikâyeleri, Sovyet edebiyatının simasını, hakim ideolojinin ve sanat sahasında Stalinizm'in talep ettiği Çapayev ve Pavlik Marozov'un tespit edildiği bir devirde, Azerbaycan nesrinde estetik kalite değişikliği yarattı. O anlatım ve o anlatımı doğuran şuur akını nesrimizde 1930'lardan, 40'lardan, 50'lerden sonraki -ve gelecekteki- galibiyetlerin temelini atmış oldu.

Tolstoyculuk ve Dostoyevskilik

Tabii ki Tolstoy'la Dostoyevski'yi karşılaştırmak imkansız. Tolstoy'un da, Dostoyevski'nin de yalnız Rus değil, dünya edebiyatında kendine özgü bir yeri vardır. Bunlar bir tarafa, ben her zaman Tolstoycu³⁹ oldum. Ama yıllar geçtikçe bazen öyle vakitler oluyor ki, ahval -ve yaşı ve dünyanın işleri- sanki bazı Tolstoycuları Dostoyevskileştirmeye başlıyor.

Müziğin Shakespeare'i

Mozart'a "Müziğin Shakespeare'i" diyorlar. Fakat Wayce'in romanındaki Mozart, müziğin Shakespeare'inden çok, müziğin Dumas'sıdır.

Isaac Asimov hakkında

Moskova'da lapa lapa kar yağıyordu -şimdi de yağıyor- ve ben Moskova Otelindeki -sen ey doğma mekan- odamda oturup burunumu çeke çeke Isaac Asimov'un "Boş Bir Şey" isimli hikâyesinin çevirisini yaptım ve şimdi son noktayı koydum.

Onun kitabını resepsiyondaki gazete satan kızdan borç almıştım. Hikâye çok hoşuma gitti, onun için tercüme ettim. Hayır, nezleye yakalanmışım, sokağa çıkamıyorum; Bakü'ye de yarın gideceğim, elimi tutamadım.

Isaac Asimov bende garip bir his uyandırdı: Onun hayale da-

³⁹ Burada, David Wayce'in *İlham ve Hayatı* adlı romanından söz edilmektedir.

yanan eserlerini okuduğumda bana öyle geliyor ki, bu yazar bugünün ve geleceğin değil, tam tersine geçmişin yazandır. Geçmişin, gelecek hakkında yazan yazarın.

Zavalı Köroğlu, Talihsiz Kaçak Nebi

Öyle yazarlar var ki, halkın hayatını, etnolojik detayları kitaplarından öğrenmişler. Onların yazılabildiğini okudukça bende böyle bir fikir oluşuyor. Sanki Köroğlu boynuna kravat takmış veya Kaçak Nebi kafasına şapka geçirmiş...

Yazılmamış roman

Kaç yıldır aklımda şimdiye kadar yazmadığım -fakat yazmak istediğim- ve hiçbir zaman da yazamayacağım -her zaman teessüf edeceğim- bir eser var: "A"nın macerası.

A sade bir harftir ve bir yazar da her gece daktilo başına geçip yaşı 50'yi geçmekte olan bir kadınla kendinden çok fazla genç biriyle aralarındaki aşktan bahseden bir eser yazıyor. Bütün bu olayları da yazardan hoşlanmayan A çeşit çeşit kelimelere kona kona, mesela insAn, kAdın, ihAnet, saAdet, dünyA, Ahmak, Akıl vb. bu kelimelerin anlamı ile alakalı yazanın eserinin konusuna müdahalede bulunarak rivayet ediyor. Yazarla alay ederek, bazen ona beeraat ettirerek, onunla anlaşarak, veya anlaşmayarak, yazdıklarının tersini göstererek veya yazmadıklarını, yazamadıklarını veya yazmak istemediklerini konuşa konuşa, kısacası insanın yaratılışından bahseden farklı hikâyelerden -"A"nın söyledikleri- ve yazanın yazdığı romandan müteşekkil bir roman.

Milli edebiyatta edebî gelenek hakkında

Milli edebiyatta edebî gelenek şüphesiz ki önemli etkidir fakat belirleyici değil.

Eğer böyle olmasaydı o zaman mesela 19. yüzyıldan önce eseri olmayan Rus edebiyatında *Anna Karenina*, *Harp ve Sulb* gelişme yoluyla 300 yıl, 500 yıl sonra ortaya çıkardı. Veya Azerbaycan ede-

biyatında Ahundov olayı -aniden parlak komediler- Memmedkulu-zade olayı -aniden parlak hikâyeler- gerçekleşmezdi.

Sun'un şiiri hakkında

Üşüterek hastalanmışım, 9 gün çalışmadım ve bu 9 günde 2000 mısra klasik Japon haikusunun çevirisini, giriş ve açıklamalarını yaptım.

Bunların bir kitap⁴⁰ halinde basılmasını istiyorum ve baskısını yaparsam bu, Azerbaycan dilinde ilk Japon şiiri -genellikle Japon edebiyatı- kitabı olacak.

Klasik Japon ve Çin edebiyatı hakkında çok kitap okudum ve o kadar etkilendim ki, şimdi de Sun sülalesi devri -10.-13. yüzyıl- Çin şiirinden örnekler çevirisini yapmak istedim: O örnekleri seçtim, Çin edebiyatı ve tarihi ile alakalı sorgu kitapları topladım ki, çeviri zamanı gerekli olacaktı. Bu istekle de işe başladım fakat... fakat bu işten bir şey çıkmadı.

Benim hayal kırıklığına uğramamın sebebi şu değil: Haikular Sun şiirine nispeten daha kısadır -bu kendi yerinde- fakat esas mesele şundadır ki Sun şiiri farklı işaretlerle, ifadelerle, kendi zamanının ve kendinden önceki Tang devrinin yazılı edebiyatından kelimelerle, özel açıklamaya ihtiyacı olan tiplerle o kadar zengin ki, onları Azerbaycan diline çevirmek imkansız.

Doğrusu benim için çok zor. Hayatını bu işe feda etmen gerekiyor, belki o zaman bir şey ortaya çıkabilir.

Ibsen devri

Antik tiyatro sanatından sonra Shakespeare dünya dram sanatında yeni bir çığır açtı. Shakespeare'den sonraki devri Ibsen devam ettirdi. Hatta Çehov da Ibsen devrinin örneğidir -gizli, maskeli örnek-.

Çağdaş tiyatro sanatının babası Ibsen'dir. Shakespeare dede, antik tiyatro sanatının temelidir.

⁴⁰ *Nergis'in Bir Tek Çiçeği* isimli bu kitap 1979 yılında basıldı.

Mauriac ve Mourois hakkında

François Mauriac ve Andre Mourois benim için çağdaş Fransız edebiyatının Don Kişot'u ve Sanço Panza'sıdır. Ama hangisi tamamen Don Kişot'tur, hangisi Sanço'dur; bunu söylemek oldukça zor. Çünkü bazen Mauriac -Don Kişot, Mourois- Sanço'dur, bazen tam tersi. Bu yazarların yeni yazılan ortaya çıktıkça, nöbet de değişir. İlginç tarafı şu ki, Mourois da -hatırlıyorum, onun meşhur bir hikâyesini⁴¹ çevirdim- Mauriac da aynı yılda -1885- doğmuş ve ikisi de bu dünyadaki hayatlarında 80 yıldan çok yaşamışlardır -82 ve 85-.

Saykaku'nun hikâyeleri

Üç gündür İhara Saykon'un hikâyelerini okuyorum. Rus edebiyatçısı T. Redko-Dobrovol'skaya, Saykaku'nun ismini Avrupalı çağdaşları Boccaccio, Chaucer, Rabelais, Cervantes ile birlikte zikretmektedir. Ama bu liste bende farklı bir his uyandırıyor. Saykaku'nun bu ünlüler arasına lâyık olup olmadığı meselesi değil.

Saykaku buna layıktır. Bu dünyada yaşadığı 51 yıl, 350 yıl sonra onun Japonya'yı ve Japonları aynı incelik ve derinlikle tanıtmaya, hafızasına kaydetmeye, olayları ve tipleri açık bir şekilde gözlerinin önünde canlandırmaya yetmiştir. Mesele şu ki -bu tabii ki benim düşüncemdir- Saykaku -ve genellikle klasik Japon edebiyatı- farklı bir medeniyetin temsilcisidir ve hatta bana öyle geliyor ki klasik Japon edebiyatı -oradaki his alemi, ahlak anlayışı- görmek ve göstermek, duymak ve duyurmak tarzı farklı bir gezegendeki hayat tecrübesinin ifadesidir.

Edebî antoloji

Tabii ki ne Tartarenli Taraskon'u Fransız -ve dünya- edebiyatına getiren Daudet'in, ne de tanışır tanışmaz bu kahramanı kabul etmiş okurların haberi vardır, uzak bir memlekette -Azerbaycan'da- asırlardan beri bu kahraman -Avcı Pirim ismiyle- Azerbaycan halkının folklorunda avcılık yapıyor.

⁴¹ "Nasil oldu da Piyer Duş meşhur oldu?" hikâyesinden bahsedilmektedir.

Drüon gerçeklikten korktu

Moris Drüon çağdaş dünyanın güçlülere hakkında yazdıkça, onun yeteneği çok derinlere varmağa başladı ve sanki Drüon o derinlikte boğulmaktan korktu -dehşete mi kapıldı? ve tarihe yöneldi.

Benim için *Dünyanın Güçlülere*'ni yazan Drüon büyük yazardır ve hakiki söz söyleme sanatına sahiptir.

Lanetlenmiş Krallar adlı nehir romanı yazan Drüon elbette yetenekli biri fakat bir yazar olarak kendi yeteneğini aldatmaktadır.

Gorki'ye vurulan darbeler

SSCB 20. yüzyılda Gorki'ye iki defa ağır darbe vurdu:

Birincisi, totaliter bir devlet gibi ne pahasına olursa olsun Gorki'yi putlaştırdığında ve bu putlaşmaya idarenin tasdik mührünü vurduğunda.

İkincisi, çöküşünden sonra konjonktür -bu defa demokrasi konjonktürü- esaslarında ortaya çıkmış yeni edebî neslin ne pahasına olursa olsun Gorki'yi küçültmeye başladığı zaman.

Öyle sanıyorum ki 21. yüzyılda Gorki sonunda kendisi olacak.

Metamorfoz

19. yüzyılın ilk yarısında Lermontov devrin kahramanını -Peçorin'i- keşfetti fakat 19. yüzyıl, 20. yüzyıla yaklaşmaya başladığında devrin kahramanı Maupassant'ın Aziz dostuna, George Dyurua'ya dönüştü.

Conrad'ın sırrı

Joseph Conrad benim için 19. yüzyıl edebiyatının ve genelde edebiyatın gizemli bir olayıdır -mucizesidir-.

Yahudi Heine büyük bir Alman şairidir; Almanya'da doğmuş, Almanca yazmıştır. Onun sanatı Almanya'yı ifade eder.

Ukraynalı Gogol büyük bir Rus yazardır; Rusya'da doğmuş, Rusça yazmış ve *Ölü Canlar* da, *Mitfetiş* de baştan başa sadece Rus tiplerinden oluşmaktadır.

Rus Nabokov, Rusya'da doğdu; sürgüne gitti, İngilizce yazmaya başladı ama bir Rus yazarı olarak kaldı. Onun yazılan tamamen bir Rus yazarının düşünce tarzını aksettirir.

Tabii ki bu tür örneklerin sayısını çoğaltmak mümkün, ben aklima gelenleri yazdım.

Polonyalı Conrad, 23 yaşında İngiltere'ye gider, orada denizciliğe başlar ve bir İngiliz yazar olur!

Gizemli gerçek şu ki, İngiliz edebiyatının geleceğine yön veren eserleri ve klasikleri ilk defa Polonya dilindeki çevirilerden okumuştur.

Lord Jimmy'e ait olan *Nostromo*, *Gizli Casus* isimli eserlerin hepsi ilk cümlesinden son cümlesine kadar İngiliz yazanın kendisini ifadesidir.

Gerçekten bu bir sırrı Huda'dır!

Cinsiyet ayrımı olmayan parlak yetenek

Ben edipleri erkek yazarlar ve kadın yazarlar olarak bölmeyi doğru bulmuyorum. Edebiyatın tek ölçüsü, yetenektir. Ancak bazen yetenek de yaratılış, hissiyat gibi sahibinin cinsiyetini aksettirir. Bu anlamda F. Sagan tabii ki erkek bir yazar değil ama *Merhaba Hüznün*, *Gamlı Bakış*, *Soğuk Suda Biraz Güneş* gibi eserlerinde özellikle *Brahms'ı Sever misiniz?* hikâyesinde kadın yazar da değil.

En güzel eserlerinde -mesela adı geçen *Brahms'ı Sever misiniz?*'de- Sagan cinsiyet ayrımı olmayan parlak yeteneğe sahip bir yazardır.

20. asrın nesri

19. asrın istilacı -dünya nesrinin istikametini tayin eden- nesri ilk sırada Rus -Tolstoy, Dostoyevski, Turgenyev, Gogol, Çehov- ve Fransız -Balzac, Stendhal, Hugo, Zola, Flaubert, Maupassant- nesridir.

20. asrın ise, bu anlamda nesri öncelikle Alman nesridir -Th. Mann, F. Kafka, L. Feichtvanger, Stefan Zweig, H. Mann, A. Zweig, Remarque, H. Böll-.

Bu şekilde bir sıralama tabii ki kendi his ve düşüncemin ifadesidir.

Mesela babam benim gibi düşünmüyor. İlyas Efendiye için 20. asrın ilk sırada gelen nesri Amerikan nesridir. Faulkner, Hemingway, Dos Passos, Steinbeck, Caldwell, Salinger, Updike...

Jack London saflığı

Bende her zaman öyle bir his uyanmıştır ki, Jack London antik trajedi kahramanlarından biridir. Ve 2000 yıllık zamanın üzerinden atlayarak birdenbire 20. asra gelip çıkmıştır.

Asırlar birbirini kovaladı, riyanın hacmi arttı; atom bombalan İskender'in, Annibal'ın, Spartaküs'ün kahramanlığını el uzamaz, ses yetmez, ulaşılmaz manevi bir uzaklığa attı. Parti kurultayları, eskilerin antik senatolarını gülünç ve güçsüz bir şeye çevirdi. Ama Jack London sanki bütün bunlardan habersiz 20. asra geldi ve dayanamadı.

Altın İnsan hakkında

Siyaset açısından talihleri yaver gitmeyen milletlerin bu talihsizlikleri çoğu zaman edebiyatlarının da dünyaca tanınmasına, şöhret bulmasına, edebî ürünlerinin dünya edebiyatı içerisinde kendine layık bir yer bulabilmesine de mani olur.

Ben *Altın İnsan*'ı 19. asır dünya edebiyatının çok önemli romanlarından biri olarak görüyorum. Eğer o, Fransa'da yazılmış olsaydı müellifinin adı hiç şüphesiz ki Zola ile, Flaubert ile, Maupassant ile birlikte anılır ve okullarda ders kitabı olarak okutulurdu.

Altın İnsan edebiyatta çok derin psikolojik tasvir kabiliyeti -gücü- isteyen *Sergey Ata* (Tolstoy) eserinin bir benzeridir. Yazar eserin kahramanı Mihay Timar'ın karakterindeki gizli kabiliyetleri ortaya çıkarmış ki bunu yalnızca Allah vergisi dediğimiz o istidat yapabilir.

Bugün *Altın İnsan* Macaristan'dan uzakta; ancak Macar edebiyatı uzmanları yakından bilirler.

Altın İnsan'ı okuyup inceledikten sonra bu düşüncelerimi kaleme alıyorum ancak son zamanlarda birden zihnimde birtakım sorular belirirdi:

Peki nasıl oldu da küçük sayılabilecek Norveç'ten İbsen ve Hamsun dünya edebiyatında bu derecede yüksek bir yer tutabildi?

Ya peki küçücük İzlanda'dan Laksnes?

Ama galiba...

Ramsesler roman yazmayı teşvik ediyor

Pierre Monte'nin Firavunlar devrinde Mısırlıların günlük hayat biçimlerini tasvir eden *Ramsesler Mısırı* adlı monografisini öyle bir hevesle okudum ki -gece 12'de başladım, bir iki sayfa okuduktan sonra yatmayı düşünüyordum ki bittiğinde sabah saat 5 olmuştu- son zamanlarda böyle zevkle bir kitap okuduğumu hatırlamıyorum.

Çok büyük zahmetin, araştırmanın, keşfedici hırsın neticesidir.

Ancak beynimde bu kitaba karşı nankör bir fikir dolaşiyor: Flaubert'in küçücük *Salambo*'su veya Feigtvanger'in *Yalancı Neron*'u eski dünyayı bana daha yakından tanıtmıştı.

Zannediyorum onun için bu monografide bütün tören ve merasimlerin, günlük hayatın, dinî, içtimai -siyasî kurumların, seyahatlerin, medeniyetin, kanunların- net bir tasviri var ama canlı insan yoktur -ilmî monografide böyle olmalıdır-.

Ve zannediyorum bu monografiyi okuduktan sonra insanın cānı eski Mısır hakkında roman yazmak istiyor.

Cimriler çeşitlidir

Dünya edebiyatında bir dizi cimri tiplmesi var. Klasik örnek: Hobsek.

Azerbaycan klasik edebiyatında da çok önemli estetik tipler mevcut: Hacı Kara, Hacı Kanber, Meşedi İbad..

Ancak Azerbaycan edebiyatındaki bu suretler galerisi dünya edebiyatındaki klasik cimriden hayli farklıdır.

Hobsek, altının kulu kölesidir, yalnız altın; başka hiçbir şey onu ilgilendirmez ve bu anlamda Hobsek'in bütün insanî hisleri köleşmiştir.

Hacı Kara, Hacı Kanber, özellikle de Meşedi İbad ise kul -köle- değil, canlı insanlardır. Yiğitlik göstermek isterler genç ve güzel kızlarla gönül eğlendirmek sevdisıyla. Bol keseden para harcarlar ama hamalın 20 kuruşunu vermeye de yanaşmazlar. Ancak bu Hacıların da Meşedi'nin de sevimliliğini azaltmadığı gibi aksine artırır.

Hobsek, pimpirikli ve miskin olduğu kadar korkunçtur da....

Ama bizim Hacılar ve Meşedimiz ise korkunç değil, gülünçtür, komiktir. Ben büyük bir memnuniyetle onlarla aynı meclisi paylaşır, yola çıkar, hatta dostluk bile kurardım.

Çaba Amiredjib'in Data Tutaşhiya'sı ve İnce Memed

İnce Memed'den sonra *Data Tutaşhiya* adlı eser, ilk bölümünde bana anlatılmışların tekrarı gibi geldi. Ancak Data, Memed'e nispetle daha bilgilidir. Ve bu romanın -Data'nın- en ilginç tarafı şu ki, Data tipinde ilkel yiğitlikle -at üstündeki yiğitlik, Koroğlu, Kaçak Nebi, Kaçak Süleyman yiğitliği- entelektüelliğin -felsefi dünya görüşünün değil, özellikle entelektüelliğin- çok tabii bir birlikteliği vardır.

Şahsen bana bu hacimce büyük romanı okutan, hem de ilgiyle okutan da bu birlikteliğin estetik ifadesidir.

Edebiyata ortodoksların yaklaşımı

Sovyet edebiyat bilimi, yalancı ve çoğu zaman da mantıksız, hatta komik bir model yapar ve ne pahasına olursa olsun herhangi bir şeyi bu modele zorla üydürmeye çalışır.

Çoktan beri Balzac'ı okuyorum.

Dün Ahundov'a gitmişim -eskiden olduğu gibi- A. Puzikov'un eskiden Moskova'da basılmış *O'Nore Balzac* adlı kitabını katalogda gördüm ve alıp okudum.

Orada burjuva toplumu, insanları birbirinden ayırdı, insanı insana yaklaştıran bütün bağları kopardı. Güya bizim bu güzel Sosyalist toplumunda veya eski kölelik toplumunda insanlar yalnız birbirinin yüzünden öpmekle meşgul imiş.

1937'de bizde böyle bir şey olmuş muydu? Yoksa eski Roma'daki gladyatör savaşlarında mı? Yahut Kolomb Amerika'yı keşfettiğinde mi?

Ne zaman?

Ve Puzikov böylece belirttiği gibi burjuva toplumunun gericiilik bağlamında insanlık komedisini tahlil etmeye başlar; asıl, Balzac'ı bahane ederek burjuva toplumunun sırlarını açmakla uğraşır.

Bunun için de onun kitabı edebiyat bilimi eserinden ziyade Komünizmin esaslarını öğrenmek için yardımcı -yalancı- edebiyata benzer.

Bu kitabın basıldığı günden bu yana tam 14 sene geçmiş ama hiçbir şey değişmemiş. Sovyet edebiyat bilimi hep Komünizm esaslarını öğrenmekle uğraşmış. Bu okulu bitirmek ise hiç mümkün değildir.

20. yüzyılın masalı

Folklorun kesin olarak tarihi belli değildir, bunu açık bir şekilde görüyoruz ama *Mavi Kuş* benim için tam olarak 20. yüzyılın masalıdır.

Bu masalın yazarı olduğu ve Meterlinck'in bunu 20. yüzyılda yazdığı için değil. 20. yüzyılın bilimsel ve teknik sembolü olmayan bu eser -bu melikeler ve ruhlar masalı- sırf 20. yüzyılın edebî yönden kendini ifadesi olduğu için.

Cecikmiş keşifler

Bugün biz Marquez'i, Cortazar'ı, Amado'yu, Asutrias'ı okuyarak Latin Amerikan edebiyatını keşfediyoruz. Bu yazarlar sanki ani bir meçhul- esintüyle birdenbire hiç beklenmedik bir anda bizim hayatımıza girdi. Dün gece *Don Ramiro'nun Şöbreti* romanını okuyordum; yüzyılın başlarında yazılmış ama ben bütün gün onun et-

kisi altında kaldım. Ve bu etki tamamen yeni bir aleme aitti: Bu Rus, Fransız yahut İngiliz, hatta İspanyol (Latin Amerika'ya en yakın olanı ve Brezilya'dan başka aynı dil konuşulan) değil, benim için yalnız yeni bir dünyanın -Latin Amerika'nın- nesridir.

Yüzyılın başlarında yazılmış *Don Ramiro'nun Şöbreti*'nde ben *Yüz Yıllık Yalnızlık*'in⁴² da, *Donna Flor ve İki Eş*'nin⁴³ de, *Kısa Ömür*'ün⁴⁴ da, *Fırtına*'nın⁴⁵ da, *Artemiokrus'un Ölümü*'nün⁴⁶ de 20. yüzyılın bu büyük romanlarının başlangıcını hissetmekten ziyade az kala gerçek şekilde de gördüm. Sanki Latin Amerika'nın *Don Ramiro'nun Şöbreti* gibi başka romanları da var ancak benim onlardan haberim yok.

Tamamen değişik açılardan dünyaya bakış

Son zamanlar eski (8-9. asır) Çin yazarları Khan Yuy ve Lyu Tszun Yuan'ın (klasik Çin edebiyatının büyük yazarları olarak biliniyorlar) hikâyelerini (belki de "olay anlatımları"nı demek daha doğru), başka (türsüz! herhalde, zira ben onların "ne" olduğunu belirleyemedim!) yazılarını okudum, sonra Çin halk masallarını okudum, nihayet bu sabah 2 ciltlik *Altın Vazoda Erik Çiçekleri veya Tszin, Pin, Mey* adlı 16. yüzyıl anonim Çin romanını okuyup bitirdim.

Hepsi, özellikle masallar çok ilgi çekici; bazen detaylar, çizgiler hayret verici ama... tamamen yabancı!

İslam, Doğu edebiyatını işe katmadan Almanların yahut İngilizlerin, Fransızların veya Slav halklarının, hatta en ücra Afrika halklarının sözlü edebiyatını okuduğum zaman Azerbaycan sözlü edebiyatı ile örtüşen durumlara, motiflerle, bazen üst üste düşen olayların anlatımıyla karşılaşmışım fakat Çin sözlü edebiyatında bir kere bile olsun böyle bir şeyle karşılaşmadım.

Hatta olay, durum benzerlikleri olduğunda bile onların edebî psikolojik sunum, böyle demek mümkünse "yabancı benzerlik"tir.

⁴² Marquez'in romanı.

⁴³ Amado'nun romanı.

⁴⁴ Ornetti'nin romanı.

⁴⁵ Asturias'in romanı.

⁴⁶ Fuentes'in romanı.

Bu benzerlikte tabii bir yakınlık yok, sanki yapay ayrınlık var; tanıdık (daha doğrusu tanıdık gibi) ama yabancı, sanki arayı kalın ve buz gibi soğuk bir cam tabakası kesmiş, öteki tarafta ne ise tanıdık bir şey görüyorsun ama ona dokunmak, alıp şurasına burasına bakmak, yakınlığını hissetmek mümkün değil.

Bunun sebebi, edebî düşünce tarzının, dünya görüşünün (görüşünün değil, görüşünün!) değişikliğinde; edebî kalite, edebî ölçü, edebî mukayese farkında.

İkinci bir sebep de var (ve aslında bu birinci sebepten kaynaklanıyor), B. Riftin masalların önsözünde şöyle yazıyor: "Feodal Çin, asırlar boyunca memur imparatorluğu olarak bilinmiştir".⁴⁷

Ben bu kitapları okudukça onlarda doğrudan halkın edebî kendi ifadesini (bizim sözlü edebiyatımızda olduğu gibi) değil, bizzat memurlar dünyasının, memurlar hissiyatının (elbette onlar da insan!) kendini ifadesini gördüm.

Branner, söylemek istediklerinin hepsini tek kitapta söyledi

Öyle yazarlar var ki, bir tek yazısını okumak yeterlidir, mükna-tus gibi seni kendine çeker, hatta sende ne ise aşırı bir istek oluşturur ve bir süre gece gündüz onu okursun.

Hatırlıyorum, lise 2'de idim. Napolyon hakkında Rusça ne varsa bulup okuyordum ve o zaman Stefan Zweig'in "Bir daha geri dönmeyecek an" adlı 10-11 sayfalık bir yazısını okudum: 18 Haziran 1815'de Waterloo savaşı zamanı, general Gruşi, Napolyon'un yardımına gidemiyor ve bu belgesel hikâyeye de dahiyane bir psikolojik ayrıntıyla söz konusu olayı anlatıyordu.

O zamana kadar Stefan Zweig'i okumamışım. O küçük yazıdan sonra Napolyon bir tarafta kaldı ve ben Zweig'in neyi varsa hepsini okumağa başladım.

Bütün bunları şundan dolayı hatırladım: Dün Hans Christian Branner'in hikâyelerini⁴⁸ okudum ("İnostrannaya Literatura Kü-

⁴⁷ *Kitayskiye narodnye skazki*, Moskova, 1972, s. 17.

⁴⁸ O. F. Nemanzade hakkındaki bu biyografiyi 1983 yılında yazdım.

tüphanesi" serisinde yayımlanmış; genel olarak, son zamanlar bu seriden güzel kitaplar yayımlanıyor), çok hoşuma gitti, hatta onlardan birini -*Yazar ve Kız*'ı- eğer 20. yüzyıl hikâye antolojisi hazırlasaydım oraya alırdım.

Bu yazarın meşhur romanları var ama... Branner sanki söylemek istediklerinin hepsini hikâyelerinde bana söyledi ve bende bu güzel yazarın romanlarını bulup okuma isteği kalmadı.

Fehreddin'in samimiyeti

Son günlerde Ömer Faig Nemanzade hakkında bir biyografik eser yazdım ve 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın ilk on senesinde eser yazmış, faaliyette bulunmuş Azerbaycan eğitimcilerinin isimlerini zikretmek isterken o eğitimciler arasında sevk-i tabii ile az kalsın Fehreddin'in de adını yazacaktım.

Fehreddin, belki o kadar da sanat değeri olan, daha bir ustalıkla edebî noktası, estetik mührü basılmış(!) bir eserin kahramanı değil, tiyatroculuk bakımından tenkide açık ama, son derece samimidir ve onu canlı yapan, hatırlatan, az kalsın canlı bir varlık gibi kalemimin ucuna getiren de bu samimiyetidir.

Yan'ın üçlü eseri

V. Yan gençlik döneminde -daha o sıranlar gazetecilikle uğraşır ve gezginlik yapardı- at sırtında Karakum çöllerini, Hive'den Buhara'ya kadar ünlü Orta Asya memleketlerini, İran topraklarını gezmişti ve bu seyahatleri konusunda ilginç notlar yazmıştı.

Sonraları tarihî romanlar -çocukken onun *Spartacus*'unu, *Fini-ke Gemisi*'ni okumuştum- basıncı uzun ömrünün sonlarında birdenbire faturayı tamamen değiştirerek *Cengiz Han*'ı, *Batı*'yı, *Sonuncu Denize Doğru*'yu yazmış.

Benim için tamamen açıktır: Bu eserler onun gençlik döneminde at sırtındaki o seyahatlerinin yazıya dökülmesidir.

Bu üç romandaki benzerlik de tarihini iyi öğrenmekten bir kaç kat fazla derecede o seyahatlerde edindiği bilgilerden gelir çünkü

dokümanlar o kadar canlıdır ki, özellikle görülmüş, hissedilmiş ve o hisler de onun yazarın hafızasına işlemiştir.

Bu eserlerin sayfalarında dünyanın anlamını, hakikati, adaleti arayan Hacı Rahman da o genç gezginin kendini ifadesidir.

Tabii ki, Yan'ın kabiliyetle yazılmış bu eseri Stalin devrine denk gelmeseydi Hacı Rahman'ın da o mana, hakikat ve adalet arayışları daha derin olurdu çünkü tamamen açıktır ki, yazar Sovyet ideolojisi çerçevelerinden dışarı çıkmamakta çok dikkatli; o daireden uzaklaşmaya bile niyet etmiyor, çünkü korkuyor.

Shaw, Çehov'u tercüme ediyor

Shaw, "Yüreklere Kıran Ev" tiyatrosunun türünü böyle açıklamıştır: İngiliz mevzulalarında Rus üsluplu fantezi. Bu fanteziyi okuduktan sonra bende öyle bir his oluştu ki, Shaw *Vanya Dayı*'yı, *Martı*'yı ve *Vişne Bahçesi*'ni⁴⁹ birleştirmiş ve ortaya çıkan bu birleşimi İngilizceye tercüme etmiş, sonuçta ise bu tiyatro yazılmıştır. Biraz kendi hislerime yenik düşüyor olabilirim ama gerçek şu ki, bu tiyatro baştan başa Çehov'dur.

Genelde ben Shaw'da İbsen'i görüyordum.

Genellikle Shaw büyük yenilikçidir. Böyle demek mümkünse orijinal yenilikçi.

İngiliz yazar da sıcakkanlı olabiliyormuş

Benim için 19. asır İngiliz edebiyatının en sıcakkanlı yazarı George Eliot'tur. Özellikle *Floss'daki Değirmen* de. Bu romandaki kadar İngiliz sıcaklığını ben ne Dickens'da, ne de Tackkeray'de hissettim. Belki bunun sebebi George Eliot'un kadın olmasıdır.

Kamil Yaşen ve August Jakobson'la birlikte trenle Bakü'ye gidiyoruz

Akşam olmuş, her zamanki gibi 5. vagonla Moskova'dan Bakü'ye dönüyorum. Hep olduğu gibi odada tek başınayım ve

⁴⁹ Anton Çehov'un piyesleri.

önümde daha bir buçuk günlük yol var. Kamil Yaşen'in *İnkılap Şafakları* isimli bir piyesini okudum -Dün Azer'in⁵⁰ masasının üstünden almıştım-.

Lenin hakkındaymış...

Ben şimdiye kadar Yaşen'in hiç bir yazısını okumamıştım, bu sebeple de trende okumak için (daha ne zaman Yaşen'i okurum?) bu piyesin Rusça daktilo nüshasını Azer'den almıştım ama kendisini tanıyorum. Özbekistan Yazarlar Komitesi başkanıdır, Bakü'de, Taşkent'te onunla görüşmüşüm, özellikle Moskova'da bir kaç toplantıda karşılaştık -her zaman İmran'la⁵¹ Mirza İbrahimov'a selam gönderir-; o toplantılarda konuştuğunu pek göremedim, hiç konuşmadı, öylece susuyor -rahmetlik Cafer muallimin söylediği gibi, rehber dekorasyon!- ama sade, mütevazı bir adamdır, anlaşılabilir hayırseverdir.

Bu yazı için ise Allah Kamil Yaşen'in yardımcısı olsun!

Genellikle Sovyet Lenin'i yalancı ve ideal bir Lenin tipi yaratmış ve Lenin konusunda ne yazılırsa aynı kalıptan çıkmış gibidir. Hatta Şatrov gibi nispeten daha orijinal bir tiyatro yazarı -*Peri Hala* ve *Leninler*'den ise hiç bahsetmiyorum- bu kalıbı kıramamıştır. Bu kalıp onun da yeteneğini bastırır. Bu da tabii bir haldir. Çünkü hangi tarihî şahsiyet hakkında yazıyorsan, malumdur ki, şahıs hayattaki o kahraman olmalıdır. Biraz yalancı bir ifade ile edebiyatın anlattığı adam değil. Şimdi de vagon tekerlerinin hep olduğu gibi çak çuk'u altında August Jakobson'un *Ekim Rüzgarı* adlı kalın bir romanını okumaya başlamıştım.

Bu Estonyalı yazarın ismini duymuştum ama şimdiye kadar onun da hiç bir yazısını okumamıştım ve bu kitabı yine de dün Drujba'da Lena'dan aldım ki trende okuyayım.

Lena, dün bu kitabı büyük bir hevesle bana verdi. İyi kitabı hevesle vermezler.

Okuyup bakalım...

⁵⁰ Çevirmen ve yayıncı Azer Mustafazade. O zaman SSCB Yazarlar Birliği'nde Azerbaycan'ın danışman üyesiydi.

⁵¹ Merhum yazarımız İmran Kasimov.

Geçmişin anıları şimdiki Türkiye'yi tanıtıyor

Bu sene Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Rusça *Zoraki Diplommat* kitabını basmışlar ve yine de sağ olsun Nimet bey sayesinde nihayet bu kitabı alabildim.

Karaosmanoğlu 20. asrın tanınmış, ünlü Türk nasirlerinden biridir ama maalesef ben onun hiç bir eserini okumadım. Çünkü Rusçasını değil, Türkçesini de bulmak mümkün değil ve bu anılar da bir yazar kaleminin meyvesi gibi benim için ilginçtir.

Hakikaten de merakla okunuyor ve Tanzimat'tan beri yeni Türkiye tarihini anlatan bu kitabın güzel tarafı şudur ki, şimdiki Türkiye'yi insana daha da yakından tanıtıyor, devleti hissediyorsun.

Tolstoy, dünya edebiyatının Matruşka'sıdır

Aleksey K. Tolstoy, Lev Tolstoy'un uzaktan akrabası; yetenekli Rus yazar. -Ben onun *Knyaz Serebriyanı* romanını en iyi Rus tarihî romanlarından biri sayıyorum-.

Aleksey N. Tolstoy, Lev Tolstoy'a akrabalığı olan kabiliyetli Rus yazar. *I. Petro*, *Azaplı Yollarla* gibi çok güzel romanların, *Müben-dis Gari'nin Hiperbolidi* gibi ilginç hikâyesinin, *Burotino'nun Maceraları* gibi güzel bir eserin müellifi.

Nikolay Tolstoy, Lev Tolstoy'un abisi ve Tolstoy gibi bir tenkitçinin kabul ettiği Rus yazarı. -Zamanında avcılıkla ilgili hikâyelerini merakla okumuştum-. Tolstoy onun satirik eserlerine büyük kıymet verirdi.

Sergey Tolstoy, Lev Tolstoy'un oğlu, usta kalem sahibi biri. Ben onun hatıralarını Rus hatıra edebiyatının seçkin bir örneği olarak kabul ediyorum.

İlya Tolstoy, Lev Tolstoy'un oğlu; usta yazar. *Meyit* ve özellikle *Bir Alçak Eksik Olsun* gibi bugüne kadar gereğince değerlendirilmemiş Rus hikâyelerinin yazandır.

Lev Tolstoy, Lev Tolstoy'un oğlu, yazar. Bu adamın benim için ilginç yönü -şüphesiz ki bu, ilginç olmaktan ziyade onun yaratılışındaki kompleksler- odur ki, babasının -Koca Tolstoy'un- yazdığı

eserlerin aksine bedî eserler yazıyordu. Örneğin *Kroyçer Sonar*'daki fikirlerin, düşüncelerin, bu eserdeki havanın aksine hikâyeler yazmıştı, onları *Şopen'in Prelüdü* adı ile bastırması ve hatırımda kaldığı kadarıyla, ben mastur yaparken o kitabı Lenin kütüphanesinde bulup okumuştum.

Tatiana Suhotina Tolstoy, Lev Tolstoy'un kızı. Güzel bir tahkiye ve tesirli bir hissiyatla yazılmış anıların ve günlük notların yazarı.

Nihayet Sofya Andreyvna Tolstoy, Lev Tolstoy'un başından belaksilmeyen karısı. *İki Yüzlülük Gündelikleri*n, Tolstoybilim ve genellikle Rus edebiyat bilimi için bu onun yerini tutamayacak eserin yazarı.

Bu insanların hepsi bazısı az, bazısı da çok derecede Lev Tolstoy'la alakalıdır ve öyle ki Lev Tolstoy büyük bir Matruşka'dır.

Sadece şu anlamda: Lev Tolstoy tüm Rus edebiyatının Matruşka'sıdır.

Ve gerçekten Tolstoy, kendisinden sonraki devir tüm dünya edebiyatının Matruşkası'dır.

Kendimle sohbet

– Uzun asırlardan beri Azerbaycan edebiyatında senin için en trajik kahraman kimdir?

– Sabir'in lirik kahramanı!

Svetayeva trajedisi

Svetayeva'nın hayattaki sevgi romanlarını, maşukeliğini, hatta lezbiyen muhabbetini bile anlayabiliriz. Çok zengin duygulara sahip yazar, duygusal, duyarlı bir kadındır.

Ama Svetayeva 1919 yılında aç ve korkunç Moskova'da 2 genç kızını gönüllü olarak çocuk yetiştirme kurumuna vermiştir. İşte bunu anlamak benim için karmaşıklaşmıştır.

Doğru, açlık, muhitin Lenin -Trotçki- Dzerjinski müthişliği ve bu bağlamda aile problemlerinde tamamen aciz olan yalnız bir an-

nenin problemleri, onun hayatın anlamını sadece şiirde görmesi, şiirle, sanatla yaşaması...

Evet bunların hepsi gerçek.

Hiç bir laf edemeyiz çünkü baştan başa yaşanması çok zor bir hayat. Ama küçük yavruları kendi elinle götürüp çocuk yuvasına vermek! Ama yok, bütün o zorluklara bakmadan bunu kabul etmek mümkün değildir. Bu, benim düşünceme göre insan Svetayeva'nın trajedisidir.

Ama yazar Svetayeva trajedisi, muhtemelen daha da çok ızdırap ve manevî sarsıntılarla dolu 49 yıllık hayatın başka bir epizodudur. Onun manzum hikâyelerinin kahramanlarından biri Sergey Efron'dur.

Svetayeva bir çok şiirinde en hararetle saurları Efron'la alakalı yazmış; aynı şiirlerde Efron, Svetayeva'nın erkek kalıbında olan duygu kaynağı idi.

Ve Sergey Efron, Svetayeva'yı ızdıraplar makinesinde sıkın kuruluşun temelini insan, kan, gözyaşları ve ızdıraplarla yetişen MIT'in casusu oldu.

Sonuçta bu söylediklerim belki gecikmiş düşüncelerdir.

Tüm bu trajedilerin son noktasını ise Svetayeva kendisi koymuş ve intihar etmiştir.

Lev Tolstoy ve Yahudi genç kız

Her defasında Tolstoy'un günlüklerini alıp incelerken ondan sonra ve tamamen başka bir devirde yaşamış küçük Yahudi kızın günlüğü⁵² aklıma geliyor. Niye?

– Bilemiyorum...

Kitap ve ilüzyonlar alemi

Anatole France yazıyordu: "Mutluluğun ilacı ilüzyonsuz yaşamaktır". Kitabın da ilüzyonlar yaratmaması gerekiyor. İlüzyonlar yaratan kitap bedbahtlık verir.

⁵² Anne Frank'ın günlüğünden bahsediliyor.

Stalinizm fark gözetmiyor

Genç ve kabiliyetli Ali Nazım da, tecrübeli profesör Bekir Çobanzade de Ahmet Cevad'a burjuva cemiyetinin 'saray şairi' damgasını vuruyor ve onu zamanın aşırı sosyoloji cephesinden böylece 'saray şairi' gibi duyuruyorlardı. Ama Stalinizm o 'saray yazarı' ile birlikte 'işçacılar'a da izin vermedi, onları 'aynım' yapmadan bir yerde yok etti. Bugün Ahmet Cevad'ı da, Ali Nazım'ı da, Bekir Çobanzade'yi de Stalinizm kurbanları levhasının üzerindeki liste birleştiriyor. Diyorlar ki: 1937 senesinde Bolşevikler kendi Bolşevik ortakları Ruhulla Ahundov'u öldürmeye götürürken onun son sözlere şu olmuştur:

- Keşke doktor sağ olsaydı, diz çöker, ondan özür dilerdim.
- 20'li yılların başında 'Bolşevik cephesinden' doktoru, milliyetçi, anti-Bolşevik gibi işfa eden ve onu bıktıranlardan biri de Ruhulla Ahundov idi.

Martti Larni'yi kıskanma

Martti Larni'nin *Dördüncü Kaburga Kemiği ve Zoraki Düzenbaz* romanlarını okudum ve bu Fin yazarı dehşetli derecede kıskandım: Neyi istiyor ve nasıl istiyorsa onu da yazıyor.

Yazıyor ve bastırıyor.

Mutlu insan kimdir? Bunu söyleyemem. Ama mutlu yazar kimdir? Söyleyebilirim: Sansürsüz yazar. Ben bu 'mutlu yazar' ile geçen sene tanıştım.³³ Bakü'ye gelmişti, Ansiklopedi'de onunla güzel bir görüşme oldu. Resul Rıza beni o sohbe davet etmişti.

Edebi hafıza hakkında

Edebi hafıza muteber bir şey değildir. Ring Lardner benim için 20. asır Amerika edebiyatında Caldwell'den sonra en büyük hikâyecidir.

Ama bugün Lardner'i sadece 'edebiyat hastaları' hatırlıyor.

³³ Yanılmıyorsam 1970 yılı idi.

Lardner'in hikâyeleri serbest, baştan başa güzel bir iddiasızlık örneğidir. Ancak iddiasız olmak, unutulacağı anlamına gelmiyor.

Molière'in dördüncü cildi

Benim kütüphanemde Molière'in komedilerinin 3 cildi var. Dün pazar günüydü -gün boyunca Marivo'nun komedilerini okudum-; öyle bir fikre vardım ki, sanki Molière'in dördüncü cildini okuyorum.

Mubabbet ve Tesadüf Oyunu, Çifte Vefasızlık, Mubabbetin Sürprizi, Kullar Adası... Sanki basımevi yanlışlıkla bu komedilerin üzerinde Molière yerine Mervio imzası koymuş. Güzel bir epigonculuk!

Kitabın düşmanı, kitabı göklere çıkarıyor

Gazeteler, televizyon, radyo Soljenitsin'i işfa etmekle meşguller. *Boşa Gitmiş İllüzyonlar*'da Hanım Barjeton'un eyaletten yenice Paris'e gelmiş Lüsyen'i Kanalis'e takdim ederken söylediği sözleri hatırladım ve gecenin bu vaktinde o yeri bulup bir daha okudum:

- İzin verin, diye Kanalis'den rica etti, "De Ryubampr Beyi tanıştırayım".

Onun hala adını göklere çıkaracak düşmanları yok. (Rusçası: *U nego yeşyo net vragov, katorıye sozdalı bı yemu imya.*)

Soljenitsin'in akılsız düşmanlarıysa bu işi yapıyor ve ismini göklere çıkarıyorlar.

Don Kişot geçmişte ve o gelecekte bize bakıyor

İspanya'dayken arabayla Madrid'den Toledo'ya doğru Lamanca düzlüklerinde yol alırken gözlerim gayri ihtiyari yel değirmenlerini anyordu...

Yel değirmenleri ise yoktu.

Don Kişot ebedî bir geçmişte kalmış.

Ancak aynı zamanda bana öyle geliyordu ki, Don Kişot gelecekte durmuş, gittiğimiz bu yolun sonunda; oradan bana bakıyor ve beni bekliyor?!

Mehdi Hüseyin hakkında

Mehdi Hüseyin'in yeteneği, 26 yaşındayken yazdığı *Kin* adlı uzun hikâyesinde ve o devirdeki bazı hikâyelerinde Sovyet edebiyatına değil, umumen edebiyata, hakiki edebiyata götürmüştü.

Ancak Sovyet ideolojisi ve Mehdi Hüseyin'in bu ideolojiye fanatikçe güveni onun istidadının edebiyata yönelmiş istikametini değiştirdi; eserlerinde üretim, petrol, plan canlı insanları sıkıştır-maya başladı ve 'Abşeron', 'Neft Taşları'nı ortaya çıkardı, sahte inkılabı, geçmişin dekorasyonları *Komissar'ı*, *Seber'i* ortaya koydu.

Mehdi Hüseyin de Sovyet ideoloji sisteminin yeteneklerini bozguna uğrattığı trajik yazarlardandır.

Ancak yılların tecrübesi, birikimi -çok okuyan ve zengin kültü-re sahip bir insandı- ve düşünceleri onun son hikâyelerinde -Rakipler- sonuncu romanında -*Yeraltı Nebirleri Denize Akar*- yine de bu istikameti hakiki edebiyat dediğimiz manevi mekana doğru yönlendirdi. Bu defa da ecel izin vermedi.

Kel Hamza'ya saygıyla veya sözün büyüü

Estetik (bedii) sözün gücü, büyüü, sınırı olmayan bir şeydir. Köroğlu büyük bir kahramanlık destanının baş kahramanı, edebî kahramandır; halk sevip, aziz tutup onu vasfetmiş ve asırlar boyu devam eden yaratıcılığında Köroğlu'nun yüksek estetik seviye-de suretini ortaya koymuştur.

Kel Hamza -normal ölçülerle bakarsak- destanı bir şahıstır ama estetik sözün bu gücü, büyüü sonucunda, benim için bir bedii suret olarak Köroğlu'ndan aşağı değil hatta belki de yukarıdır.

Öbür dünya ve Hamlet

Hamlet öbür dünyadan gelen Gölge ile görüştüğünden sonra bu dünyayı anlamaya başlıyor ve yaratılışın niyeti onun için bütün duygulara üstün geliyor. Hamlet değil, amcası Claudius ve annesi Gertruda'ya düşman kesilmek, hatta Ofelya gibi günahsız bir malhuku bile taktik olarak deli ediyor ve onun intihanna sebep oluyor. Sonunda kendisi de mahvoluyor.

Öbür dünyadan gelmiş Gölge kim?

Âdil ya da günahkâr?

Alın yazısı bazen şaşırıyor mu?

Eğer hakikaten de alın yazısı denilen bir şey varsa edebî hayata bazen onu anlamak zor oluyor.

Alikulu Kamküsar'ın eseri kronolojik sırayla okunduğunda bu insan zamanla daha da doluyor, derinleşiyor, yeteneği öğle olgunlaşıyor ki, önemli -hâlâ söyleyemediği- edebî sözler söyleyecek iken aniden 39 yaşında Tiflis'te öldürüldü ve o söz öylece söylenmeden kaldı.

Kamküsar'la ilgili bu fikri dün yazmıştım, bugün ise kesinleş-tirmek istiyorum.

Genç yaşlarında vefat etmiş yazarlarımız vardır fakat onlar bu kısa zaman zarfında sözlerini söyleyebilmişler. Eğer kader izin verseydi Byron veya Lermontov veya çağdaşımız Ali Kerim hala yazardı fakat onların zamansız ölümü bizleri hala yazılmamış -ve hiçbir zaman da yazılmayacak- eserlerden mahrum bırakmış oldu.

Ayrıca söylenenler hala tamamlanmamıştır ve yetenek onu tamamlama aşamasındadır -onu o alın yazısı hazırlıyor!- ve aniden hayat son buluyor.

Neden?

Neden hazırlıyordun ve neden bitirdin?

Yazılı edebiyatla sözlü edebiyatın tabii birlikteliği

Bana göre ipliğin bir ucu yazılı edebiyattan, diğer ucu ise folk-lordan gelir ve bunların en doğal örgüsü benim için *Ulenspiget*'dir.⁵⁴

Polanski'nin nesri hakkında

Ja'kov Polanski bizim Mirze Feteli ile Kafkas yerlisinin dairesin-de çalışan bu şair -hikâye ve nesir yazdığına sanki yeteneğini -

⁵⁴ De Coster'in eseri.

yeteneği ise var- zorluyor ama sanatlı nesirde -özellikle *Gürcistan Oçerkleri*'nde ve hatıratında, özellikle Turgenvey hakkında- o yetenek açılıyor, gençleşiyor.

Elma ağacı dik, ona her gün su ve gübre ver ama sonra armut yetişsin; anlamsız ve boş iş.

Her yeteneğin kendi tarzı var ve onu değiştirmeye gerek yok çünkü imkansız!-

Bedbaht o kimsedir ki bunu tam olarak hissedemez.

Zıtlıklar çevresinde

*Ammalat Bey*⁵⁵ baştan sona birbirlerine zıt ve hislerin toplu halidir. Yazar Kafkas'ı seviyor ve ondan nefret ediyor; Kafkas'tan korkuyor ve Kafkas'ı korkutuyor, Kafkas'ı okşuyor ve lanetliyor.

Albay Chabert ile bizim ölümler

Merdekan'da oturup sabahtan akşama, akşamdan sabaha kadar *Ölüm Hükmü*'nü yazıyorum. Hiç bir zaman eserimi bitirmek için bu kadar acele etmemiştim.

Bu sabah nedense *Chabert*'i⁵⁶ hatırladım. Nüşabe'ye telefon açtım. Akşam Balzac'ın bu romanını gönderdi.

Chabert'in hanımıyla konuşmasında şöyle bir bölüm var:

- Rozana!
- Duyuyorum sizi efendim.
- Ölümler mezardan çıkmasıydı iyiydi, değil mi?

Biraz sonra yaşlı asker yine bu düşünceye döner ve şöyle der:

- Pekî, ben mezara geri döneyim, bu konuda artık düşünmeyeceğim.

Aynı fikir, hayata ve topluma aynı bakış açısı bizde de dahiyane bir eser olan *Ölümler*'i meydana getirdi.

⁵⁵ Burada A. Bestujev-Marlinski'nin eserinden bahsedilmektedir.

⁵⁶ C. Memmedguluzade'nin trajik-komedisi.

Ve ben birdenbire romanı bir kenara bıraktım. Bu defa da *Ölümler*'i Bakü'den getirip yeniden -kaçıncı defa hatırlamıyorum- keyifle ve ara sıra o okuyucu keyfini değiştirip can sıkıntısıyla okudum.

Erneth Theodor Amadey Kaufmann'ın danışmanı bizim Nasreddin Hoca mı olmuş?

Kaufmann'ın kedi Murr hakkındaki romanını okurken (bu sabah bitirdim) Şarktan bir Nasreddin Hoca veya bir Behlül Dâne'nin gelip Alman ısrarcılığını kendinden uzaklaştırmak isteyen bu yazarın yanında durup zamanla onun hicvine bir hararet getirmek istediğini düşünüyorum. Doğrusu bayağı da getirmiş.

Büyük dünya kitaplarının misyonu

Manon Lescaut'yu nihayet okudum (kaç yıldır erteliyordum). Sanki omzumdan bir yük kalktı. Ve sabah saat 5 ama uykum yok.

Orta Çağın sonuna doğru Avrupa'da birbirini takip eden büyük dünyevi kitaplar doğdu: *Dekameron*, *Don Kişot*, *Robinson Crusoe*, *Pantagruel*, *Şelmuşki*, *Gulliver*, *Münchaussen*... Ve bu kitaplar sanki farklı ve dünya seviyesinde çağdaş nesre kadar uzanan (ve geleceğe doğru ilerleyen!) edebî hatlar -karakterlerin, hislerin, hayata bakış tarzının edebî- estetik tasnifine göre gelişen bu dallar o gövdeden, kökten çıkar.

Bu düzende olan dünyevi kitaplardan birisi de hiç şüphesiz *Manon Lescaut*'dur ve dünya edebiyatındaki "hafif meşrep kadınlar hattı" -gelişimden kaynağa insek- bizi *Manon Lescaut*'ya götürecektir. Hatta Madam Bovary⁵⁷ de, Anna da⁵⁸ özel bir ilgi ve düzende ararsan gidip *Manon Lescaut*'ya dayanır.

Shaw tiyatrocultuktan kaçamıyor

Shaw'un uzun hikayeleri -küçük Surrey tepecikleri arasında pazar günü Allah'ı aramaya gitmiş esmer kıza kadar- tek perdeli

⁵⁷ Flaubert'in aynı isimli romanının kahramanı.

⁵⁸ *Anna Karenina*'nın kahramanı.

sahne eserleridir. Ben sadece bu nuvellerdeki olayları, insanları değil ifade edilen hisleri de sahnede oyuncuların bana gösterdiği oyun gibi görüyordum.

Herhalde bir tesadüf değil ki, Shaw kendini tutamıyor ve en iyi hikâyelerinden birisinde *Franklin Barnabas'ın Aile Hayatından Bir Görünüm* adlı eserinde farklı diyalogları kullanıyor.

Ay ışığında

İki gündür ki sarsıntı geçiriyorum; benim için bu iki gün ızdırap, sıkıntı, yangı ve teessüfle doludur.

Bugün güzel şair, babamın ve benim arkadaşım, apartman komşum Aliğa Kürçaylı'yı son yolculuğuna uğurladık. Bugün gözlerimin önünde büyümüş aziz, istidatlı, akıllı, mihrıban, sevimli, sadakatli, babasının ayrılığına dayanamayan Ülker'den de ebediyen ayrılıyoruz.

Bu veda saatleri çok zor...

Bir zamanlar Aliğa yazmıştı:

*Dağa benzetsen de, dağ değil insan,
Her derdin önünde durur dağ gibi.*

Bugün bizim kısmetimize iki kat dert ve üzüntü düştü. Şu misralar da Aliğa'nındır:

*Geceleri ay olmak istiyorum ben,
Perdeli, perdesiz pencerelerden
Dolmak istiyorum nice odaya
Ben nice sofraya, nice çırağa
Bakmak istiyorum bepsine pinban,
Sema taklarnın yüceliğinden.*

Ne zamansa penceremizden incek o ay ışığında Kürçaylı haretini, Ülker sevgisini şimdiden hissediyorum.

Fakat o hüzünlü hararet, hüzünlü sevgidir.

Kahramanın ölümü şiirle son bulur

Richard Oldington'un içinde savaşa karşı öyle bir nefret var ki,

romanın⁹⁹ sonlarına doğru nesirle bu nefreti ifade etmekte zorlanıyor ve bu yüzden de eserini şiirle bitiriyor.

Nuşîç, Sırları seviyor ve sevdireyor

Sırlardan herhangi birisi Nuşîç'in hicivli hikâyelerinin Sırları rezil ettiğini söyleyebilir. (Nasıl ki, bizde Mirze Celil hakkında böyle düşünülüyor ve ona küsüyorlar.) Ama tam tersi. Nuşîç, Sırları sevdirmekle meşgul.

Maurois'nın küçük hikâyeleri onun sanat dünyasını dolduruyor

Maurois benim için Byron, Üç Dumas, Shelley, Fleming hakkında biyografik romanlar yazmış güzel bir yazar idi ve ben onun romanlarını ilgiyle okudukça içimde bir arşiv yazarı tipi oluşuyordu (sanki örneğin temiz, pahalı, yakışıklı bir kostümdür fakat hafifçe naftalin kokuyor, ne kadar şık olsa da geçmişlerin hatırasıdır).

Yakınlarda tuhaf bir olay gerçekleşti.

Maurois'nın hikâyelerini okudum ve bende hiç beklemediğim bir his uyandırdı, düşüncemdeki o arşiv yazarını aniden canlandırdı (arşivden sokağa çıkardı!). Bu hikâyeler özellikle *Anadia, Bacı...*, *Altın Sığırın Bedduası*, *Otel*, *Tanatos*, bende yıllarca birikmiş o düşünceye yeni bir nefes, yenilik, sıcaklık getirdi ve Maurois ile ilgili o naftalin kokusu uçup gitti, hissedilmez oldu.

"Ölüm"e götüren yollar "hayat"tan geçer

Ne zamandır genç şairlerin basın yayın organlarında çıkan şiirlerini zamanım olduğunda rahatça okuyabileyim diye topluyordum. Sonunda bu pazar günü Zuğulba'da onları okudum.

Bu gençler farklı yeteneklere, farklı dünyaya bakış tarzlarına, farklı estetik düşüncelere sahipler fakat bir konuyu işlemek istediklerinde onları birleştiren, ölüm oluyor. "Ölmek istiyorum", "nerde-

⁹⁹ *Kahramanın Ölümü* adlı romanı.

sin, ey ölüm?", "soğuk mezar özlemi", "iyi ki, bu dünyada ölüm var", "ölüm titremesi geldi", "bir ölüm özlemi sarmış beni" vb.

Hayat baştan sona karmakarışıktır ve onun edebî ifadesi dünyanın en zor işlerindedir. Hayatı anlamadan (tabii başardığın kadar! çünkü hayatı tamamen anlamak, kavramak kendi düşünceme göre imkânsız bir çabadır) onu kendi içinde, beyninde anlamadan hayattan yazamazsın. Daha doğrusu yazabilirsin (nasıl ki, farklı zamanlarda ve farklı dönemlerde yüzlerce, binlerce edebiyat hastaları, meraklıları yazmışlar ve bundan sonra da yazacaklar) ama yazdıkların kağıt çöplüğüne malzeme olur. Ölüm ise daha zordur. O zaman ölümü edebî bakımdan tasvir edebilirsin ki, hayatın o anına götüren uzun (his, heyecan, düşünceler anlamında) yolu anlamayı, anlamlandırmayı, ona değer vermeyi ve o hayat yolunu geçmeyi başarasan.

Bugün bende bir kısım genç şairlerin hayat hakkında yazamadıkları için ölüm hakkında yazdıkları düşüncesi uyandı.

"Anna Karenina" kıskançlığı

Anna Karenina'yı okuduğumda, ara sıra dolaptan alıp sayfalarını çevirdiğimde, bazen bu romanı kıskanıyorum. Onu benden başkasının okumasını istemiyorum. Sanki sevdiğin çıplak kadındır, onu senden başka kimse göremez.

Edebiyatın bir başka misyonu

Edebiyatın misyonlarından birisi de genetik hafızayı korumaktır.

Benim soyum 8. kuşaktan Erzurum'dan Karabağ'a gelmiş ve şimdiki Fuzuli ilçesinin Saracık bölgesinde yerleşmiş. Hoca Ahmed Efendi'den öncesi bilinmiyor. Bir başkası kendi şeceresini (soy kökünü) 10, 15, 20. kuşağa kadar biliyor, daha öncesini bilmiyor.

Bu, yaklaşık 250, 300, 350 yıl yapıyor ve çoğu zaman şecerenin bundan öncesi bilinmiyor. Hasanoğlu "Apardı könlümü bir hoş kamer yüz canfeza dilber..." mısralı ünlü gazelini 700 önce yazmış ve Hasanoğlu'nun bu gazeli benim başka bir dedemin (bugün ismini bilmediğim o insanın, o gazelin çağdaşının o duygula-

nı o zaman yaşamış, onları anlamış insanın) okuduğu (veya duyduğu, şahidi olduğu) belki de tek hafıza ürünüdür.

Aynı zamanda Arap için *Binbir Gece Masalları*, İranlılar için *Şehname*, İspanyollar için *Don Kişot*, Fransızlar için *Pantagruel*, İngilizler için *Kral Lear* vb.

"Belki de tek", çünkü dedelerin gördüğü tabiat da her zaman hareket ediyor: Nehirler kaynağını değiştiriyor, dağlar paramparça oluyor ve yenileri oluşuyor, denizler kuruyor vb.

Güncel anlamda edebiyat, dünyanın genetik hafızasının ürünüdür.

Örneğin, antik (eski) edebiyat veya orta asırlar Şark edebiyatı veya Avrupa intibahı (Rönesansı) ve genellikle tüm büyük dünyevi kitaplar (aynı zamanda yukarıda ismi geçen eserler) irkî, millî ve dinî sınırlı olmayan genetik insan (*Homo sapiens*) hafızasını koruyor.

Bu anlamda edebiyat ay, güneş, su, toprak, hava gibidir.

Kumbert hakkında

Bilindiği gibi Kumbert⁶⁰ entelektüeldir. Ama entelektüel kadar yardıma ihtiyacı olan biridir. Bazen komiktir.

Ve Kumbert benim için şimdiye kadar okuduğum en hüzünlü katildir.

Hayat ve kitap

Sovyet edebî tenkidinin ünlü bir prensibi var: Hayatı öğrenmek gerekir.

Buradaki *hayat*, en iyi anlamda üretim, kolhoz, sovhöz, sosyalist planlar, onların gerçekleştirilmesi, parti toplantılarının yapılması, teknolojinin tatbik edilmesi vb. demektir. O yüzden "en iyi durumda", bazı dönemlerde "Yazar hayatı öğrenmelidir" lafındaki *hayat*, "sınıf mücadelesi", "halk düşmanlarının rezil edilmesi" (ve

⁶⁰ V. Nabokov'un *Lolita* romanının kahramanı.

roman sayfalarında, tiyatrolarda, manzum eserlerde kurşuna dizilmesi!) demekti.

Fakat bu anlamda olmasa da, yani bu prensipteki *hayat* haki-ki anlamda hayatı, insana ait duyguları, yaşayışı kapsasaydı bile yine komik (ve tamamen yapmacık!) bir şey olurdu.

Graf Tolstoy veya Lord Byron'un omzunda bir çantayla hayatı öğrenmeğe gittiğini düşünün.

Hayatın içinden çıkmış Gorki veya Jack London da sırf hayatı öğrenmek için çocukluk ve gençlik yıllarında sefil durumda yaşamamışlar. Bu da onların kaderi olmuş ve bu kader onları yazar yapmıştır (Nasıl kader, sosyetik Puşkin'i veya hayatı boyunca sosyetik/zadegân olmaya çalışmış Balzac'ı da kalem sahibi etmişse).

Bizim eleştirimiz ise bu yapmacık lafın bir de karşıtını, reddini üretmiş ve bunu edebiyat nazariyesinin alfabetesine dönüştürmüş: Kitap okumakla hayat öğrenilmez.

Niçin?

Tolstoy'un eserleri hayatı öğretmiyor mu?

Don Kişot'tan büyük hayat kitabı var mı? Ya Shakespeare? Hayatla ilgisi olmayan bir şey mi?

Hayatla kitabı karşılaştırmak cahilliğin göstergesidir.

Kendimle soru-cevap

– Senin için dünya edebiyatındaki en başarılı rakip tipi kimdir?

– Şaver.⁶¹

Kozmopolitlik ve millilik

Kozmopolitlikle milliliğin ortak noktası olabilir mi?

Teoride bunu kanıtlamak zor bir şey. Gerçekte ise bu var. Örneğin, Turgenyev'in eserleri.

⁶¹ V. Hugo'nun *Sefiller* romanındaki tip.

Rüyalarının dünyası

Ben sık sık rüya görürüm ve gördüğüm insanlar edebî kahramanlardır: Anna, Othello, Don Kişot, Yago, Mecnun, Kral Lear, Nataşa Rastova, Piyer, Jan Valjan, Taraskom, Luiza Poyndekster, Tenardye, Aksinya, Şaver, III. Richard...

Tuhafur, Robinson ve Şerlok Holmes her zaman -özellikle gençliğimde- hafızamda ama hiçbir zaman rüyamda görmedim. Ama gençliğimde Hacı Murat'ın kesilmiş başını sık sık rüyamda görürdüm, hançerle kesilmiş boğazından kan akardı ve o kanlı kafa benimle konuşurdu. Ve ben uyanana kadar o kan her tarafa yayılırdı...

Yazarın sevme hakkı var mı?

Sevgi geniş, kapsamlı bir kavram. Bazen kendi kendime soruyorum: Yazarın sevme hakkı var mı?

Belki de bu soru ilk bakışta çok iddialı, belki de yapmacık olabilir çünkü yazar da insandır ve dünyada sevgi duygusu bulunmayan bir insan yoktur. Bence yazarın sevgisi sadece doğayla ilgili bir sevgi olabilir, yani o kadını sevebilir, herhangi bir rengi veya mevsimi sevebilir, denizi veya ormanı sevebilir vb.

Böyle bir yazar (insan) sevgisi, eserin objektifliğine zarar veremez (eser ise objektif mevkiden yazılmalı!) fakat yazar sevgisi herhangi bir politik olayla ilgiliyse objektiflik kaybolur ve edebiliğe zarar verir.

Örneğin, yazar komünizme aşıkta anti-komünisti objektif olarak tasvir edemez veya yazar anti-komünistse, o zaman eserinde tasvir ettiği komüniste karşı objektif olamayacaktır.

Yazar nefreti de buna benzer.

Yazar cimrilikten, arkadaş ihanetinden veya köpek dövüştürülmesinden vb. nefret edebilir fakat hiçbir zaman nefreti politik ideolojilere dayanamaz.

Benimle aynı fikirde olmayan, benimle tartışmaya hazır insanlar olduğunu çok iyi biliyorum fakat bu fikirleri söylemek, böyle düşünmek, edebiyatın misyonlarını böyle kabullenmek benim hakkımdır, kabullenmemek başkasının hakkı olduğu gibi.

Benim için bu bakımdan klasik örnek: Shakespeare sevgi ve nefreti veya Tolstoy sevgi ve nefretidir.

Shakespeare o kadar monarşik tipler yaratmış fakat kalbini anti-monarşizme kaptırmayıp sadece monarşistlerin, Cladius'nun içindeki riya hortumunun derinliklerine vararak III. Richard'ın kötülüklerden doğan faciasını göstermiş.

Tolstoy'un içinde saklı nefretin adresi kesin olarak Aleksey Aleksandroviç Karenin'dir (gerçi romanda ilk defa ismi geçtiğinde Vronski Oblonski ile sohbetinde bu insanı "akıllı", "âlim", "Allah'a inanan biridir"... -*ummiye, uçenniye, bojestvenniye çto-to*- diye karakterize ediyor ve gerçekten de böyle) fakat sosyetik zümre değil, Karenin'le birlikte Anna da, Nataşa Rastova da, Piyer de, Andrey Bolkoski de o zümrenin temsilcileridir.

Vatanı sevmek, halkı düşünmek bence genetik köklerden gelen bir özelliktir ve bu yüzden de doğaldır. Bu sevgi, yazanın dili gibi kendisine bağlı değil, bunu genler yoluyla tabiatın kendisi belirlemiştir.

Tahir⁶² bazen Moskova'da "Yabancı Edebiyat" kütüphanesi serisinden yeni yayınlanmış kitapları alıp bana gönderir ve dün Valeh⁶³ Tahir'in göndermiş olduğu kitapları bana ulaştırdı. Gece okuduğum o kitaplardan⁶⁴ biri, aklımdaki bu fikirleri yeniden canlandırdı.

Genç bir Filistin yazanın bu küçük romanı ve hikâyeleri tüm varlığı ile devrimi ideolojiler taşıyan, onu tasvir eden yazanın kaleminin ürünü, bu adamın yeteneği olduğuna şüphe bırakmıyor ancak onun devrim sevgisi bu yeteneği öyle etkisi altına almış ki, yazar okunup çabucak unutulacak bir eser ortaya koymuş.

Kitap sahipliği

Geçen sabah Moskova'ya geldim ve aynı gün akşam da sözü Sovyetler Birliği Merkezi Komitesinin kararlarından da etkili olan

⁶² Trajedideki gibi vefat etmiş yetenekli şair arkadaşım Tahir Aslan.

⁶³ Moskova'da M. Gorgi adına Edebiyat Enstitüsünde talebe olan Valeh Rızayev.

⁶⁴ Yahya Yahlit'un 1983'te Moskova'da yayınlamış *Necran İmtaban Çağlarında* adlı eseri.

Tonya'nın bir telefonu ile Kuznetski köprüsünden⁶⁵ çokça kitap aldım. Ve bugün öğlen trenle Budapeşte'ye giderken okumak için bir kitap alıp diğerlerini Tofik'e bıraktım.⁶⁶

Şimdi gece ve akşamdan yatağıma uzanıp başımın üzerindeki lambayı yakıp -arkadaşım çoktan uyumuş- tren sesleri eşliğinde ve Tonya'nın babasına rahmet okuyarak bu güzel kitabı okuyorum.

Mihail Basmanov *Tsi* türünde klasik Çin şiiri örneklerini Rusçaya aktarıp, geniş önsöz ve kapsamlı açıklamalar yazarak *Meghua Çiçek Açıyor* ismi ile yayınlamış.

Mütercim, kitabı düzenleyen, açıklama yapanlar tabii ki kitabın yazarları değiller ancak onların içlerinde öyleleri var ki, okuyucuya sundukları kitabın sahibidirler.

Bu kitabın yazarları 7. yüzyıldan bu yana yazıp yaratmış Çin şairleridir.

Fakat benim için bu kitabın bir de sahibi var, o da Mihail Basmanov'dur.

Kağıdı aceleyle kitabın üzerine koyup aşağıdaki notları yazdım ve şimdi yeniden onlara değiniyorum, Yallah Lyu Yuy-Si!

Tren sesleri hâlâ duyuluyor.

Yokluğu anlaşılmazdı... Varlığı olmasaydı

Glep Uspenski'siz 19. yüzyıl Rus edebiyatını düşünmek mümkün; yani onun yokluğu Rus edebiyatını sakatlamıyor. Fakat varlığı Rus edebiyatında, özellikle de Rus hikâyesinde -Rasteryayev Sokağının Ahlak Serisi- güzel bir olaydır.

Feodor Abramov şaka mı yapıyordu?

Dün Kurultayda⁶⁷ konuşma yapmam gerekiyordu. Öğleden sonra bana söz verildi. Konuşmamdan sonra -20 dakikalık konuşmam tenkit ve milli edebiyatlar konusunda idi ve bu tribünden

⁶⁵ SSCB Yazarlar Birliğinin kitap mağazası bu sokakta idi.

⁶⁶ Moskova'da oturan doğubilimci Tofik Melikli. 198

⁶⁷ 1981 30 Haziran-4 Temmuz tarihlerinde Yazarlar Birliği'nin yaptığı VII. Kurultay

Mirze Feteli'nin, Mirze Celil'in isimlerini söylemek bana zevk veriyordu- Yusuf ve Hasan Hasanov'la beraber kurultaydan çıkıp empresyonistlere bakmak için Puşkin Müzesine gittik.

Feodor Abramov da hanımı Lyudmila Vladimirovna ile müze- de idi. Onlarla tanışıyorum, kendilerini Yusuf ve Hasan Hasa- nov'la da tanıştırdım.

Azerbaycan'ı tanıtmaya çalışan ve genellikle insanlarla iyi diya- log kuran Hasan Hasanov onu Azerbaycan'a davet etti.

Bugün öğlen Drujba'ya⁶⁸ gitmiştim ve tesadüfen bu defa da Baruzdin'in odasında Feodor Abramov'la karşılaştım.

- Elçin, sizi kutluyorum! dedi. "Artık müzelerle kâtiplerle⁶⁹ gi- diyorsunuz".

Tabii ben bunu bir şaka olarak kabul ettim. Fakat şimdi o bü- yük Rus yazarnın bu lafları şaka olarak değil, benimle ilgili övü- nülecek bir olay olarak söylediğini düşünüyorum. Eğer böyleyse, eğer ideoloji bu vicdanlı yazan bu kadar küçültüp parti görevini onun içinde bu kadar büyütmişse bu bir trajedidir.

Fakat içimden bir ses Feodor Abramov'un şaka yaptığını söy- lüyor.

Roman ve senaryo

Kesinlikle söyleyebilirim ki, senaryo, romanı oluşturmuyor, ak- şine roman senaryoyu oluşturuyor.

Roman, yani insan, duygular, araştırılan karakterler. Aslında se- naryoyu da insan karakterleri romana getirir.

Evli kadın başkasını seviyor, sarsılıyor, sevgilisi beklentilerini karşılamıyor. Bu yüzden kendini trenin altına atıyor, bu *Anna Ka- renina*'ya hazırlık sayfasıdır.

Tolstoy'un bu 100 sayfası senaryoya değil, romana hazırlıktır.

⁶⁸ *Drujba Narodov Dergisi*. Sergey Baruzdin derginin baş redaktörü idi.

⁶⁹ O Zaman Hasan Hasanov Azerbaycan Komünist partisi Merkez Komitesinin ide- olojik işler katibi idi

Mauppassant ve Turgenyev

Mauppassant kendisini Turgenyev'in öğrencisi olarak görüyor- du. Bence Mauppassant'ın Fransızlığı, Turgenyev'in Rusluğundan fazladır.

Gerasim⁷⁰ Rus-mujiğidir (köylüsü); buna laf yok ama ben Ru- din'i⁷¹ Gerasim kadar Rus göremiyorum. Jorj Dyurua veya Jean- ne'in renkli Fransız tasvirinin oluşturduğu tipler olmasına rağmen.

Çağdaş Japon romanları

Edebî fantezide sevilen bir konu var: Bir sırda geçmişin insan- ları asırları aşip devrimize geliyorlar.

Çağdaş Japon komik hikâyelerini okuduğumda -özellikle Vata- nabe'nin ve Kendzi Maruyama'nın komik hikâyelerini- bu yazarlar- ın aslında feodal Japonya'da ahlak, vicdan ve namus ülkesinde yaşayıp, yaşadıklarının çoğunu orada geçirip aniden telefonlar, te- levizyonlar, uçak ve arabalar, atom bombaları ve bilgisayar dün- yasına düştüklerini; bu yabancı dünyada kendilerini bulamadıkları- nı ve komik hikâyeler yazdıklarını düşünüyorum.

Darya'nın hayata veda etmesi

Darya⁷² romanda öyle dolgun anlatılıyor ki, o kadar hayat do- lu ve o kadar olumlu bir enerji yayıyor ki, hayatı seviyor ve çev- resindekilere de öyle sevdiniyor ki, bu kadının intihar etmesi (ro- mandaki o paragraf şöyle: "Darya arkasına döndü, biraz yazdı, sonra vücudunu yarıya kadar sudan çıkardı. Kollarını başı üzerin- de birleştirerek bağardı: "Hoşçakalın kızlar!" O anda taş gibi suyun dibine gitti." -Mütercim Caharbalışır-) kendini Don nehrine ata- rak intiharı, benim için edebiyatta hayata veda edilen ve genellik- le edebiyatta beni etkileyen en önemli sahnelerdendir.

⁷⁰ Mumu hikâyesinin ve *Rudin* romanının kahramanı.

⁷¹ *Aziz dost* ve *Hayat* romanlarının kahramanı.

⁷² M. Şolohov'un *Sakin Don* romanında bir tip.

Paris'teki "Dede Korkut 1300" toplantısında Firudun Bey'in kelimeleri hatırlandı

Firudun Bey 1913 yılında "Anadili" makalesinde Azericenin Osmanlılaştırılmasına karşı çıkıyordu: Allah, Ali Bey Hüseyinzade'ye insaf versin. Keşke zâtuâilileri İstanbul'da rahatça oturup bizim kara bahtlı Kafkasya'ya gelmese idi. Bu zâtun ilim ve zekasına lafımız yok. Lafımız o ki, ilim ve zekası bize bir ürün vermedi ama dilimize zarar verdi, yeni bir dil getirdi.

Firudun Bey olaya mükemmel olması nazarından yaklaşıyor. Tesadüf değil, Mehmed Emin Resulzade ile aynı yıl *Babadır ve Sona* adlı romanı hakkında yapılan konuşmalarda dil problemleri üzerinde durur ve Firudun Bey'in bu sert konuşmasına karşı kendi düşüncelerini belirtir: Bu problemi -konu millî dilin kendi imkânlarını kullanmasıdır- büyüterek, Osmanlı etkisinden dehşete düşerek onunla mücadele eden aydınlarımızdan muhterem Firudun Bey Köçerlinski o kadar ileri gitmiş ki, istilâhlar konusunda ülkemize değerli hizmetleri olan Ali Bey Hüseyinzade'nin Kafkasya'ya gelmesini teessüfle hatırlıyor. Ben de teessüfümü Ali Bey'in diline ve şahsına değil, dilimizin tutulduğu yabancı kanunlara karşı beyan ediyorum. Tüm bunları, olaya karşı fikrimi bildireyim diye yazmıyorum, hayır.

UNESCO'nun Paris'te yaptığı "Dede Korkut'un 1300 yılı" ile ilgili toplantının oturum başkanı bendim ve burada farklı ülkelerden gelmiş bilim adamları çok güzel bildiriler sundular.

Dede Korkut'un ünlü araştırmacılarından biri, bu eseri Fransızcaya çevirip yayımlatan Fransız oryantalist Louis Bazin oturuma geç kalmıştı.

Onun da bu ilmî, tarihî Dede Korkut toplantısında bir bildiri sunmasını istiyordum. Kendisini selamlayarak ilmî çalışmalarını ile ilgili güzel sözler söyledim. *Dede Korkut*'ü Fransızcaya aktarıp yayımlattığı için Azerbaycan temsilcileri ve Azerbaycan muhiti adına ona teşekkür ettim.

Bunlardan hoşnut olan Louis Bazin konuşma yapmak isteğini bildirdi ve *Dede Korkut*'la ilgili konuşma yaptı. O konuşuyordu; zaman geçiyordu ama herhalde bildiriye hazırlanmadığı için bu

ünlülük adamı orada bulunanların bildiklerini tekrarlayıp duruyordu. O zaman Firudun Bey'in Ali Bey'le ilgili olarak söylediklerini hatırladım ve muhterem Bazin konuştuğunda bu düşünce aklımda dolaşıp durdu: ALLAH Louis Bazin'e insaf versin! Keşke yerinde rahatça oturup hiç konuşma yapmasaydı ve ilmî saygınlığına zarar vermeseydi...

Toplantıdan sonra da Paris'te bunlar yanı sıra yan gerçek kafamda dolaştı ve Bakü'ye döndüğümde Firudun Bey Köçerlinski'nin 1963 yılında yayımlanmış Seçilmiş Eserleri'nde yer alan "Ana Dili" başlıklı makalesini buldum ve o lafları olduğu gibi kağıda aktardım.

Karşin'in hikâyeleri

Karşin benim için Rus hikâyesinin -sadece 19. yüzyıl değil, genelde Rus hikâyesinin- Hamleti'dir ve onun tamamen farklı olan en iyi hikâyelerini; Korskağı de, Nadejda Nikolayevna'nı da, *Kırmızı Gül*'ü de, *Gecéyi* de, Piyada İvanov'un hatıralarını da Hamlet'in ünlü sorusu bir araya getiriyor Ölüm, ya ölüm?

Karşin'in şahsi kaderi ise bu sorunun ikinci bölümünün, ölümün üzerinde kuruldu ve ölümüne önem verdi.

Razipuram Narayan hakkında

Tagore'dan sonra Hint edebiyatında benim için -yani okuduklarım içinde- en önemli yazar Narayan'dır.

Onun eserlerinde *Gimge Hayranı* büyük hikâyesinde, *Mukaddes Kacu* romanında trajedinin aktığı göz yaşları var ama bu trajik hisler de, göz yaşları da Narayan'ın kahramanlarının milli özellikleridir ve bu yüzden de tabiidir; burada monotonluk, o göz yaşlarını kullanma yoktur.

Narayan'ın kadim Hint mitolojisine dayanan hikâye ve hikmetli masallarda hayat tarzı, gelenek, görenek, milli manevi ifade ayrıntılarıyla alakalıdır. O yüzden de yanlış yoktur.

Onun eserlerinde facia ile monotonluk, çok özel millî hayat şartlarının tasviri ile egzotizm arasında ince, zarif bir sınır vardır ve Narayan o sınırı çizebiliyor.

Ve yazar Narayan'ın yanlışı, kendiyile de alakalı olmayan nedenler yüzünden eserlerini Hint dili veya Tamil dilinde değil, İngiliz dilinde yazmasıdır.

Shakespeare'in büyüü

Benedik Beatrice'e⁷³ şöyle diyor: "Ben senin kalbinde yaşamak, göğsün üzerinde ölmek ve senin gözlerinin derinliğine gömülmek istiyorum".

Dünyanın herhangi başka bir yazarın kahramanı böyle konuşsa, okuyucu -seyirci- onu kabullenmez; bu konuşma ona yapmacık gelir, estetik güzellik kaybolmuş olur fakat sadece Shakespeare'de biz bunu kabulleniyoruz, buna doğal olarak yaklaşıyor, bundan zevk alıyoruz.

İnce Memet'in başarısı veya karakter edebî-estetik kusuru ortadan kaldırıyor

Akşam babamla çağdaş Türk edebiyatı hakkında konuşuyorduk. Babam Orhan Kemal'i en başarılı Türk yazar olarak görüyor ve *Suçlu* romanını çok beğeniyor.

Orhan Kemal'in üstat olduğu ve *Suçlu*'nün de değerli bir roman olduğu bir gerçek ama buna oranla Yaşar Kemal'in roman ve hikâyelerinde daha çok rengarenklik var, karakter incelemeleri daha zarif.

Şurası da tuhaf ki, *İnce Memet* Yaşar Kemal'in birinci ve diğer romanlarına, *Yılanı Öldürseler*, *Hırsızlar* gibi eserlerine oranla edebîlik bakımından daha basittir. Ama Yaşar Kemal'den bahsedilirken akla *İnce Memet* gelir ve genellikle edebiyatta Yaşar Kemal *İnce Memet* yazarı gibi tanınır. Babam şöyle diyor:

– Okuyucular, özellikle Avrupalı ve Ruslar için yeni karakter bulmuş, o yüzden doğru düşüncedir. Ve bu karakter edebî yetersizliği ortadan kaldırıyor ve onları ezerek romanın etkisi içinde critiyor.

⁷³ *Sebeatsız Kargaşa* komedisinin kahramanı.

Tolstoy sınırdır

Tolstoy ne yazarsa, yazdığı sondur, ona bir şey ilave etmek, geliştirmek imkansızdır. Tolstoy konusunda bu kadar film çevrilmiş -Zarhin'in *Anna Karenina*'sı ve Samoylova'nın *Anna*'sı, Bendarçuk'un *Pyer*'i veya Audrey Hepburn'ün *Nataş*'sı ve Henri Ford'un *Pyer*'i- müzik eserleri yaratılmış -S. Prokofyev'in *Savaş ve Barış* eseri- fakat Tolstoy'un ilk nesir eseri gökyüzüdür; tüm bu filmler, müzik ve resim eserleri, tiyatrolar ise o gökyüzünün altındadır.

Düşüncemi açıklamak için bir örnek vereyim: Oğul Dumas, *Kamelyalı Kadın* adlı romanını yazdı ve baba Dumas'nın gölgesinden çıkarak tüm Avrupa'da yetenekli bir yazar olarak tanındı.

Sonra o esere dayanarak tiyatro eseri yazdı; Verdi o esere *Traviata* adıyla müzik yazdı ve oğul Dumas'nın kalemle söyleyemediklerini söyledi. *Kamelyalı Kadın* adlı eserini ebedileştirdi.

Veya Prosper Merime *Karmen* i yazdı, sonra bize *Karmen* i yazarak onu yüceltti, Şedrin-Plisetskaya çifti ise son deyirde *Karmen*'i daha da yüceltti.

Tolstoy'da ise bu imkansız. Dün Alik'le⁷⁴ beraber Bolşoy Tiyatrosu'nda Şedrin'in *Anna Karenina*'sını seyrettik; Anna'yı Plisetskaya oynadı.

Gerçekten bir mucize dünyasında idim. Aslında tüm bu mucize, o an tüm Bolşoy Tiyatrosu -benimle birlikte- Tolstoy gök kubesi altında idi.

Kafka'nın nefreti

Kafka *Amerika* yı yazmaya başladığında 28 yaşında idi fakat bu tamamlanmamış roman sayfalarında sanki 100 yaşında birisinin yaşadığı hayat, sona ermekte olan ömre -ve kapatmaya çalıştığı- nefret, gizli düşman hisleri, kini var ve o kişi, yaşlı doğduğu için pişmandır. Fakat bu hayattan göçmek de istemiyor.

⁷⁴ 1970-80'li yıllarda *Smena* dergisinin editörlüğünü yapmış olan Albert Lhanov.

Şolohov ve Bulgakov

20. yüzyıl Rus edebiyatının iki çok önemli eseri: *Suskun Don* ve *Usta ve Margarita*.

Şolohov yağlı boya ile çalışıyor; bazen o boyalar ketenin üzerinde toparlanıyor, bazen karışıyor, bazen iyi oluyor, bazen inişli çıkışlı ve bu bazenlerin hepsi büyük zahmetle, yorulmadan, zengin hislerle karakterin derin katlarını kazımakla uğraşiyor.

Bulgakov grafikte, çizgilerle uğraşiyor ve onlar kağıt üzerinde bazen çok zor seziliyor, bazen aydındır; bazen tramvay hatı gibi düz, bazen spiral gibidir ve tüm bu bazenler sabırla, ağır başlılıkla, entelektüellikle amaca ulaştırılır.

Eugene Ionesco değil, Eugene Ionescolar dünyası

Paralel dünyalar faraziyesi var: Bizimle paralel olarak yaşadığımız yerlerde ama farklı zaman ölçülerinde yaşayanlar da vardır.

Ionesco'nun absürd tiyatrosu yaşadığımız dünyaya paralel olan diğer dünyalardandır. Tuhafur, benim için Ionesco'nun absürd tiyatrosu bir kişinin değil farklı yazarların tiyatrosudur.

Sandalyeler, Lal Şarkıcı Kadın, Kiralık Olmayan Katil, Gergedanlar, Borç Kurbanı birbirinden o kadar farklıdır ki, sanki her birini farklı yazar yazmış ve o yazarlar da o paralel dünyada yaşıyorlar.

François Sagan ve Oates, siz kimsiniz?

Sesli gelenler çoğu zaman sessiz gidiyor, kayboluyor, yok oluyor.

20. yüzyıl ortalarında iki kadın yazar ses getirerek edebiyata girdi: Fransız edebiyatında François Sagan, Amerikan edebiyatında Joyce Carol Oates. Fakat o seshliği kendileri de uzun zaman koruyabildiler.

Seslilik, yani herkesin aynı düzeyde kabullenmediği yeni söz, yeni nefes, eğer böyle demek mümkünse tartışmalı yeni söz, yeni nefes. Bu tartışmanın farklı insanlar arasında gerçekleşmesi gerekmez; bu bir kişinin içinde de cereyan edebilir -bu ise tereddüttür.

Oates'in *Benimle Ne İstersen Yap* adlı romanı ve hikâyelerini -beğendiklerim *Kan Lekesi* ve *Rouzu'da Seyahat*- okudum ve sanki eskisi bilinen herkes tarafından bir şey okuyorum gibime geldi fakat yarın saat sonra düşüncelerim değişti: Yok azim, ciddi ve büyük edebiyattan bahsediliyor. *Saka'yı* da böyle okudum.

Hoşuna gitmiyor ama okuyorsun ve ne zamansa hatırlayıp yeniden okuyor ve beğeniyorsun.

Unutulmuş bir yazar hakkında

Öyle yazarlar vardır ki, haksız olarak unutulur. Ama yetenekleri, edebiyatta yaptıkları, edebiyatın gelişimindeki rolleri unutulmamalı. Böyle insanlardan birisi de bence unutulmuş, yetenekli Rus yazar Vasili Narejni'dir. Bu adamın Rus milliyetçiliği yüzünden Kafkasya'ya küçümseyerek baktığı bir gerçektir fakat Rus memurunun karakterini göstermek bakımından onun Rus edebiyatında kendine özgü bir yeri vardır.

Bence Rus edebiyatında Gogol kahramanlarının, genellikle Gogol'un kendisinin yetişmesinde *Rus Jilbrazi* romanının rolü büyüktür ve bu roman Rus edebiyatına çok önemli bir karakteri, Rus memurunu kazandırmıştır.

Fakat Narejni'den sonra gelen Gogol yeteneği o kadar kuvvetli çıktı ki, kendinden kıdemli sanat arkadaşını geride bıraktı.

Rus Jilbrazi romanını okumak için babama verdim. Bir iki gün sonra bana iade ederek "Gogol'dan sonra bu okunmuyor" dedi.

O'Henri'nin komik hikâyeleri

Kaç gündür çocuklarla birlikte Göygöl'deyiz. Dün⁷⁵ gece kaç zamandır okumayı düşündüğüm *Şafağın Işığı -Hüseyn Cavid Yaratıcılığı ve Avrupa İntibabı-* isimli büyük eseri sonunda bitirdim ve iki gündür O'Henri'nin hikâyelerini okuyorum.

Bu hikâyelerin bir hayli kısmını önceleri dağınık halde okumuştum fakat şimdi ilk defa Bakü'den getirdiğim iki cilt eseri baştan sona okuyorum.

⁷⁵ 1982 yılı.

Okuyorum ve düşünüyorum intibah komik hikâyelerinden –özellikle Franko Sakketti'nin komik hikâyeleri ve Boccacio'nun *Dekameron'u*– sonra dünya edebiyatında komik hikâyeyi belirleyen, böyle demek mümkünse sınırlarını belirleyen, tam hukuklu bir tür gibi edebiyata kazandıran ve 20. yüzyılda son noktasını koyan yazar O'Henri'dir.

O' Henri'den önceki dönemlerde O' Henri'den çok ünlü yazarlar bu türde yazmışlar. Tolstoy'un *Sivastopol Hikâyeleri*'ni veya Balzac'ın hikâyelerini hatırlayalım.

Fakat Tolstoy da, Balzac da büyük romancıdır; büyük komik hikâyeciler ihtisaslaşmasını ise 19. yüzyılın ikinci yarısında Maupassant başlattı ve 20. yüzyılda O'Henri bitirdi.

Bu düşüncenin tartışmalı olması doğaldır, belki de ben hislerime kapılıyorum. Örneğin o dönem Rus edebiyatında Çehov var. O halde O'Henri'yi kabullenmek veya kabullenmemek mümkün; bence o bazı hikâyelerinde sadece yazar değil, oyuncu ve sihirbazdır. Fakat 20. yüzyılda dünyada komik hikâyeyi bir tür gibi yaygınlaştıran, ihtisaslaştıran O'Henri'dir.

Panayeva'nın hatıraları

Son zamanlar bedii edebiyat sanki benim için ikinci planda. Hiç bir şey yazmıyorum ve sabah saat 10'da Ali'nin⁷⁶ arabasında Zuğulba'dan Bakü'ye, cemi mahlukatın eşrafı olan insanların gül mekanı Yazarlar Birliğine gidiyor, saat 5'te yeniden Zuğulba'ya dönüyorum ve denize bakan balkondaki yatağıma yatıp sivrisineklerle mücadele ede ede hatıralar, mektuplar, günlükler okuyorum –son bir ayda okuduklarım: Thomas Mann'ın *Mektupları*, Trankvill'in *Oniki Sezar'ın Hayatı*, Aliğa Şihlinski'nin *Hatıraları*, Talleyrand'ın *Hatıraları* ve Tarle'nin onunla ilgili yazdığı kitap, Byron'un *Mektupları*, Garibaldi'nin *Hatıraları*, Plutark'ın 3 ciltlik Hamide hanımın Mirze Celil hakkındaki hatıratı, Jules Renard'ın *Günlükleri*.

⁷⁶ 80'li yıllarda Yazarlar Birliğinde benimle beraber çalışan şoför arkadaşım.

Sabahtan da aynı fakat sabahın farklı bir güzelliği var; hava serin olur, en önemlisi ise sivrisinek olmaz. Şimdi –sabah saat 8'i geçiyor– *Audotya Panayeva'nın Hatıratı*'ni bitirdim.

19. yüzyıl Rus edebî çevresini anlamak ve hissetmek için bu kitap çok önemli ve muteber bir kaynaktır.

Ağır, müstakim eşyalar dekorasyonu ve hafif, şartlı detoller, yön belirleyen çizgiler dekorasyonu

Tiyatroda iki türlü dekorasyon olur ve ben bunu kendim için estetik bakımdan böyle isimlendiriyorum. Çoğu zaman tozlu mobilyayla dolu olan, ağır, hareketsiz, müstakim eşyalar dekorasyonu ve hafif, dinamik –hareketli– formel detaylar, yön belirleyici çizgiler dekorasyonu.

Bizim için Rus edebiyatında Aleksandr Ostrovski'nin tiyatro eserleri –aynı zamanda Gogol ve Suhovo Kobilin'in eserleri– her zaman o ağır eşyalar dekorasyonunu hatırlatır.

Çehov'un tiyatro yazarlığı ise baştan sona formel ve hareketli detaylar, çizgiler dekorasyonu arayışındadır.

Şelmufski

Ben şimdiye kadar Reyter'in *Şelmufski* adlı eserini okumamıştım. Nihayet dün gece onu hacim itibariyle küçük bir romanından okudum ve bugün⁷⁷ sabahtan beri onu düşünüyorum. Beni çok etkilemiş.

Ancak büyük beşeri kitaplar arasında Şelmufski çok az biliniyor. Neden?

Herhalde ruh itibariyle *Şelmufski*'ye yakın büyük kitaplardan birisi *Don Kişot* ondan önce yazılmış, ondan çok az sonra *Gulliver'in Seyahatleri* yazılmış, az sonra ise ruhen ona çok yakın olan *Münchaussen* yazılmış ve sanki bu eserlerin ünü *Şelmufski*'ni

⁷⁷ Bunları 24 Ekim 1978'de Aktor evinde geçirilen rahmetli Aliğa Kürçaylı'nın sanat gecesinin davetiyesine yazmışım.

unutturmuştur. Fakat böyle değil. O büyük bir beşeri kitap olarak bilinmiş, biliniyor ve bilinecektir.

Yaratıcılık ve şahsiyet

Maupassant'ın şahsî kaderi onun yaratıcılığı karşılığında nasıl da acımasızdır!

Acaba Çakovski beni neden yaşlı olarak düşünüyormuş?

Kaç gündür⁷⁸ Dubultıda'yız ve hâlâ bir şey yazamıyor, sadece gazete ve dergi okuyorum. Bugün öğleden sonra Günay'la Humay'a Perrot'nun masallarını okumaya başladım ve onların nasıl bir ilgi ve heyecanla dinlediklerini gördükçe *Kırmızı Şapkalı Kız*'in duygu dünyasındaki temizlik, aydınlık beni de sardıkça hüznüleniyordum: Nefeslerini bile çekmeden Perrot'yu dinleyen bu güzel insanların -insancağızların, kırmızı şapkalı kızın dal- yanında kendimi dinozorlar döneminden kalma ender bir tarihî eşya gibi hissediyordum. Herhalde 36 yıl az değil.

Tuhafur, akşam Aleksandr Çakovski ile barda 100 gr. votkadan sonra jugulyovski birası içiyorduk -son zamanlar *Litereturnaya Gazeta*'da sürekli yazılarım yayımlansa da onunla burada tanışmıştık- ve sohbet sırasında Aleksandr Barisoviç bana şunları söyledi:

- Elçin, ben seni daha yaşlı olarak düşünüyordum.

Talihin traji-komik oyunu

Sovyet sistemi, ideolojisi bir çok yetenekleri mahvetti. Bir zamanlar Zakir Bey⁷⁹ benden Aleksandr Afinogenov'un bir eserini Azericeye çevirmemi istemişti. Ben çeviri yapmasam da onun *Sal-yul İspanya* adlı eserini ve *Maşenko Komedi*si'ni okumuştum.

Sovyet sisteminin yetenekleri nasıl mahvettiğine bu eserler birer örnektir. Aleksandr Afinogenov fitraten yetenekli birisi ama

⁷⁸ 1979 yılı.

⁷⁹ 1970-80'li yıllarda Azerbaycan Kültür Bakanı olan Zakir Bağirov.

devrin bir çok yazarları gibi o da kendini her şeyden önce parti-nin askeri olarak görüyordu.

Dönem, öyle idi ki, Afinogenov -ve Afinogenovlar!- edebiyatı değil, partiyi düşünüyordular (belki de Stalin düşünürü idi demek daha doğru olurdu).

Savaş başlayınca savaşa gitmişti; ben bu tiyatro yazarını şimdi-ye kadar savaşta ölmüş zannediyordum. Fakat geçenlerde Anastas Mikoyan'ın hatratında 1941 yılı Ekiminde bir akşam savaş bölgesinden Moskova'ya geldiğini ve direkt Komünist Partisi Merkez Komitesi binasına gittiğini okudum.

O dönem Alman uçakları nadiren Moskova hava savunmasını yararak şehri bombalardı ve o gün o ender Alman bombalarından birisi Merkez Komite'nin bulunduğu apartmana düşmüş. Afinogenov 37 yaşında Komünist Partisi Binasında ruhunu teslim etmiş.

Cennetin elma ağacı, romantizm ve natüralizmi birleştirmiş

Goyaviçinskaya'nın *Cennetin Elma Ağacı* adlı romanını okudum ve bu başarılı romanda saf kadın romantizmi ile farklı tasvirlerdeki sınırlı(!) erkek natüralizminin çok ilginç bir birliği oluşuyor.

Polonya'nın kadın romancıları da edebiyatta ilginç bir olaydır. Örneğin ben Eliza Ojeşkon'u 19. yüzyıl dünya edebiyatının önemli romancılarından biri olarak görüyorum. Genellikle Polonya romanı, çağdaş Polonya sineması gibi özeldir -yani bu- Fransız veya İngiliz kendine çok yakın Rus romanı yok, Polonya romanıdır. Polonya romanı millî-edebî kendini ifade bakımından bir tür gibi ayrıcalık gösteriyor, özelleşiyor ve Polonya edebiyatının millî unsuruna dönüşüyor.

Lermontov'un kurşuna susamış kaderi

Ede Barant'la düello yaptığı için Lermontov'u Petersburg'dan Kafkasya'ya sürdüler. Barant'ın kurşunundan kurtulmuş olan Lermontov'u kader Martinov'un kurşununa doğru götürüyordu.

Matera ile Ayrılık büyük Rus romanıdır

Rasputin *Yaşa ve Aklında Tufu* yazdıktan sonra yetenekli bir Rus yazar idi. Şimdi okuyup bitirdiğim -nefes almadan!- *Matera ile Ayrılık*'tan sonra ise o benim için büyük bir Rus yazardır.

Şolohov'dan sonra ben Sovyet dönemi Rus edebiyatında Rus sözü ile bu kadar dakiklikle çalışan, Rus karakterini bu kadar psikolojik derinliğiyle ifade etmeği başaran bir Rus yazarı bilmiyorum. Buradaki Rus karısının yaşadığı son günlerin tasviri ve bu tasvirlerdeki ağırlık, acı öyle güzel edebî, estetik tasvir edilmiş ki, sanki konu Rus halkının son günleri hakkındadır.

Gulam Memmedli ve Karfagen harabelerindeki eski zeytin ağacı

Benim aziz arkadaşım Gulam muallimi yakınlarda 90 yaşını dolduracak -Süleyman Rüstem ise, Gulam'ın kulağından uzak, onun 90 yaş çoktan doldu diyor- ama o gençlik hevesiyle, isteğiyle, şevkiyle sabahtan akşama kadar kütüphanelerde, arşivlerde salnameler yazmakla, gizli imzaları, mahlasları bulmakla uğraşıyor ve bazen önemli bir şey bulduğunda bir çocuk mutluluğuyla beni anıyor.

Geçen sene Neriman Nerimanov hakkındaki Salnamesini düzeltmek ve önsöz yazmak için bana vermişti. Ne söylediyse yaptım, kitap şimdi yayınevindedir.

Sonbahann sonlandı, dışarıda rüzgar esiyor ve bilmiyorum ne-dense gece yansı Gulam muallimi hatırladım.

Kadım Karfagen hareketlerinden biraz uzak, sarı sahralarda büyük bir zeytin ağacı var. Ağacın gövdesinde ise Tunus devletine ait bir basılmış mühür: "Bu zeytin ağacı devlet tarafından korunan bir milli abidedir ve 2000 yaşından büyüktür.

Kolombo⁸⁰ devrinin hatırası bir ağacın 2000 yıl yaşaması bir mucizedir fakat beni sarsan bu 2000 yıllık zeytin ağacının hâlâ da meyve vermesidir.

⁸⁰ Flaubert'in eseri.

Ben Anatole France'ın kahramanına dönüşüyorum

Anatol Frans benim lakayt oluğum çok az Fransız klasiklerindedir. Ama bazen dünyanın işleri hakkında düşünende içimde öyle bir boşluk, üzüntü hissediyorum ki, yarımkı günle ilişkide kendimi Brotto⁸¹ gibi hissediyorum.

Leonid Lenç'in şapkası kayboldu, Charlie Chaplin'in oğlunun ise şapkası bulundu veya sevgili Sovyet postası Leonid Lenç'i masrafa soktu

Gecenin yarısıdır ve ben de makinenin arkasında oturup Leonid Lenç'e teşekkür mektubu yazmak istiyorum. Ama kalem nedense başka şeyler yazıyor. Ben çocukluğumdan itibaren her zaman büyüklerle beraber olmuşum. Ve bugün de benim bir çok yaşlı arkadaşlarım var. Memmed Cafer Caferov (inşallah 80 yaş olacak), Gulam Memmedli (90'a yakın), Abbas Zamanov (80 yaşında), Ali Sebri (80 yaşında), Abülkasım Hüseyinzade (100 yaşında), Moskova'da Aziz Şerif 80'e yakın ve Leonid Lenç kendisi 78 diyor ama duyduğum kadıyla 80'i geçmiş.

Leonid Lenç çağdaş Rus hicvinin klasığıdır, benim içinsé Sovyet edebiyatının canlı tarihi gibi çok ilginç bir insandır. Benim kitaplarımdan, basın yayından, hatıralardan öğrendiklerimi, duyduklarımı o gözleri ile görmüş ve iştirak etmiş.

1920-30-40-50'li yıllar Sovyet edebî çevresinin acılarını yaşamış bu insanın nikbinliği, her şeye iyi yaklaşan, her şeye ilgisi olması, karakterindeki hiciv hissi, şakacı olmasıdır. Ve Leonid Lenç neredyse orada mutlaka bir macera vardır.

Kendisi yaklaşık olarak 2 ay önce Moskova'dan bana telefon açtı, 2 ciltlik eserinin yayımlandığını ve ilk nüshalarından birini postayla bana gönderdiğini söyledi. Bana o kitaplar ulaşmadı ve ben de tabii olarak bir teşekkür mektubu yazmadım.

Bu tür olaylarda dikkatli ve rahatsız olan (yaşlı arkadaşlarımların hepsi böyledir) Leonid Lenç bir zaman sonra bana telefon açarak kitapların ulaşip ulaşmadığını sordu.

⁸¹ A. France'ın *İlablar Susamışlar* adlı romanının kahramanı.

Bundan sonra yine bir kaç defa telefon açtı, Moskova Postasına müracaat etti, ben Bakü Postasına telefon açtum ama sevgili Sovyet Postası kitapları bana ulaştırmadı.

Bu akşam işten döndüğümde gördüm ki, kitaplar gelmiş ama Leonid Leņç bu kitapları yeniden göndermiş ve her birisini imzalamış. İlk cilt Nüşabe'ye, Günay'a ve Humay'a yazılmış. İkinci cilt ise şunlar yazılıydı:

"Aziz Elçin! Kitabımın ikinci nüshasını size gönderiyorum, birinci nüsha, bilindiği gibi postadadır. Umarım hırsız istediği ganimeti bulmuş olsun. Leonid Leņç, 19 Eylül 1983".

Neyse, ilk defa gönderilen kitaplar böylece bulunmadı ve o kadar da masraf yapmayı sevmeyen yaşlı arkadaşım ikinci defa masraf yaparak o kitapları bana göndermek zorunda kaldı.

... Bir kaç ay önce onun ünlü şapkası da kaybolmuştu. Bu olay şöyle gerçekleşmişti:

Bu yılın Mayıs'ında Leonid Leņç, Ukrayna yazarı Yevgeni Dudar ve ben Gabrova'da VI. Uluslararası Hiciv Festivaline gitmişiz; onlar hiciv yazarları olarak, bense Vitali Ozerov'un⁸² önerisi ve Leonid Leņç'in ısrarı ile "Çağdaş edebiyatta hicvin yeri" konusunda konuşmacı olarak.

Moskova'dan Sofya'ya uçtuk ve oradan da arabayla Sopot-Korlovo-Kalofer-Şapka üzerinden Gabrova'ya gittik.

Dağların, tepelerin bahar yeşili içinde bazen yolda durarak çay, kahve, bira, votka -kim ne istiyorsa- içiyorduk ve bir defa da yeneden arabalara binerken Leonid Leņç'in kısa bir zamanda dünyanın en ünlü eşyasına dönüşmüş beyaz şapkasının kaybolduğunu duyduk. Herkes o şapkayı aramaya koyuldu -acaba nerede bırakmış? Ağaca mı asmış, yoksa kürsüde mi unutmuş?- çok geçmeden şapka bulundu ve arabalara binerek yolumuza devam ettik.

Böylece gece yarısı Gabrova'ya ulaştık. O güzel yolculuğun bir ünlü diyalogu da vardı:

- Leonid Sergeyeviç, şapka bulundu mu?

- Evet Elçin, bulundu!

O beyaz şapka Alaaddin'in lambası gibi sihirli bir şeye dönüşmüştü ve Gabrova'da olduğumuz zaman zarfında o şapka her gün en az iki defa kayboluyordu. Sahibi manevi değerlere maddi değerlerden daha çok önem verdiği için şapkasını sempozyumda veya edebî görüş ve merasimlerde sürekli unutuyordu. Bazen maddi ve manevi değerler aynı tutulduğunda ise şapka restoranda, barda, kafede unutulur ve çabuk da bulunurdu: Mütercimler, arkadaşlar o ünlü şapkayı buluyor ve muhterem sahibine geri veriyorlardı:

- Leonid Sergeyeviç şapka bulundu mu?

- Evet Elçin bulundu!

Bu şapkanın kaybolması yetmezmiş gibi, bir defa da böyle bir olay gerçekleşti:

Gabrova'da Çarlı Çaplin abidesinin açılışındaydık, Leonid Leņç de bir az önce ona Amerikan yazarı Kurt Vonnegut'la birlikte festivalin Hileci Petr ödülünü vermişlerdi; geçen festivalde bu ödülü Aziz Nesin almış ve en hürmetli misafirlerle aynı hızda durmuştu. Çevreyi ise festivalin diğer misafirleri, Gabrovalılar, diğer ülkelerden, özellikle Japonya'dan gelmiş turistler sarmıştı.

Heykelin açılış merasimi sonunda bitti. Sabahtan beri güneşin altında ayakta kaldığımız için çok yorgunduk ve biraz dinlenmek için otele gittik; bir turist grubu bizim Yantra otelinin holüne toplanmıştı. İçeriye girdiğimizde turistler (özellikle Japon turistler) şamata ederek Leonid Leņç'in etrafını aldılar, herkes onu bir tarafa çekiyordu, kimsenin dediğini kulağı duymuyordu. Turistler özellikle de yorulmak bilmeyen o küçük Japonlar bir imza almak, onunla resim çektirmek için yarışıyorlardı.

Ünlü hicivci Leonid Leņç, bu festivalin popülerlerinden birisiydi fakat daha doğrusu ben bu kadanni beklemiyordum ve galiba onun kendisi de böyle bir ilgi beklemiyordu.

Turistler az kaldı aziz arkadaşımı mahvedeceklerdi fakat kurnazca bakan gözlerinden Leonid Leņç için bu mahvolmanın güzel, şerefli ve onur duyacak bir olay olduğunu seziyordum. Ve aniden Charlie Chaplin'in heykelinin açılış zamanı turistlerin bu

⁸² Rus tenkitçisi. O zamanlar SSCB Yazarlar Birliğinin tenkit ve edebiyat kâtibi idi.

uzun, zayıf erkeğin, yani aziz dostumuz Leonid Lenç'in Charlie Chaplin'in oğlu olduğunu düşündükleri belli oldu.

Boş verin... Gabrova seferimiz bitiyor.

- Leonid Sergeyeviç, şapka bulundu mu?

- Hayır Elçin! bulunmadı!

Bu ne böyle? Belki gerçekten de dünyada mucizeler gerçekleşir. Leonid Lenç'in o beyaz şapkası bulunmayacak mı?

Bulunmadı, unuttu. Şapkayı bulmak için harcadığımız tüm çabalar boşa çıktı... Arabalara binerek Sofya'ya yola çıktık. Hepimiz o şapkanın kaybolup bulunmasına öyle alışmıştık ki, sanki şapkayı değil, Leonid Lenç'ten başka bir aziz dostumuzu kaybetmiştik...

Meksikalı mimar Isabella Fuentes da bizimle beraber Sofya'ya dönüyordu ve sigara içmeden, kişileşmiş ihtiraslı sesiyle ve el kol hareketleri yaparak Leonid Lenç'e bir şeyler söylüyor ve sesli sesli gülüyordu ama biz bu bayanın ne söylediğini anlamıyorduk çünkü tercümanı Gabrova'da kalmıştı ve bizlerden kimse de İspanyolca bilmiyordu.

Gazanlık şehrinde öğle yemeği yemek için bir restorana gittik. Henüz oturup şapkanın derdini unutmak için Leonid Lenç'le 100 gr votka içmeye hazırlanıyorduk ki, önünde durup biraz önceki ihtiras ve şevkle bir şeyler söyleyip güldü.

Kolundan tutup getirdiği adam onun söylediklerini şöyle çevirdi:

- Sabah Gabrova'daki otelin holündeki sehpa şapkanızı unuttunuz. Japon turistler sizi takip ediyorlardı, hemen şapkayı alıp kaçtılar. Onlar Charlie Chaplin'in oğlu olduğunuzu düşünüyorlardı ve bu yüzden de şapkanızı aldılar.

Ben kadehimi kaldırıp, o unutulmaz şapkanın şerefine bir şeyler söyledim:

- Aziz Leonid Sergeyeviç, yaşasın o beyaz şapka. Ve bir daha kaybolmasın! Hiçbir zaman eskimesin ve yırtılmasın! Bir şeye seviniyorum ki: Leonid Lenç'in şapkası kaybolmuşsa da elin Japonya'sında Charlie Chaplin'in oğlunun şapkası bulunmuş. Zahmet

edip-bana 2 cilt kitabını gönderdiği için de -hem da iki defa- Leonid Lenç'e yazacağım teşekkür mektubu yanna kaldı.

Babek⁸³ hakkında

Babek güzel bir nazımla yazılmış ve tiyatroculuk bakımından da makbuldür fakat eserin en büyük kusuru, Şark egzotizmidir.

Proust'u yeniden okurken

Gençlik döneminde *Başsız Atlı*'yı okumuş ve uzun zaman etkisinde kalmışım -genellikle yetişkinlik döneminde benim en çok etkisi altında kaldığım roman *Başsız Atlı* olmuştur-. Ben bu olayları Mayn Rid'in yazmadığını Luiza Poydekster'in ona anlattığını düşünüyordum.

Uzun yıllardır böyle bir şey hissetmemiştim. Yalnız son zamanlarda, *Sodom ve Gomora*'dan sonra içimde yine böyle aziz, merhametli hisler uyandı: Sanki bu romanı bana bazen saatlerce karşı karşıya oturduğumuz Şarlyu anlatmış.

Zaman geçtikçe ve Proust hakkında düşündükçe sanki sadece bu romanı değil, tüm kaybedilmiş zamanı ararken -bir çok olayı bilmiyordu ve bir çok tipleri hiç tanııyordu- Baron de Şarlyu bana anlatmıştı.

Benim İdiliyam

Benim bir hayal dünyam var. Geceleri uyukum gelmediğinde veya sabahları herhangi bir anlamsız toplantıda oturduğumda -!- "Haydi!" deyip o dünyama dönüyorum.

O dünyada bir dağ başında saf bir nehir akıyor. O dünyada sonbaharın ilk günleridir. Bazı yerleri azıcık sararmış, dökülmüş yaprak da azdır ve kışa doğru giden o ağaçlar da sıcaklığımı kaybetmemiş güneşin altında tuhaf (20. yüzyıldan uzak ve benim günlük hayatımın telefon, araba, televizyon, diktafon, toplantı, bil-

⁸³ I. Sewinsk'in Azerbaycan halk kahramanı Babek hakkındaki trajedisi.

diri defterinden uzak) bir hisle dolu gölge salıyor. Ve ben bu gölgede oturup kalemle (makine ya diktafonda değil!) *Anna Karenina*'yı Azericeye çeviriyorum.

Salman Mümtaz hakkında

Salman Mümtaz; Nesimî, Hataî, Fuzulî, Vagif, Sabir, Aka Mesihî, İ. Gutgaşınlı, Abbas Sehhet gibi tüm kalem sahipleri hakkında büyük bir hevesle, ihtirasa ve zevkle yazıyordu. Elyazmalarını araştırıyordu, buluyordu, yayınlıyordu. Öyle bir ruh hali oluştuyordu ki, sanki kendisi de bu listeye giriyordu.

Yuri Smoliç'in romanının ortak ismi

Demek ki Goigor Tutyunnik'ten, bu güzel hikâyeciden başka çağdaş Ukrayna nesir örneklerinden bir şey okumamışım.

Yuri Smoliç'in *Gecekonduklara Banş, Saraylara Savaş* romanını okudum. İki günümü bu yazıya adadım. Ne söyleyeyim? Sadece romanın ismine bir ilavem var: Gecekonduklara banş, saraylara savaş, yazarlara yetenek ve insaf!

Kısa ve şişman Don Kişot, uzun ve zayıf Sanço Panço

Don Kişot, Sanço Panza gibi şişman ve kısa, Sanço ise aksine Mançalı savaşçı gibi zayıf ve uzundur! Cervantes onları bu tür tasvir etseydi kabullenecek miydik?

Şüphesiz.

III. Richard da kamburdur, Quasimodo da ama birisi şeytana, diğeri ise Allah'a hizmet ediyor. Ve biz sözün kuvvetiyle her iki kamburu da öylece kabullenmişiz.

İki Stankoviç

Abkâmdan Uzak adlı romanını okudum. Benim için 2 Stankoviç var. Birisi tarihî romanlar yazan Stankoviç: Hisse kapılır, objektifliği kaybeder, sadece istilalara karşı değil, bazen halklara, örneğin Türklere veya İsveçlere karşı nefret kendisi de farkına varmadan nefretle yazar.

Diğer Stankoviç ise kendi devrinin ve halkının objektif edebî psikolojik salnamecisidir ve *Abkâmdan Uzak* bunun en iyi örneğidir.

Genellikle Polonya romanının ilk sırasında Stankoviç, Prues, Ojeşko ve Reymont gibi isimler milli okul örneğidir.

Unutulmaz Uzunburun

Yazın Kislovodski'de Edmund Rostand'ın *Cyrano de Bergerac*'ını okudum ve beni çok etkiledi! Bu uzun burunlu şairin, romantizmin ve kavgacının aşkı, okuduğum en üzüntülü aşk olaylarından biri idi.

Ne zamandır Cyrano'nun herhangi bir eserini okumak istiyordum ama bulamıyordum. Moskova'ya geldiğimde doktordan⁸⁴ -o da bukinist birisinden almıştı *Farklı Hayat, veya Devlet ve Ay İmparatorluğu* nu alıp trende okumaya başladım ve bu sabahlı otelde bitirdim.

Fakat Rostand'ın uzun burnu benim için aya seyahat eden Cyrano'dan daha ilginçti.

Sahne için yazılmış roman⁸⁵

Kommitovajer'in Ölümü sahne için yazılmış bir romandır. Burada sahne -eseri- diyalog hafifliğinden çok roman ağırlığı, tahkiye var.

Renar açık kapıya vuruyor

Babam her zaman bana Renar'ın komedilerini okumamı söylerdi. İki gündür Küba'nın 12 sayılı sovhozunda Mehbugilde'yim⁸⁶ ve iki gecemi arkadaşım Renar'ın komedilerine adanmışım.

Çok komikti, zarifti, güzel, temiz bir ruh hali uyandırıyor, sanki dağ havasıyla nefes alıyorsun fakat ... fakat hepsi -kahramanlar, kargaşalar, olaylar- hepsi tanıdık. Tüm bunları Renar'dan 10-15 yıl önce büyük arkadaşımız Molière söylemiş.

⁸⁴ Aile dostumuz, yazar-doktor, kitap sever Ali Agabayli.

⁸⁵ Arthur Miller'in eseri.

⁸⁶ Rahmetli halam.

Çehov'dan yeşeren dallar

Düello'nun⁸⁷ önemsiz bazı yabancı özelliklerini ortadan kaldırsalar, bunun bir Kırgız eseri olduğunu söyleyemezdim.

Çehov gövdedir. Bu gövdeden farklı dallar baş kaldırıncı o dallardan birisi yıllarca gelişerek, tazelenerek tiyatro yazarlığında tamamen farklı bir dünya, kozmopolit bir dünya yaratmış.

Düello o gövdeden -Çehov'dan- hayli uzaktaki -fakat akraba- o kozmopolit dünyanın ürünü ve ifadesidir.

Bu iyi mi, kötü mü? bir şey söyleyemem.

Hamlet'in intikamı

Hamlet Gölge'ye intikam alacağına dair söz vermiş. Ama Hamlet sanki o intikam anını bilerek uzatıyor.

Hamlet'in başından sonuna kadar Hamlet'in Gölge'ye verdiği sözü tutması, Ofelya'yı öldürmesi ve kendinin de hayatına son vermesi için bir çok imkanlar sağlamıştır. Bu intikam alınacak -ve alınır!- ama Hamlet bunu neden bu kadar uzatıyor?

Çünkü Hamlet hayattan ve kendinden ve kendinin ne için doğmasından intikam alıyor! Hamlet ızdıraplarla kendine eziyet ediyor. Hamlet intikamı kısacası Claudius'dan veya Gertrude'dan alınacak intikam değil, yani bu intikamda bir kısıtlama yok ve bu intikamın dahili tutumu çok mikyaslıdır.

Hamlet'in intikamı tüm dünyayı kapsıyor.

Tolstoy kendi portresini çiziyor

1871 yılında Tolstoy Tyutçev'le aynı kompartımanda yol arkadaşı olur ve sonradan onun Fet'e yazdığı mektupta şöyle bir yer vardır:

Çerni'da Tyutçev'le karşılaştım ve 4 istasyon boyunca konuştum, dinledim ve şimdi her dakika bu heybetli, sade ve hakiki derin zekaya sahip ihtiyarı hatırlıyorum.

⁸⁷ Kırgız yazarı Mos Bayciyev'in eseri.

Mektuptaki bu yeri okurken bana öyle geldi ki, aslında o zaman Tolstoy 30-35 sene sonraki heybetli ve zarif -!- sade ve derin bir ihtiyarı, kendini anlatmış.

Hamlet'e yetki veren kimdir?

Hamlet hakimdir. Hamlet yaşadığı cemiyeti sorguluyor. Fakat Hamlet'e bu hakimlik yetkisini kim vermiş?

Tolstoy ve esrarlı Rus kalbi

Yıllar yılı Rus kamuoyunda şöyle bir söz kullanılmıştır: "Sırlı Rus kalbi" -ruhu-, Rusçası "Zagadoçna russka duşa".

Bu uydurma bir düşünce.

Anna, Vronski, Karenin, Pyer Bezuhov, Nataşa Rastova, Sergey Ata, Andrey Balkonski, Levin, İvan İlyiç, Katyuşa Maslova, Nehlyudov, Feodor Kuzmiç... bütün bu suretlerle alakalı, fitratı ne derecede anlamak mümkünse, her şey o derecede aydınlıktır.

Bundan ötesi yok.

Ve bu suretlerin Rusluğu da şüpheden uzaktır.

O zaman esrarlı Rus ruhu ne demektir?

20. asrın büyük romanı

3 gündür *Christina Lawrence*'in *Kızını* okuyup bitirdim ve 3 gündür de bu büyük -hem hacim, hem de değer olarak- roman ka bire kafamda dolaşiyor.

Benim için bu roman sanki bir keşif oldu. Şimdiye kadar Unset'in hikâyelerini okumuştum. Biliyordum ki, çok meşhurdur, 46 yaşında Nobel ödülü almış fakat, doğrusu, böyle bir şey beklemiyordum.

Christina ile 20. asrın büyük romanlarından birini keşfetmiş oldum.

14. asrın başlarında Danimarka ile savaş fonunda köylü Lawrence'in hayatı, Christina'nın hisleri, heyecanı, inancı öyle bir ede-

bî -felsefî ağırlık ve estetik- incelikle işlenmiş ki, insanın içinde ilginç bir iyimserlik oluşturuyor.

Hatta birkaç kez aklıma şöyle bir fikir geldi: Anna Karenina Christina'yı tanısaydı belki de kendini trenin altına atmazdı.

Politikada yüzölçümüne ve nüfusuna göre değil, ekonomik gücüne ve gelişimine göre büyük devletler kavramı var; velev edebiyatla alakalı da bu kavramdan yararlınsak -küçük Norveç büyük edebiyat devletidir: İbsen, Byornson, Knut Hamsun, Sigrid Unset...

Çok büyük yazarlar söz konusu. Dahası Sigrid Unset kadın yazar-erkek yazar ayrımının tamamen üstündedir.

O sadece -!- büyük yazardır.

Eski Araplar Tolstoy'u etkilemiş midir?

Klasik Rus nesrinin benim için çok önemli bir yönü var: Sıcaklık, ateş. Bu ilginç bir edebî estetik olaydır.

Ruslar soğukta yaşamışlar, içeride sığağa hasret duymuşlar. "Sıcak denizlere doğru!" politikası da bundan kaynaklanıyor. Politikada bu, sömürgecilige götürür; nesirde ise bilakis, hislerin ifadesine.

Ve benim için en sıcak Rus nesir yazarı, şüphesiz ki Tolstoy'dur.

Fakat bu Tolstoy'daki sıcaklığın kaynağı ne?

Tolstoy, çocukluğunda Rus masallarıyla beraber Arap masallarının da kendisini çok etkilediğini yazıyor.

Ve eminim ki, o Arap masallarının sıcaklığı ta çocukluğundan beri her zaman Tolstoy'un içinde olmuş ve bütün yazılarında bilginç altından ifade edilmiştir.

Elveda, İsa İsmayilzade

İsa İsmayilzade'nin kalemi onu Söz'ün sahibi yapmıştı. Şiirin, Sözün sahibi İsa İsmayilzade...

Bazen çocuk gibi saf, bazen çilekeş, zevk sahibi, çalışkan İsa İsmayilzade...

Dostların -ve ben de!- senin ölüm haberini gazetelerden öğrendik. İyi bir dost olmadık. Şair ölümü her zaman ansız ölümdür. Bazen sana söylediğim bu sözleri hatırlıyorum ve senin yüksek sesle gültüşün gözlerimin önüne geliyor:

- Birine elbise yakışır, birine ev, ötekine araba, sana ise kalem.

Sen sözü işlemeyi, sözü ekip yetiştirmesini beceren ender şairlerimizden, ender gazetecilerimizden biriydin.

İnsanlar savaş meydanlarında, imtihan anlarında kahraman olur ve sen 60'lı yılları o unutulmaz edebî ortamının, edebî zevkinin kahramanıydın.

Biz de gideceğiz -ölüm haktır!- hafızamıza sinmiş o hatıralar, kanımıza sinmiş o hisler, heyecanlar da bizimle beraber gidecek ama o 60'lı yıllarımız, bundan sonra el yetmeyen, ses yetmeyen bir uzaklıkta -ebedi uzaklıkta!- kalmış o 60'lı yıllar ve o 60'lı yıllarımızın kahramanı İsa İsmayilzade 20. asır edebiyatımızın tarihinde kalacak.

Sen Bakü'de uzun bir süre evsiz kaldın, sonra büyük bir binanın birinci katında küçük bir daireye hapsoldün, sonra başka bir işe yaramaz eve taşındın, sonra da... seni Gürcistan'da ana toprağına emanet ettiler.

Bu satır neredeyse 200 yıl önce söylenmiş:

Okuma, güzel, Gürcistan'ın hüznünlü şarkılarını...

Her defasında seni hatırladığımda, senin kırk yıllık Bakü hayatında bir türlü Baküleşmemiş, şehirleşmemiş yüzün gözümün önüne gelince Gağa! -ağabey- diyen sesin hafızalarda çınlayınca, her zaman kendisiyle o hüznünlü şarkıların hüznünlü sesini getirecek:

Okuma, güzel, Gürcistan'ın hüznünlü şarkılarını...

Azerbaycan edebiyatı İsa İsmayilzade'nin şahsında şimdiye kadar yazdıkları yaşayacak, bundan sonra ise bir de hiçbir zaman hiçbir şey yazmayacak büyük şairlerinden birini kaybettü.

Bu dünyada -yalan dünyada! Koca Yunus'un dediği gibi, yürü, yürü yalan dünya, yalan dünya değil misin?- elveda İsa İsmayilzade.

Müziyen Romain Rolland, yazar Romain Rolland'ı engelliyor

Jean Christof hacimli, düşündüren, akıllı bir romandır fakat edebî eser olarak bu romanın en büyük eksikliği şudur: onu yazar Romain Rolland değil, alim Romain Rolland yazmış.

Jean Christof müziyendir. Bazen öyle bir izlenim uyanıyor ki, sanki onun edebî karakterini açıp gösteren romanda daha çok, bu tipin sanatını araştıran bilimsel bir eser okuyorsun.

Romain Rolland'ın *Tolstoy'un Hayatı* adlı kitabı benim için *Jean Christof*'tan daha ilgi çekicidir ve Tolstoy'u anlattığı için değil (bu başka!) bu eserin türü -biyografi- Romain Rolland yeteneğine (araştırmacı ve gazeteci yeteneğine) en uygun olandır.

Reymont kontrastları

Mujikler romanı suçlu, günahkâr aşkın şimdide kadar okuduğum en temiz, pak edebî ifadelerinden biri ve belki de birincisidir.

Günahkâr aşk ve temiz hisler, bu kontrast öyle ince, hassas bir kalemlle işlenmiştir ki, diğer yönden, fonda köylü hayatının tekdüzeliği, tabii kabalığı ile aynı incelik ve hassaslık arasında öyle bir kontrast vardır ki, romanı okudukça, sanki türlü renklerle işyan hisler hortumu içinde gibi hissedersiniz kendinizi.

Benim hiçbir şek ve şüphem yok ki, 20. asırdan hatıra kalacak kitaplardan biri de asrın başlarında yazılmış bu büyük Polonya romanıdır.

Chateaubriand'ın povesti

Sonuncu İbniserac'ın Tarihi benim için edebiyattaki Romeo ve Jüliet konusunun yeni bir alternatifidir, bundan fazlası değil.

Doğrudur, burada tarafların kin düşmanlığına din ayrılığı, geleceğin yabancılığı da eklenmiş ama Arapla İspanyol kızının bu aşk olayını ben sanki önceleri -Chateaubriand'a kadarki devirde- okumuştum ve şimdi onu yeni okudum.

Edebî mesafeyi baştan sona kadar başkalarının açtığı çığırda almak Büyük Edebiyata götürür yol değildir.

Simenon, Tolstoy'un adını çekmekten çekiniyor mu?

Benim için Megre fitratça Tolstoycudur ve hissettiğim kadanyla Megre, Tolstoy'un okuyucusudur.

Simenon klasik Rus edebiyatını çok değerli bulduğunu söylüyor ve Gogol, Dostoyevski ve Çehov'un onu çok etkilediğini yazıyor.

Megre sanki Simenon'un yakasına yapışıp "ya Tolstoy?" diye sarşıyor.

Fransız romanı güzel SSCB vatanımızdan gelecek nesillere hatıra kalacak bir abide

Pyataçok'taki kitapçıdan⁸⁸ Mauriac'ın *Gecenin Sonu* adlı kitabını aldım, içinde iki roman var: *Tereza Dekeyru* ve *Gecenin Sonu*; ama aslında onlar bir romanın iki parçası. 1936 yılında Moskova'da basılmış.

Bugün⁸⁹ okuyup bitirdim.

Biz nasıl ve hangi manevî dünyada yaşamışız? Bu kitap gelecekteki nesillere SSCB gerçekliklerini gösterecek bir abidedir. Elbette bu abideden Mauriac'ın haberi yok.

Bende şöyle bir izlenim var: Bu kitap fizikî anlamda baştan başta KGB evhamına, Stalin korkusuna bürünmüş. Kitaptaki geniş giriş bölümü -İv. Anisimov- şu cümle ile başlıyor: "François Mauriac çağdaş Fransız burjuvazisinin en ilginç yazarlarından biridir".

Biz öyle zannederdik ki, yazar, yalnız halkın yazar olabilir... Ama taksim başka türlüymiş: Burjuvazinin yazar... Demek ki, İngiliz yazarı Shakspeare değil, feodalizm yazarı Shakespeare yahut Amerika yazarı değil, kapitalizm yazarı Faulkner vs.

Anisimov dostumuz daha sonra şunu yazıyor -daha doğrusu onun eliyle Sistem yazıyor-: "Bu roman çirkinlik örneğidir ve bu çirkinlik can çekişen kapitalizmin özelliğidir" -hem de zorunlu bir özelliğidir!-

⁸⁸ Kislovodsk'taki bu kitapçıdan birçok kitap aldım ve Pyataçok'taki o kitapçıyı sonsuz bir uzaklıkta kalmış, hatta olmuş bir dostum gibi hatırlıyorum.

⁸⁹ 1972 yılının yazı.

Son haddine ulaşan bu çirkinlik neden oluşmuştur? Romanın kendisinden! Onu ise ahlaksız ve rezil sanat ortaya çıkarmıştır. Vs. vs.

Sanki Mauriac'ın romanı bu baskının ciltleri çerçevesinde hap edilmiş. İlk defadır ki, kitapla ilgili bende böyle bir izlenim uyan-
dı. Sovyet ideolojisi, Sovyet edebiyatından insanın değil, traktörün anlatımını istiyordu -aslında şimdiye kadar da bu isteğinden vaz-
geçmiş değil!-

Sovyet edebî tenkidi ise tiplerin tahlili yerine ölmekte olan ka-
pitalizmi tenkit ediyordu -o tenkit aynen devam ediyor, kapitalizm
ise bir türlü ölmüyor!-

Ve sanki söz konusu kapitalist alemin ferdi Tereza -bu duygu-
sal kadın kendi faciasını- fitratın hilesini, dünyaya sığmamasını, in-
san riyasını unutmuş, dehşetle bize bakıyor: Bacılar, kardeşler,
kimsiniz? Nerde yaşıyorsunuz? Neyiniz var?

İnkılap kura çekiyor: Evlatlarından kimini kahraman yapıyor, kimini de kurşuna diziyor

V. Kin'in *Öteki Tarafta* adlı romanı tesadüfen elime geçti -dün
Yahya muallim⁹⁰ bizim odada unutmuştu-, gece onu okudum.

Çeliğe Su Verildi ile ikiz bir şey. Victor Kin ve Nikolay Ostrovski
-bu adamlar ve onların kahramanları!- dünyayı inkılapsız, sınıf
mücadelesi olmadan; hayatı da partisis düşünemiyorlar.

İkisi de yetenekli idi ama o düşünce, o kör fanatizm o yetene-
ği yaktı ve kahramanlarını da aynı şekilde kör fanatik yaptı.

İnkılap onlardan birini -Ostrovski'yi-, topu topu 32 sene yaşa-
mış zavallı bir genci sakat bırakıp sonra da Sovyet edebiyatının
klasığı vazifesine tayin etti.

Ve işte aynı inkılap da ötekini, Kin'i 34 yaşında vatan haini ola-
rak kurşuna dizdi.

⁹⁰ Tenkitçi, güzel insan, rahmetli Yahya Seyidov kastediliyor. 70'li yılların başla-
rında Nizami adlı Edebiyat Enstitüsü'nde beraber çalışıyorduk.

Pritça senaryosu

Kader bir adamın karşısına bir şişe çıkarmış. Adam biliyor ki,
şişenin içinde cin var. Gece gündüz şişeye elini sürüyor ki, cin çık-
sın. Fakat önce tıpayı çıkartması gerektiğini bilmiyor.

Cinin ıstırapları.

Kafkasya ve Rus Edebiyatı

Kafkasya her zaman Rus siyasetinin merkezinde olduğu gibi
Rus edebiyatının da merkezinde olmuş.

Kafkasya manzarası -A. Puşkin-, Kafkasya romantizmi -M. Ler-
montov-, Kafkasya yiğitliği -A. Bestujev Marlinski- Rus edebiyatın-
da çok önemli eserler, hatta şaheserler ortaya koymuş ama bütün
bu eserlerin mahiyetinde bilinçaltı bir egzotizm var ve o egzotizm
tabii ki, Kafkasya gerçeğini bütün olarak olduğu gibi anlatamaz.

Bunun için de Rus edebiyatında Kafkasya konusunda yazılmış
en iyi eserlerde bile gizli bazen ustaca -yetenekle- maskelenmiş
sahtelik kol gezer.

Hacı Murat bir istisnadır.

Kafkasya romantizmi ve Kafkasya gerçeği, Kafkasya liriği ve
Kafkasya sertliği, Kafkasya imkânı ve Kafkasya iddiası. Bütün bun-
lar, yani Kafkasya nedir? Kafkasyalılar kimdir? sorusunun bu eser-
de edebî cevabı vardır.

Bunun için Kafkasya'yı görmek, öğrenmek, tanımak azdır, Kaf-
kasya'yı yazar ferasetiyle hissetmek lazımdır.

Tolstoy Kafkasya'yı hissediyordu. Tolstoy'dan önce böyle bir
duyuşu Lermontov'da bulmak mümkündü. Tolstoy'dan sonra ise
hiçbir Rus yazar Kafkasya'yı böyle hissedemedi.

Rus siyaseti ise Kafkasya'yı hiçbir zaman hissetmemiştir.

Gumilev'in bir mısraı

Bazen tamamen iddiasız, tamamen sade bir mısra da her za-
man içinde kalacak bir izlenim, daha doğrusu güzellik oluşturu-
yor -ebedi güzellik!- ve aylar, hatta yıllar geçiyor, sanki o bir mis-

ra unutulmuş, hatırlamıyorsun ama söz konusu güzellik için uygun bir ortam oluşunca hemen yeniden akla geliyor.

Nikolay Gumilev'in hangi şiirindeyse okuduğum şöyle bir mısraı var -motamot tercümesi-:

Ben tanımadığım -tanıdık olmayan, meçbul, başka- başka bir sokakta gidiyordum...

Orijinali: *Şyol ya po ulitse neznakomoy...*

Ne zaman yabancı bir ülkede, yabancı bir yerde bulunsam bu mısra hemen gelip aklıma konuyor ve tekrar tekrar ha bire kafamda çınlıyor:

Şyol ya po ulitse neznakomoy...

Hem de sokakta yürümem şart değil; otelede, barda, kafede, müzede, konferansta -!- görüşmede...

Eleştirimiz ve Oblomov ile Ştols'un konukseverlik yarışması

Bazen bizim eleştirimiz basit bir eseri hep beraber öyle bir övüyor ki, bu Oblomov ile Ştols'un⁹¹ konukseverlik yarışmasına girmesine benziyor.

İlyas Efendiyev'den sonra

Ekimin 3'ünde⁹² İlyas Efendiyev vefat ettikten sonra, tam 6 ay bir tane dahi kitap okumadım -okuyamadım- ve yalnız dün -Nisanın 3'ünde gece *Anna Karenina*'nın ikinci cildini (5-8. kısımları; niye özellikle onları? bilmiyorum) alıp sabaha kadar yeniden okudum.

Yüksek üçlü

Yazar belli ki, kendini ifade eder.

Eğer yetenekli yazar söz konusuysa, o kendiyile beraber halkını da ifade eder.

⁹¹ İvan Gonçarov'un *Oblomov* romanının kahramanları.

⁹² 1996 yılı.

Büyük yazarlar insanlığı ifade eder.

Bu anlamda benim için en büyük insanlık yazarları şunlardır: İhtiyar Tolstoy.

Shakespeare

Cervantes.

Bulgakov hayattan kaçıyor ve... Hayata dönüş

Hayat Bulgakov'u sıkıyor, ona azap veriyordu. O, hayattan kaçıp tiyatroya sığınmak istedi ve tiyatro romanı meydana çıktı.

Ama hayat yine de Bulgakov'u takip etti ve onun yeteneği sahnenin arkasındaki insanları -oyuncululuğu değil fitratı!- öyle öldürücü bir alayla romanın sayfalarına çıkardı ki Bulgakov yine de hayata dönmek zorunda kaldı ve reel -acımazsız!- hayatı hiçbir şekilde saklayamadı.

Tanıdıklık

Bende kütüphanemdeki bazı kitapların beni tanıdığı gibi bir duygu vardır.

Montekki ve Kapuletti perişanlığı

Dün akşam -Nisanın 10'unda⁹³ kendine dikkat eden, her zaman düzenli olan, zevkle giyinen, ölümden korkan ve hastaların da her zaman yardımına koşan, onlara ilaç bulan, onları doktora havale eden, hastane ayarlayan, hayırsever ve unutulmaz insan İmran Kasımov çok çileler çektikten sonra öbür dünyaya göçtü ve ben Araz'la⁹⁴ beraber onlara gittim, bu kederli gecenin yansına kadar onlarda kaldık.

Çocukluk zamanlarımdan beri tanıdığım ve son 6 sene aynı yerde çalıştığımız bu insan da artık bir hatıra oldu.

Bugün filarmonide anna töreni vardı, çok adam gelmişti, konuşmalar oldu ve sonra İmran Kasımov'u 10 gün önce -Ni-

⁹³ 1981 yılı.

⁹⁴ Unutulmaz Araz Dadaşzade.

sanın l'inde- Hakkın rahmetine kavuşmuş Resul Rıza'nın yanına gömdük.

Ve mezarlıkta -Fahri Hiyaban'da- ansızın Shakespeare aklıma geldi ve kafamda ilginç bir sahne oluştu.

Montekkilere Kapulettilerin husumeti Romeo ve Jülyet'i mahvediyor ve bu musibet zamanı Montekki düşmanın kızı Jülyet'i altın heykel yaptıracağı, Kapuletti ise o heykelin yanında değerli oğlum Romeo'ya heykel diyeceği fikriyle kendilerini teselli etmek ve vicdanlarını temizlemek istiyorlar.

Ve bana öyle geliyor ki, şimdi işte o zamandır; o genç çocuklar da (Romeo ve Jülyet) şu an bir ışık şuası gibi onların (Montekki ile Kapuletti'nin) başı üstündedir ve asla bu adamların dediklerinin, teselli arayışlarının, vicdan azaplarının, evlat acısı çekmelerinin vs.nin farkında değiller. Sadece onları ışına dönüştürmüş o hisler alemi, bu defa tertemiz bir ışık olup bütün dünyayı aydınlatmakla meşgul.

Ve şimdiye kadar -gece saat 3'ü geçiyor- bu düşünce, bu bakış beynimde.

Niye? bilmiyorum.

Niye illa bu genç çocuklar Romeo ve Jülyet? Niye illa Montekki ile Kapuletti husumeti? bunu da bilmiyorum...

Yetenek kuzeyden sıcaklık getiriyor

Andersen Neksen'in hikâyeleri baştan başa ateşle doludur. Onlar birilerinin hoşuna gidebilir (örneğin, ben 20. asır hikâye antolojisi yapsaydım, asrın başlarında yazılmış "kaderi oraya alırdım), birilerinin hoşuna gitmez ancak bir şey benim için kuşkusuzdur (ve ilginçtir!): Hepsinde sıcak bir nefes var.

Men Ditt'e'nin *İnsanlığın Evladı* romanını okuduğumda gençtim ve o roman beni çok etkilemişti. Şimdi düşünüyorum da, belki o etkilenmenin esas nedenlerinden biri bu sert kuzey yazarının kalemindeki sıcaklıktır.

Soru-cevap

- Şimdiye kadar okuduğun en hüzünlü hikâyeye?
- Kafka'nın *Dönüşüm*'ü.

Çehov ve Ostrovski

Ostrovski'nin tiyatrosu sanki ağır bir taşdır; seni denizin dibine çekiyor, batıyor.

Çehov'un tiyatrosu ise sanki cankurtaran simidi; seni suyun üstünde tutuyor, batmana izin vermiyor.

Çehov'un tiyatrosunun baştan başa kederin, monoton hayatın, boğucu ömrün, sıkıcı kalbin ifadesi olmasına rağmen.

İki Dünya

Düşünüyorum da, bizim dünyamızda aslında iki dünya var: Ölü Dünya ve Canlı Dünya.

Ve iki tür de yazar var: Ölü Dünyayı yazan yazarlar ve Canlı Dünyayı yazan yazarlar.

Caligula 20. asrı anlatıyor

Tarihî roman... Üretim tiyatrosu... Köy nesri... Şehir edebiyatı... Vs. vs.

Edebiyatın böyle taksimi benim için formel ve bence tamamen anlamsız. Edebiyatın konusu insandır, fitrattır.

Camus çağdaş roman ve hikâyelerinde, yani çağdaş dünyada 20. asırda yaşayan insanları anlattığı *Veba* romanında, *Yabancı* yahut *Düşme Hikâyeleri* 'nde fitratı tahlil ediyor, büyük yeteneğinin imkanları, genişliği Camus'ü fitratın derinliklerine götürür. Bazen fitrat onu kaybettirmek istiyor ama bu kaybolma da bizzat fitratın derinliğini, çelişkisini, gizliliğini sergiliyor.

Bu durumda Mersault yahut Ramber ya Panlyu Camus'nün çağdaş kahramanlarının benimle aynı çağda yaşamaları yahut benden önce yaşamış veya sonra yaşayacak olmalarının benim için hiç önemi yok.

Bu anlamda Caligula tiyatrosundaki Caligula benim için belki de daha çağdaş kahramandır.

Kıscacı, Caligula 20. asır tiyatrosunun -ve edebiyatının!- şaheserlerinden biridir.

Tiyatronun sonunda Caligula ölmeden önce ahşap tabureyi fitratin en derinlerinden gelen bir feryatla aynadaki görüntüsüne çağırıyor ve:

- Tarihe dönüş, Caligula, tarihe!, diye bağınıyor.

Tarihe, yani bizim çağımıza, 20. asra!

Kobo Abe'nin kahramanları

V. Grivnin yazıyor: "Kobo Abe, insan ile ona hasım kesilmiş burjuvazi dünyası arasındaki çatışmayı açık göstermek vazifesini -/ üstlenmiştir ve onun bir çok eserinin konusu aynen böyledir."⁹⁵

Ne kadar ilkel bir fikir!

Kobo Abe'nin nesrinin kahramanları -özellikle *Kumsalda Kadın* romanında ve *Köle Avı* tiyatrosunda- hayatta kendilerini arıyorlar ve onlar kesinlikle şunun farkında değiller: kuşatıldıkları toplum burjuva toplumu veya sosyalist toplumdur; monarşide yaşıyorlar yahut herhangi demokratik seçimli bir cumhuriyette.

Abe'nin kahramanlarının manevi arayışları ve manevi acıları böyle politik-toplumsal taksimatın üstündedir ve onların duygularını, hayatta kendilerine yer bulamamasını, onların manevi gelgitlerini politik-toplumsal zemine indirmek, onlara siyasi formasyon entrikaları açısından bakmak, onların manevi dünyasını cılızlaştırmak, ilkellemektir.

Abe'nin kahramanları evet, kafestedir; onlar bu kafesin içinde çirpiniyorlar ama bu kafesin demir parmaklıklarını burjuva veya hut burjuva olmayan toplum yapmamış.

Bu demir parmaklıklar hayatın anlamsızlığının çok sert edebî ifadesidir.

⁹⁵ Kobo Abe *Piyesi*, Moskova, 1975, s.273.

Dante, Guatemala yazarı olabilir mi?

Çel Yohansson'un Miguel Asturias hakkındaki makalelerini⁹⁶ okudum.

Bir Fransız yazarı Asturias'ı Guatemala Dante'si diye adlandırmış. Sonra da bu düşünceye dair görüşünü belirtiyor: Belki o -yani söz konusu Fransız yazarı- E., doğru söylüyor.

Yanlış bir karşılaştırma. Asturias buna layık olmadığı için değil. Şu manada: Dante sanatının mikyası, onun insanlığın toplumsal düşüncesinde ve kendini edebî-estetik şekilde ifade etmesinde işgal ettiği yer öyledir ki, Dante'yi bölgeselleştirmek mümkün değildir.

O hiçbir zaman Guatemalalı Dante yahut Japonyalı Dante olmaz. Nitekim hatta İtalyalı Dante de değildir.

Dante insanlığıdır. Keza Shakespeare, Cervantes, Tolstoy da öyle...

Aynı insan: O hem Mozart'tır, hem de Salyeri

Edebiyat için ilginç olmayan insan yoktur. Mozart elbette çok önemli bir fitrattır. Salyeri belki ondan da ilginçtir.

Ancak benim için en önemli fitrat, Mozart, ve Salyeri'nin birleşmesinden vücuda gelir.

Aynı adamda birleşen bu fitratı -o hem Mozart'tır, hem de Salyeri- yazmasını bilmek lazım!

İnsanlık Komedi, Binbir Gece Masalları mıdır?

Balzac şöyle yazıyordu: "Benim romanlarım Batı'nın Binbir Gece'si'dir".

Balzac'ın yanıldığını zannediyorum. Binbir Gece'nin temelinde bir sevinç, hayattan zevk almak şevki saklı. Balzac sanatının temelinde ise benim için aşikâr bir keder var.

⁹⁶ *Za rubecom*, 47, 1965.

Balıkbilimcilerin tartışması ve Victor Hugo'nun ahtapotu

Balıkbilimciler şimdiye kadar tartışıyorlar: Deniz emekçilerinde balıkçı Jilyat'ın 3 mevsim boyunca çarpıştığı, ölüm-kalım mücadelesi verdiği ve nihayet galip geldiği ahtapot doğada mevcut mudur? Ahtapotlar insana saldırlar mı? Ahtapotun biyolojik özellikleri Hugo'nun anlattığı gibi midir? vs.

Bu bana göre basit bir tartışma.

Hugo'nun ahtapotu, balıkbiliminin konusu değil, çünkü onun biyolojiyle bir ilgisi yok.

Bu ahtapot fitratın karanlığının bir sembolüdür ve her zaman –yalnız Hugo'nun eserlerinde değil, genel olarak edebiyatın ilk dönemlerinden beri fitratın ışığı– aydınlığı ile Janvaljancılıkla (*Sefiller*'in kahramanlarından biri) mücadelesidir.

Bu ahtapot *Sefiller*'de mesela, Tenardye'dir; Paris *Notre Dame*'in *Kamburu*'nda Claude Frolo'dur. Biraz öncelere gitsek ve mekânı değişsek, Yago'dur yahut kambur Richard'dır.

Dış güzellik mahiyeti kandırıyor

Sözlü edebiyatta her kelime iç dünyasıyla bağlantılıdır ve her kelimenin de bütün anlam tonlarıyla beraber kendi estetik kalıbı var. Edebi kelime metindeki o kalıba öyle bir oturuyor ki, onun yerine oraya başka hiçbir kelime konamaz.

Bu makamda söz en ince, hassas, gözle görülemeyecek kadar özel olan anahtar gibi bir şeydir: O anahtarın açacağı kilidi binlerce başka benzeri anahtar açamaz.

Ona göre de sözlü edebiyatta edebî-estetik bakımdan dakik olmamak, yapaylık, yabancı unsur, yabancı duyu yoktur.

Fakat bazen çok ustaca edebî-estetik ustalikle maskelenmiş işitsinallara rastlamak mümkün. Mesela, bizim sözlü edebiyatta tertemiz beyazlığına göre kar benzetmesi vardır: Yarın sinesi, vücudu kara benzetiliyor:

*Karpuz kestim bal gibi,
Dilimledim nar gibi.
Gördüm yarın ellerin
Gece yağmış kar gibi.*

Son derece güzel bir benzetme, anlatım bakımından emsalsiz bir zarafeti var.

Ama mahiyetçe yabancı bir benzetme. Kar soğuktur. Kar kelimesinin kendisi bir üşüme hissi veriyor. Yarın eli –keza sinesi, vücudu- ise ateşten, sıcaklıktan haber veriyor.

Bu makamda benzetmenin dış güzelliği ve zarafeti onun mahiyetini kandırması oluyor.

Prosper Merime 16. asırda da yaşamış mı?

Tarih konulu eserlerin iki türlü yazarı var:

1. Tarihi günümüze getiren, çağdaş devrin gözüyle ona bakan yazar.

2. Kendisi tarihe giden yazar.

IX. Karl'ın padişahlık çağlarında Merime 16. asrın ikinci yarısına gidiyor; Fransa tarihinin o korkunç günlerini yaşıyor, o Bartholomei gecesinin şahididir; o IX. Karl'ın tebaasıdır; hem Protestandır, hem de Katoliktir.*

Romanı okuduktan sonra bu izlenim o kadar kuvvetli ki, Merime'nin kendi eserine yazdığı önsöz -19. asır bakımından çağdaş önsöz!- de önemli görünmüyor.

Çapayev'den "İnsanın Kaderi"ne kadar

Pravda yine Çapayev'in romanını öve öve bitirememiş...

Evet, 20'li yılların başlarında Çapayev adlı basit fakat "partili" (niye? belki de "partili" olduğu için basit!?) bir roman ortaya çıktı ve iç savaşta galibiyetten sonra oturmaya başlamış sistem Dmit-

* Bartholomei Gecesi Fransa'da Katoliklerin Protestanları katliama tabi tuttukları olayın geçtiği gece. (Yayıncının notu)

ri Furmonov'u, bu genç politikacıyı ve edebiyat severi yaşayan biri olarak lanse etti.

Furmonov gibi yan yetenekli yazarlardan Rusya'da her zaman binlercesi çıkmıştır ve 20'li yılların başlarında da ihtimal böyle idi. Furmonov'un alelacele ve çiğ halde takdim ettiği kahramanın (Sovyet edebiyatının ilk müspet kahramanı!) sistemin edebî ilgileri ile örtüştüğü ve konjonktürün özel hareket çizgisini belirlediği anlaşılıyor.

Yaklaşık aynı zamanda *Demir Akın* (A. Serafimoviç), sonra *Temiz Vicdanlı İnsanlar* (P. Verşigora), *Çeliğe Su Verildi* (N. Ostrovski), *Öteki Taraf* (V. Kin), *Pedagojik Şiir* (A. Makarenko) vb yazıldı.

Aynı hareket hattı örnekleri konjonktürün estetik (anti-estetik?) yapısını oluşturdu. Söz konusu "estetik yapı" büyük edebiyatın (yeteneğin) dışında olan bir şey idi.

O "estetik yapı"nın tamamen yeteneksizlik ifadesi olduğu söylenemez; hayır böyle değil, sadece orada yetenek, belirleyici faktör değildi.

Bazen ise örümceğin, ağına düşmüş avının kolunu kanadını sardığı gibi o "estetik yapı" da ona dayanan yeteneği sarmalayıp boğuyordu: *Genç Ordu*'da şüphesiz A. Fadayev yeteneği yahut *Gerçek İnsan Hakkında Hikâye*'de B. Polevoy yeteneği böyle boğuldu.

Yahut *İnsanın Kaderi* de bana göre aynı "estetik yapı"nın meyesidir ve o, madalyalardan başka Şolohov'a hiçbir şey vermedi. Fakat *Sessiz Tuna* o "estetik yapı"dan tamamen uzak bir mekânda oluştu ve madalyalarla beraber Şolohov'a gerçek büyük yazar ünü kazandırdı.

Edgar Allen Poe

Bende şöyle bir izlenim var ki, Edgar Allen Poe yazdığı hadiselerin hepsinin gerçek olduğuna inanıyor.

Ölümünden 40 sene sonra Stefan Zweig'in yeni romanı

Cristina Hoflener'i geçen sene⁹⁷ *Inostrannaya Literatura*'da gördüm, sayfalarını kaşırdım ama okumaya vakit bulamadım. Şimdi kitap olarak basılmış ve bu sabah onu okuyup bitirdim.

Gençlik çağlarımda, Stefan Zweig birçoğu gibi benim de "sevdiğim" diyemem ama herhalde bir türlü uzak kalmadığım bir yazardı ve onun *Amok*'ünü, *Kadının Hayatında 24 Saat*'ini, *Meçbul Kadının Mektubu*'nu, *Satranç* adlı romanını severek ve deruni bir heyecanla okuyordum.

Sonralar okuduğum *Maria Stuart*, *Joseph Fuchet*, Magellan ve Rotterdamlı Erasmus hakkındaki biyografiler güzel okuma hatıraları olarak düşünceme sinmiş. Şu da ilginç ki, Zweig'in Dickens ve Stendhal hakkındaki denemelerini, Dickens'in ve Stendhal'ın kendi eserlerinden daha fazla ilgiyle okudum.

Şimdi bu satırları yazarken, zamanında Zweig'in *Yıldızın Parladığı An* adlı küçük bir kitabının beni çok etkilediğini hatırlıyorum.

Napolyon hakkında ne yazılmışsa bulup okuyordum, ve Rusça bu konuda okunmadık kitap bırakmadığımı zannediyordum. Fakat Zweig'in 18 Haziran 1815 yılında general Gruşin'in Waterloo savaşına gecikmesini anlatan o küçük deneme beni ciltlerce kitaplardan daha fazla etkilemişti.

Stefan Zweig "vatanın mahvolmasına" (çoğu zaman bu sözleri "tantanalı" görüyor ve onlara yukandan bakıyoruz, Zweig ise bunları intihar etmeden önce Deklarasyon'da yazmıştı!) dayanamadı, 1942 yılında intihar etti ve meşhur komik hikâyeler, biyografik eserler, denemeler ve *Kalbin Dayanaksızlığı* adlı tek roman yazdığı gibi 20. asır edebiyat tarihinde kaldı.

Bütün bunları niçin yazıyorum?

Belli oldu ki, Zweig'in bir değil iki romanı var ve ikinci roman, *Cristina Hoflener* onun ölümünden 40 sene sonra gün yüzüne çıktı.

Şimdi bu roman hakkında tartışmalar var; onu Zweig'in kalemine layık görenler ve görmeyenler var. Bu romanı sadece ede-

⁹⁷ 1984 yılı.

bî-estetik bakımdan Zweig sanatında o kadar da büyük bir olay olarak görmüyorum. Fakat şimdi mesele bu değil.

Mesele şu ki, 15 sene önce 1970 yılında *Cristina Hofleneri* okumuştum ve şimdi birdenbire bu romanın kahramanı Christina ile o uzak 70 yılında benim yazdığım "Postanede hayal" tiyatrosunun kahramanı Edile arasında ilginç bir manevî yakınlık gördüm.

Christina Avusturya'nın Klyayn-Rayfling adlı bir bölge istasyonundaki postanede, Edile ise Bakü'de postanede çalışıyordu ve bu kızların iç dünyasındaki benzerlik oradaki manevî sıkıntı tonlarının, renklerinin, nüanslarının bazen üst üste düşmesi bana ilginç geldi ve hatta beni üzdü.

Cristina Hofleneri sanki Zweig'in şahsını bana yakın kıldı... Fakat Edile yağmacılık yapamazdı. Ama Christina'nın da bunu yapabileceği belli değil.

Tolstoy konusu

Lev Tolstoy'un hayatıyla alakalı çok etkileyici (ve hüzünlü!) bir fotoğraf var: 1910 senesinin Kasımı. Astopovo istasyonunda meşhur tek katlı ahşap bina. Kuzey kışının zemherisinde dışarıda durmuş olan Sofya Andreyevna eldivenli eliyle o ahşap binanın camını silerek içeri bakıyor. İçeride ise Tolstoy ölüyordu.

Tolstoy Yasnaya Polyana'dan (Sofya Andreyevna'dan!) başını alıp gitmişti. Ecel onu burada yakalamıştı. Çocukları, yakınları, doktorlar Sofya Andreyevna'yı içeri almıyorlardı.

Sofya Andreyevna 1910 yılının 3 Kasımında acele trenle Astapova'ya gelmişti ve işte aynı gün günlüğünde yazıyordu: "Beni onun yanına almıyorlar."

O, Lev Nikolayeviç Tolstoy.

Şu satırları ise 7 Kasım'da yazdı: "Sabah saat 6'da Lev Nik. vefat etti. Beni yalnız onun son nefesinde içeri aldılar, kocamla vedalaşmaya bırakmadılar, zalim insanlar."

Ben her defa o fotoğrafa baktığımda sanki gördüğüm o manzara canlanır, nefes alır ve canlı bir varlık gibi Tolstoy'un kalemini çağırır çünkü Astapova'daki o dakikaların dramını, heyecanını,

soğğun sıyırdığı fitratı içeriden kaynatan o duyusu yalnız Tolstoy'un kalemi o drama, heyecana ve hissiyata layık seviyede ifade edebilir.

Bu fotoğraf Tolstoy'u anlatır. Hatta bazen o fotoğrafı seyreden Tolstoy'un bir zamanlar okuduğum bir romanını hatırladığımı zannediyorum. O roman *Diriliş* değil, *Savaş ve Barış*, *Anna Karenina* değil.

O roman *Sofya Andreyevna*'dır.

Menandr eski Yunanistan'ın Molière'idir

Edebî analogiler genellikle kronolojiye uygun olur; selefler halefler için örnek olur. Filanca 19. asır Fransız edebiyatının Boccaçiosudur; filanca 20. asır Rus edebiyatının Balzac'ıdır vs.

Maksim Gorki Sovyet yazarları I. Kurultayında aşikâr bir "Bolşevizm hissiyatına" kapılıp Dağıstan ozanı Süleyman Stalski'yi "20. Asrın Homeros'u" diye nitelendiriyordu.

Bu sabah Menandr'ın komedilerini okuyup bitirdim ve kafamda kronolojinin tersi bir analogi oluştu: Menandr eski Yunanistan'ın Molière'idir.

2000 sene öncesinin, Antik çağının Molière zarafeti, Molière te-bessümü, olayların Molière doğallığı ve hafifliği...

İvan Bunin'in dini ve Tanrısı

İvan Bunin, kendi Rus edebiyatında üç Tann olduğunu söylüyordu: Puşkin, Tolstoy, Çehov. Bu itirafta Tann kelimesi çok önemlidir. Çünkü edebiyatın kendisi Bunin için sanat değil, itikattır.

Onun edebiyata ilgisi Papa'nın Hıristiyanlığa yahut müçtehidin İslam'a ilgisi gibi bir şey. Bu anlamda Bunin'de Tolstoy özgürlüğü yok.

Tolstoy *Sergey Ata*'dan, *Hacı Murat* tan *Savaş ve Barış*'a kadar, *Anna Karenina* ve *Diriliş*'e kadar eserlerinde kendini arıyor.

Bunin'in ise hikâyelerinden (benim çok beğendiğim *İgnat, Gece Sobbeti, San Franciscolu Efendi, Kardeşler...*) *Arsenyevlerin Hayatı*'na kadar eserleri deruni bir itikat örneğidir.

Suyun buz örtüsü

Kitapçada Sudrabu Edjuen'in kitabını gördüm; tam 26 yıl önce 1965 yılında Riga'da basılmış.

Bu adamın asrın başlarında uzun bir süre Bakü'de öğretmenlik yaptığını biliyordum fakat onun hiç bir eserini okumamıştım. Kitabı aldım (topu topu 36 kuruş değerindeydi) ve gece hikâyelerini okudum.

Yetenekli insan, tekniği var ama 10-15 senelik Bakü hayatının sıcaklığı (gerçek anlamda!) onun kalemini katıyen ısıtmamış ve bu hikâyeleri okurken içimde öyle bir his vardı ki, sanki kürk bürünüp herhangi bir göletin kenarında oturmuşum ve göletin üstü bir tabaka şeklinde buz bağlamış, ben o kitabı okuyorum, nefesimden de buhar çıkıyor...

Yujin Sumbatov belki iyi bir profesyonel aktör olmuş ama tiyatro yazarı olarak acemi

Geçen hafta Moskova'da Surovtsev'in⁹⁸ makam odasında Yujin Sumbatov'un tiyatro kitabını gördüm. Bunu beklemiyordum çünkü onun tiyatro yazdığını bilmiyordum.

Surovtsev:

– İlginç tiyatrolar, dedi ve kitabı bana hediye etti.

Bu akşam o tiyatroları okudum. Bu adamın sahneye aşına olduğu hemen belli oluyor; sahneyi hissediyor, sahne ona çok yakın, özellikle *Rafael* ve *Ibanet* sade edebî bakımından çok profesyonelce yazılmış ve herhalde Yujin Sumbatov gerçekten büyük tiyatro sanatçısı, yetenekli aktör olmuş ama kesinlikle tiyatro yazarı olarak doğmamış...

Georges Simenon nere, Shakespeare ve Molière nere?

Gece yansını geçmiş, dışarıda adamakıllı kar yağıyor ve ben yatağıma girip Simenon'u okuyorum (bu kitabını Anar'dan aldım,

⁹⁸ Yuri Surovtsev, Rus tenkitçisi. O zamanlar SSCB Yazarlar Birliği sekreteri.

o Yusuf'ten, Yusuf Emin Sabitoğlu'ndan; ben de bitirdikten sonra Araz'a vereceğim).

Daha doğrusu okuyordum. Ansızın *Macbeth*'i hatırladım. Kalktım *Macbeth*'i aldım ve sayfalarını çevirmeye başladım. Sonra Molière aklıma geldi. Niye? Neden? Bunların birbiriyle ne alakası var?

Bu soruların cevabını ben de merak ediyorum ama cevap yok. Herhalde ben o cevabı bulamıyorum. Gecenin bu saatinde bana öyle geliyor ki, Molière'in kendisi de kendi yazılarından zevk alıyordu.

Shakespeare ise daima tereddüt içinde: Acaba bu yazının içinde bir şey var mı, yok mu?

Hamlet'i, *Othello*'yu, *Macbeth*'i, *Kral Lear*'i, *III. Richard*'i kastediyoruz...

Giraldi ve Cavid Kanpolad'ın anası Selma ve Şipionen'in anası Liviya

Avrupa Rönesans'ının komik hikâyeleri kendinden sonraki büyük kalem sahiplerine bir hayli konu vermiş; bu belli bir şey. Sadece *Othello*'yu, *Hamlet*'i, *Romeo ve Juliet*'i hatırlamak yeterli.

Doğrudur, Tolstoy bunu Shakespeare'in kusuru olarak görüyordu. İşte şu tam yerine oturan bir söz: Büyüklerin hatası da büyük olur. Fakat o komik Rönesans hikâyelerinin klasik Azerbaycan edebiyatına konu vermesi, elbette çok ilginç bir olay.

Gece Giraldi'nin *Ekatommitti*'sini okuyordum ve 6. bölümü 6. komik hikâyesine geldiğimde çok şaşırıldım: Cavid'in *Ana*'sı ile aynı senaryo!

Elbette Cavid bu senaryoya yenilikçi bir gözle bakmış; onu romantikleştirmiş, kendinin kılıfını ama genelde o hikâye ile *Ana* tamamen çakışıyor.

Turgenev'in ilk hikâyesi

Turgenev hakkında konuşurken *Andrey Kolosov* aklı gelmiyor. Halbuki bu hikâye "Turgenev kim?" sorusuna iyi bir cevaptır.

Andrey Kolosov fakir bir genç, Varya'yı seviyor ve baştan başa bu hissiyat alemindedir. Sonra bu aşk bitiyor ve öğrenci arkadaşımız Andrey Kolosov Varya'dan ayrılıyor.

Tenkitchiler, edebiyat bilimciler bu tipi sorguluyor: Niçin Varya'yı kandırdı? Bu ne hafiflik? Böyle aşk olmaz vb.

Fakat aslında Turgenyev'in kaleminin daha derin bir hakikati var. Mesele şu ki, Andrey Kolosov kendini seviyor! Onun hisleri ilk önce kendisi için değerlidir. O, Varya'nın şahsında kendini seviyor. Onun için esas insanî ölçü, kendi hisler aleminin konforudur. Bu konfor az bir şey rahatsız olsa, Andrey arkadaşımız bunu kabul edemiyor.

Bu, Turgenyev kalemine has bir özelliktir ve edebiyat bilimcilerinin gözünden kaçıyor. Bana öyle geliyor ki, bu Turgenyev'in şahsına da has olan bir özelliktir. Turgenyev kendi eserlerinde kendini seviyor, bu bana gün ışığı kadar aşikâr bir şey geliyor.

Edebî ürün hakkında

Bazı kitaplar ahlaksız kadınlar gibi elden ele dolaşır.

Lenin ve Tolstoy

Vladimir İlyiç Lenin Tolstoy'da ("Tolstoyculukta") en iyi, en unutulmaz, en etkili ne varsa "vicdan"dan münzevilige kadar, "ruh"tan, "aşk"tan, "sabır"dan mistisizme kadar hepsini reddediyor ve beyaz kağıda simsiyah şu sözleri yazıyor: bunlar "en derin zarar" (Rusça orijinalinde: "samiy glubokiy vred") verir.

Sovyet edebiyat biliminin en büyük çifte standardı ise şu: Tolstoy'a böyle bir aşağılayıcı münasebetinden sonra da Lenin'i Tolstoy'a yüksek değer biçen dahi olarak gösteriyor.

Madem Tolstoy ruhu, Tolstoy vicdanı, sevgisi, sabrı, kısacası "Tolstoyculuk" en derin zarar veren bir şey, o zaman neye değer biçiliyor?

Roman hakkında

Öyle romanlar var ki, sanki ölü doğuyor.

Voznesenski'nin iki beyti

Şimdiye kadar okuduklanmın arasında şair hakkında en yüksek ve en dakik değerlendirmelerden biri Andrey Voznesenski'nin şu iki beytindedir:

*Tiranı poyetov ne ponimayut,
A kogda ponimayut, to ubivayut.*

(Zalim hükümdarlar şairleri anlamıyorlar,
Anladıkları zaman ise onları öldürüyorlar.)

Shakespeare'den sonraki Avrupa tiyatrosu

Shakespeare yeteneğinin, Shakespeare sözünün gücü ve etkisi o hale geldi ki, bana göre Avrupa'da bütün sonraki devirlerin tiyatrosunu "işgal etti" ve İbsen'e kadar Avrupa tiyatrosu "Shakespeare elbisesini" bir türlü değişemedi.

Yalnız Molière yeteneği ve Molière sözü "bağımsızlık" kazandı. Bu da herhalde şundan dolayı: Shakespeare komedi yazar değildi ve Molière yeteneği Shakespeare'in komedide söylemediklerini söyleme fırsatı kazandı.

İkinci istisna Schiller'dir. Hamlet'i intikama öteki dünyadaki Gölge sevk ediyor.

Karl Moor ise intikam yolunu kendisi seçiyor. Shakespeare'in kahramanları tamamen beşeridir.

Schiller'in kahramanları eğer böyle demek mümkünse hayatı, beşeridir ve bu özellik Schiller'i Shakespeare'den sonraki devir Avrupa tiyatrosundaki zoraki tekrarcılıktan çekip çıkarmıştır.

Zaman geçti, hayatın her bir alanında -maddî ve manevî- keyfiyet değişikliği baş gösterdi ve İbsen (biraz sonra ise Çehov!) tiyatrodaki artık Shakespeare'in elinin yetmediği o değişikliğin edebî ifadesini gösterebildiği için Shakespeare miknatusunun çekim gücünün dışında kaldı.

Bu düşünceyi biraz daha dakik ifade etmek istiyorum: Miknatus yalnız demiri kendine çekiyor, demirin içeriği değişse tabii ki o kendi miknatusunun üzerine atlamayacak.

Hayattaki (günlük yaşamda, psikolojide) köklü değişimler İb-sen yeteneği (ve dahice zekâsı) sayesinde onun tiyatrosunun içe-riği de öyle değişti. Bunun için de o, Shakespeare'in etki alanın-dan çıkabildi.

Abbas Zamanov'suz kaldık ("Bu fani dünyadan bir göç eylerem...")

Son defa Abbas muallimi ziyaret ettiğimde yatakta acı içindeydi ve ben ona alçak sesle hatap ettiğim zaman bir an sanki o acı-dan kurtulup dikkatle bana baktı, bütün varlığımla hissettim ki, Abbas muallim beni tanıdı, gözleri ile bana "Elçin..." dedi. Bu bir kelimedede de o kadar şey söyledi ki, dünyanın faniliği maddi bir şey gibi benim varlığıma sokuldu. Sonra o dayanılmaz acı yine Abbas muallimi yakaladı.

O zamandan beri geçen günler boyunca ben o son görüşün acısı içindeydim; işiteceğim çok acı bir haberin arefe korkusu be-ni sarmıştı, sarmıştı, vehim içinde bırakmıştı; çınlayan her telefon sesi sanki o kara haberin öncüsü idi.

Ve o acı haberi duyunca ansızın ihtiyar Aşık Alı'nın bir zaman hafızama takılıp kalmış sade ve tamamen çaresiz mısraları aklıma geldi:

Bu fani dünyadan bir göç eylerem

Ova üzgün durup dağ incinmesin...

Abbas muallim Hakk'a yürüdü ve bizim bu fani dünyamızda kendi misyonunu alınının akıyla yerine getirip gitti. İnsanlık bor-cunu, vatandaşlık borcunu, eğitimci borcunu ödedi gitti.

Abbas muallim benim için ahlak, akide, cesaret bayrağını 20. asrın başlarından itibaren halkına hizmet eden büyük Azerbaycan aydınları neslinden almış ve en tehlikeli yıllarda bile elinden dü-şürmemiş bir kalem sahibi, bir aksakal dost idi; sadakatli idi, du-yarlı idi, ona güvenirdik.

Edelerim, "Zamanın imtihanını vermiş" deyimi aklıma geliyor: "Güvendiğim dağlara da kar yağmış!" ama Abbas muallim zirve-sine hiçbir zaman kar yağmazdı...

O bizim aydın geçmişimizle bugünümüz arasında canlı bir köprü idi ve ne iyi ki, o milli aydın maneviyatını yansıtan, onun için çok değerli olan belki de bütün ömrü boyunca gelişini bek-lediği üç renkli bayrağımızın bir daha yükseldiğini gördü, gitti.

Abbas muallim çok rica ederdi ama ben yıllar boyunca onun ricalarının herhangi birinin kendisiyle ilgili olduğunu görmedim.

Telefon çalardı, Abbas muallimin benzersiz sesi duyulurdu: "Aziz'in⁹⁹ hatıralarını bastırmak lazım... Gulam'ın¹⁰⁰ tezkeresinin baskısı gecikiyor, yardımlaşalım, bakalım ne yapacağız... Erzurum Üniversitesi'ne yeni kitaplar göndermek lazım, Ekrem'e¹⁰¹ söyle..."

İşte böyleydi Abbas muallimin derdi.

Abbas muallim için edebiyata hizmet etmek, edebiyatı anlat-mak, edebiyatı savunmak; halka hizmet etmek, halkı anlatmak, halkı savunmak demektir.

Yıllar geçecek... Abbas muallimi tanıyan sonuncu insan yaşa-yana kadar Abbas muallim de bu dünyada yaşayacak. Sonraki yıllarda da Abbas muallim unutulmayacak. Her ne kadar ki, Mir-ze Celil yaşayacak, Sabir yaşayacak; o kadar da Azerbaycan il-minin, edebiyatı tarihinin sayfalarında Abbas muallim ismi oku-nacak, onun o büyük kalem sahipleri hakkındaki araştırmaları hatırlanacak.

Yıllar geçecek... Ve genç bir araştırmacı Hemide hanımın hatı-ralarını okurken, Sabir'in çağdaşları ile tanışırken, "Molla Nasret-tin" cileri öğrenirken bütün bunları gün yüzüne çıkaran Abbas mu-allimin de emeğini değerlendirecek fakat binlerce teessüf ki, o genç alim Abbas muallimin sesini duymamış, canlı simasını gör-memiş, onunla yol arkadaşı olmamış, onunla fikir alış verişinde bulunmamış olacak...

⁹⁹ Aziz Şerif.

¹⁰⁰ Gulam Memmedli.

¹⁰¹ "Vatan" teşkilatında benim yardımcım olarak çalışan Ekrem Gaflanoğlu.

Unutulmaz iki mısra

Dün *Litereturnaya Gazeta*'ya gitmişim ve her zamanki gibi Georgi Dmitriyeviç'in¹⁰² odasına çıkıp onunla görüştüm. Bir hayli konuştuk (iki aydan fazladır Moskova'ya gelmedim) ve konuşma sırasında da bana Kazimir Maleviç'in şiirlerini okuyup okumadığımı sordu.

– Hayır, dedim. Onun şiir yazdığından bile haberim yok.

Bir demet el yazısını bana verdi:

– O zaman al oku. Ama yarın geri vermen lazım!

Gece yarısına kadar güzelim Moskova Otelinde Maleviç'in şiirlerini okudum. Beni çok etkiledi. Maalesef kopyalamaya vakit yetmedi (böyle işlerde titiz olmak lazım!), öğleyin götürüp Gulia'ya geri verdim (o da herhalde kimden almışsa, ona iade etmek zorundaydı).

Maleviç'in bir beyti bozulmuş plak gibi gün boyunca beynimde dönüp dolaştı. Orijinali böyle:

*V prirode suşestvuyet obyom i svet, zvuk
Je rojdayetsya ot soprikosnoveniya dvub...*

(Tabiiatta hacim (eşya, cisim, form) ve renk mevcut, ses ise onların (bu ikilinin) temasından oluşuyor.)

Tolstoy ve Çehov

Bence 19. asır büyük Rus nesrinde İvan İlyiç¹⁰³ olmasaydı, daha sonra Çehov'un hikâyeleri de yazılmayacaktı. O hikâyelerde, Rus memuru var.

İlk bakışta Çehov'un memurları Rus edebiyatındaki Gogol'un memurlarının sonraki neslidir. Fakat bu ilk bakışta böyle. Hatta

¹⁰² Georgi Gulia (1913-1991). Rus yazarı, Abaza edebiyatı klasiği Dmitri Gulia'nın oğlu. 1970-80'li yıllarda *Litereturnaya Gazeta*'nın belkemeklerinden biri idi. Ben 1979 yılının yazında ilk defa İstanbul'a gittiğimde Georgi Gulia da *Litereturnaya Gazeta*'nın iş seyahati ile ilgili olarak oradaydı. Görüşüp birkaç gün beraber gezip dolaştık. Bu çakırkeyif, içkiye meraklı, güzel meclisleri ve güzel kadınları seven adamları arkadaşlığımız iyi bir dostluğa dönüşmüştü.

¹⁰³ Tolstoy'un *İvan İlyiç'in Ölümü* hikâyesinin kahramanı.

Hlestakov'la¹⁰⁴ Çehov'un memurları arasındaki benzerlik, onlarla İvan İlyiç arasındaki manevî yakınlığın derinliği karşısında önemsizdir.

Sabir'den sonra

Sabir'den sonra Azerbaycan eleştiri şiiri yalnız taklitçi üretiyor. Bazen bu taklitçilik yüksek kalitede oluyor (Gamküsar, Nazmi, Muciz...). Ve kaliteli taklitçiliğe yukandan bakmamak lazım, onun da kendi yeri, belki kendi önemi var.

Hemingway ve Faulkner

Bugün¹⁰⁵ daha şafak sökmeden -saat 4.50'ye kadar- yalnız ve yayan güzel Talistan'dan çıkıp ormana girdim. Cavanşir¹⁰⁶ kalesine yöneldim ve şimdi saat 8'i 5 geçiyor, ben de yorgun argın gelmişim Cavanşir kalesinin altındaki kanyona, kan ter içinde Talistan ırmağının kıyısında oturup biraz soluklanıyorum ve alttan dağın başındaki o kalenin şuraya buraya dağılıp dökülmüş taş duvarlarına bakıyorum.

Eskiden, 60'lı yıllarda her yaz arabayla Kafkas Dağlarını gezip dolaşırken ve yüksek dağların başında böyle kaleleri gördüğümde babam alçak sesle kendi kendine bir beyti tekrar ederdi:

*Dağlar başı kalelerdi,
Dedelerden yadigârdı...*

Bilmem bu iki mısra kimin? Fakat şunu iyi biliyorum, yayan o kaleye tırmanmaya takatim yok.

Ormanda ara sıra (eşeğin çektiği) kağnısında mırıldanarak ke-yifle giden odunculara rastlıyordum. Az önce bir genç oduncuyla karşılaştım, 3 rubleye beni Cavanşir kalesine çıkarması için anlaş-tık. Bu civarda bir yere odunu boşaltıp gelmek için gitti.

¹⁰⁴ Gogol'un *Müfettiş* komedisinin kahramanı.

¹⁰⁵ 1982 yazında *Mahmud ve Meryem* romanını yazmak için İsmayıl'ın Talistan köyüne gitmişim ve bu notları da *İdman* gazetesinin kenarına yazmışım.

¹⁰⁶ 7. asır abidesi.

Şimdi ben de o sevimli eşek arabasını bekleye bekleye bütün etrafı sarmış yabancı çiçeklere, çalılara, daha kararmamış kıpkırmızı böğürtlen salkımlarına bakıyor ve birdenbire (dünyanın ne ilginç işleri var!) Hemingway'le Faulkner'i hatırlıyorum.

Mirze muallim¹⁰⁷ bütün konuşmalarında edebiyatı gül bahçesi-ne benzetiyor. Şimdi onun gibi Hemingway güzel bir bahçedir ve oradaki güller, çiçekler, düzenli sıralarla dikilmiş, çalılar itina ile makaslanmış, ağaçlar itina ile budanmış.

Faulkner de aynı bahçedir ama burada hiçbir şey makaslanmamış, hiçbir ağaç budanmamış; o güzel güller, çiçekler düzensiz bir şekilde her tarafta bitmiş...

Ben hangisinin daha güzel olduğunu söyleyemem.

Bu bir zevk meselesi.

Tolstoy kaçı

Yasnaya Polyana'da Tolstoy'un dünyanın değişik ülkelerinde yaşayan torunları toplanmış.

Tolstoy 12 numaralı trene binip Sofya Andreyevna'dan ve genel olarak Yasnaya Polyana'dan kaçmıştı.

Şimdi gazetede Yasnaya Polyana'ya toplanmış olan Tolstoy torunlarının adlarını okuyorum: Mariya Sarandinaki (ABD), Sofiya Lopuhina (Kanada), Pillipo Albertini (İtalya), Nikolay Tolstoy (İsviçre), Tatyana Penkrat (ABD), Petr Tolstoy (Rusya) vb. Resimlerine bakıyorum ve bana öyle geliyor ki, ihtiyar Tolstoy yeniden 12 numaralı trene binip şimdi de bu adamların elinden kaçıyor...

Okuma mutluluğu

Sovyetler Birliği'nin parçalanması benim için bir de şu açıdan iyi ki, istediğim kitabı rahat bir şekilde arayıp bulabiliyor ve okuyabiliyorum.

¹⁰⁷ Yazar Mirze İbrahimov (1911-1994) kastediliyor.

Şukşin hakkında

Bir ay geçmedi ki, Şukşin vefat etmiş¹⁰⁸ ve ben onun *Naş Sovremennik*'in 9. sayısındaki hikâyelerini deruni bir gam ve kederle, bir perişanlık hissi ile okudum.

Ben çağdaş Rus edebiyatında Şukşin kadar Rus olan ikinci bir yazar tanımıyorum.

O, Belov'dan da, Rasputin'de de, Solouhin'den de fazla Rus'tur ve o kadar Rustur ki, bu onu bazen küçültüyor, mahalleleştiriyor.

George Eliot İtalyan mıdır?

Romola'yı beğenmek de mümkün, beğenmemek de. O, kuşkusuz ki, şaheser değil ama yeteneksiz bir yazı da değil.

Bana göre ise bu büyük romanda şaşırtıcı bir yön var: Eğer yazarı tanımasaydım, hiç bir şekilde onun İtalyan değil, İngiliz olduğunu söyleyemezdim (ve inanmazdım!).

Sadece bu, tarihî romanın Floransa'yı konu almasından değil; anlatım ateşlidir, anlatılan his ve duygularda güneynin sıcaklığı var.

Belki George Eliot kadın olduğundan böyledir.

Psikolojik etki mi yoksa roman kokusu mu?

Effi Brist'e başlamadan önce Theodore Fontainen'in babasının eczacı olduğunu okudum. Sonra iki gün boyunca bu romanı okudukça burnuma ilaç kokusu geldi.

Bilmiyorum, bu psikolojik bir şey mi idi yoksa roman (kitap değil roman!) hakikaten mi ilaç kokusu yayıyordu?

İki Forş

İki Forş var:

1. İyi tarihî romanlar (özellikle *Radışev Üçlemesi*) müellifi olan Rus yazar Olga Forş.

¹⁰⁸ 1974 yılı.

2. Devrim ve çağdaş konularda yazan Sovyet yazarı, sosyalist realizm edebiyatının üyesi olan Olga Forş.

Birinci Forş yeteneklidir, ilginçtir.

İkinci Forş ise yazarlık yapmasa, kendine başka meslek bulsa daha iyi olurdu.

Thomas Hardy cinsellik üstadı

Öyle yazarlar var ki, onların kalemi insanların (keza kendi kahramanlarının!) cinsellik dünyasına yabancıdır; cinsellik hakkında ne kadar yazsalar da, yazdıklarının hiç bir edebî ve estetik etkisi olmaz.

Öyle yazarlar da var ki, kahramanlarının cinsellik alemi onların ilgi alanıdır.

"D'Erberviller soyundan Tess de Thomas Hardy kahramanlarının cinsellik alemine belki onların kendilerinden daha fazla mahrem! O, bu alemi her bir okura bireysel olarak sunmasını biliyor.

Bu şuna benziyor: İzleyici güzel bir resim tabloyu, portreyi seyrediyor ve salonun neresinde durursa dursun portrenin gözleri tam onun gözlerinin içine bakıyor.

Çarens'in Sovyet Lenin'i anısına hediyesi

Çarens'in Lenin hakkındaki yazılan (özellikle "Lenin ve Ali") Sovyet Leninciliğinin en çirkin illüstrasyonudur.

Yazar Muhacir

Yazar İvan Şmelyov benim için Rus edebiyatında ismi zikredildiğinde aklıma gelen şahlılardandır. *Restoranlı Adam* hikâyesini iyi hatırlıyorum. Lenin Kütüphanesinde¹⁰⁹ bir solukta okumuştum, *İvan Kuzmiç* hikâyesi ise beni adamakıllı etkilemişti.

¹⁰⁹ 1966-69'lu yıllarda doktora yaparken Moskova'daki Lenin Kütüphanesinin dağınık "müşterilerinden" biri idim ve Sovyet zamanında basılmayan Rus yazarların -Bely'i, Verbitskaya'yı, Artsibaşev'i ve daha başkalarını- atmosferi ömrüm boyunca ruhuma sinmiş o kütüphanenin duvarları arasında okudum.

Fakat muhacir İvan Şmelyov benim için ilginç bir şahıstır. Bugün Aleksandr Soljenitsin benim için aslında bir uzun hikâyenin -*İvan Denisoviç'in Ölümü*- ve birkaç hikâyenin yazarıdır. Geriye kalanları ise gazetecilik, Stalinizm'i ve güzel memleketimiz Sovyetler Birliği'ni eleştiren (ve kendi çapında etkili olan) delilcilik...

Ama muhacir Soljenitsin ilginç (güçlü! prensip sahibi! cesur!) bir şahıs. Muhacir şöhreti yazarlığından üstün. Fakat her zaman değil. Her şey o yazarın yetenek derecesine bağlı.

Muhacir şöhreti mesela Nazım Hikmet'in sanatını geçemedi.

Tolstoy mucizesi

Flaubert şöyle diyor: "İtiraf ediyorum: Madam Bovary benim".

Bu anlamda kuşkusuz Anna Karenina da Tolstoy'dur. Ve Katyuşa Maslova¹¹⁰ da Tolstoy'dur.

Fakat Anna ile Katya o kadar değişik, hatta birbirleriyle çelişen figüratlardır ki, onları bir kişinin içine sığdırmak mucizedir. Bu mucize Tolstoy'dur.

Giovanni Verga'nın hikâyeleri

Verga'nın hikâyelerini, bu eski kitabı Tahir¹¹¹ Moskova'daki bir kitapçıdan alıp göndermişti. Okuduktan sonra bende ilginç bir izlenim uyandı. Sanki 19. asır kendisini bu kadar iyi yansıttığı için bu hikâyeleri bırakmak istemiyor, 20. asır ise bu hikâyeleri kendisine çekiyor.

Bir taraftan oturmuş edebî gelenekler, ihtiyarlığın ruh hali, öbür taraftan ise yeni asrın sureti, dinamikliği, gençlik hevesi...

¹¹⁰ *Diriliş* romanının kahramanı.

¹¹¹ Burada yetenekli şairimiz ve yakın dostum Tahir Aslanlı'dan bahsedilmektedir. Beni ilgilendiren ama Azerbaycan'da bulamadığım veya Sovyetler Birliği'nde eserleri basılmayan yazarların listesini çıkararak Moskova'da yaşayan rahmetli Tahir Aslanlı'ya vermiştim. Ve o 70'li yılların sonlarından itibaren Moskova'daki sahafardan buldukça bu yazarların kitaplarını alıp bana gönderiyordu.

Aristofanes hakkında

Aristofanes'e "komedinin babası" diyorlar. Ancak onda (özellikle *Kurbağa* ve *Lisistrata*'da) öyle bir gençlik şevki, ihtirası, isteği korunup saklanmıştır ki bu "baba" sözüyle hiç bağdaşmıyor.

Babel yeteneğiyle oynuyor

Babel'in sade Yahudilerin geçimini, psikolojisini kaleme aldığı; Benya'nın soygunculuğundan bahsettiğinde; *Odesa Hikâyeleri*'ni yazdığı sırada yeteneği verimli bir sürece girer, anında yerşerir, dal budak salar, taze yapraklarının kokusu duyulur ve o konu güzel bir ilkbahar mevsiminden haber verir.

Kırmızuların Süvari Ordusu hakkında yazmaya başladığında ve olaylara ideolojik açıdan baktığında Babel'in yeteneği tamamen yabancı bir muhite düşer, hasta filizler meydana çıkar.

İlyas Efendiyev ve Genç Werther'in Acıları

Büyük edebiyat eserlerinden bahsedilirken babam *Genç Werther'in Acıları*'nı da hatırlar, onu da büyük kitaplar listesine ilave ederdi. Babam bu kitabı genç yaşlarında okumuş. Ve bana öyle geliyor ki İlyas Efendiyev'in bu kitaba ilgisinde, Werther'in acısıyla beraber kendi gençliğiyle alakalı bilinçaltı bir nostalji hissi de vardır.

Aksakov'un anlaşılmaçlığı

Zorlanarak okuduğum Rus yazarlarından biri ve belki de birinci si Sergey Aksakov'dur. Hangi eserini okumuşsam kendimi zorlayarak okumuşumdur (Gogol hakkındaki enteresan anıları hariç).

O, beni sıkıyor. Aksakov Rus karakterini duyar, Rus psikolojisini bilir, Rusların geçim tarzına aşinadır ama kahramanlarının his ve heyecanında beşerî duygular eksiktir.

19. asır büyük Rus edebiyatının -Tolstoy, Gogol, Dostoyevski, Turgenyev, Gonçarov edebiyatının- esas özelliği ise sırf bu millilikle (Aksakov milliliği!) beşeriliğin kesişmesinin bir ifadesidir.

Becker açık kapıyı çalıyor

Andersen Nekstö'den sonra *Dünya Bekliyor*'u¹¹² okumak, bir defa gittiğin patikadan tekrar gitmeye mecbur olmak gibi bir şeydir.

Kafkas efsaneleri

Venuolis¹¹³ ender kuzey yazarlarından biridir ki *Kafkas Efsaneleri*'nde Kafkasya'yı gerçekten hissetmiştir. Onun için Kafkasya herhangi uzak bir egzotik mekân değil; özel hisler, heyecanlar di-yandır ve Kafkasya ile oyun oynanmaz.

Yedinci kıta

Tolstoy yedinci kıtadır. Bu kıtanın asıl sakinleri var ve bu kıtadaki insanların his ve heyecanları, onların iç dünyası, düşüncesi benim için belki de diğer altı kıtanın insanlarından daha zengindir. En önemlisi ise -her zaman aklımdadır- o insanlar bana daha yakın, daha mahremdir. Ben de onlara onlar kadar yakın ve mahremim.

Roman: Ya olum ya da ölüm

Roman konusundaki tartışmalar bitip tükenmiyor. Bütün Avrupa'da bir roman tartışması almış başını gidiyor. Roman yaşayacak mı, ölecek mi? 20 yıl sonra insanlar romanı bir tür olarak kabul edecek mi? Roman yine önceden olduğu gibi toplumun yükünü taşıyabilecek mi? Gerçekten bilim ve teknolojinin gelişmesi romanın trajik sonunu hazırlayacak mı?

Doğrusu, basın yayında, dergilerde çıkan konu ile ilgili makaleleri çeşitli sempozyum, konferans bildirilerini okudukça ara sıra ben de paniğe kapılıyorum. Ve neredeyse 2000 yıl kadar yaşı olan *Altın Eşek*'i¹¹⁴ hatırlıyorum. *Altın Eşek*'in bu uzun ömrü karşısında bu roman tartışmasının etkisi kayboluyor.

¹¹² Danimarkalı yazar Knut Becker'in romanı.

¹¹³ Antanas Venuolis (1882-1957) Litvanyalı yazar.

¹¹⁴ Burada Apuley'in romanından bahsedilmektedir.

Ezelî ve ebedî ihtiyar

Bende öyle bir izlenim var ki Tolstoy hiçbir zaman genç olmamış; her zaman şimdiki ihtiyar Tolstoy olmuştur. Hatta 23 yaşından dayken yazdığı *Çocukluk* da, daha sonraları yazdığı *Sivastopol Hikâyeleri* de ihtiyar Tolstoy'un kaleminden çıkmıştır.

Ovod ile Spartacus'un farkı

*Ovod*¹¹⁵ da *Spartacus*¹¹⁶ da -her ikisi- yetenekli kalemlerin ortaya çıkardığı eserlerdir. Ve her ikisi de hem konu, hem de ruh yönüyle birbirine yakındır. Ama iyi hatırlıyorum, ergenlik çağlarımda *Ovod* beni *Spartacus* tan daha çok etkilemişti. Şimdi bunun sebebini, Arthur'un yiğit olmakla beraber aynı zamanda romantik olmasına bağlıyorum. *Spartacus* da yiğittir ama o Arthur kadar romantik değildir. Toplumla ilgili konulardaki muhafazakârlığı onda ki romantik duyguların önüne geçmiştir.

Yeroşenko bir Rus yazarı mıdır?

Vasili Yeroşenko benim için çok ilginç bir edebî şahsiyettir. Ama onun sanatkarlığı hangi edebiyata hastır? Rus edebiyatının mı, Japon edebiyatının mı yoksa Esperanto edebiyatının mı ürünüdür? Bu yetenekli körün Japonca yazdığı hikâyelerin diline ve ruhuna göre Rus edebiyatına bir aidiyeti yoktur. Diline göre Japon edebiyatına aitse de ruhuna göre bu hikâyeler Japon yazarının edebî üslubuna ait değildir. Esperanto ile yazdığı hikâyelerde ise tamamen kozmopolittir.

Babam diyor ki: Yeroşenko yetenekli bir edebî düzenbaz ancak olumlu bir düzenbazdır. İlyas Efendiyev'in dediğini şu anlamda kabul ediyorum ki eğlenceli matematik, eğlenceli fizik gibi ilginç kitaplar anlamında Yeroşenko da eğlenceli yazardır. Ancak şüphesiz ki yetenekli, daha doğrusu verimli bir şahsiyettir.

¹¹⁵ E. Voyniç'in romanı.

¹¹⁶ R. Covanoli'nin romanı.

Zamyatin'in satirik tarzı

Gogol'un satirik tarzı ile Zamyatin'in satirik tarzı arasındaki fark gün gibi açıktır. Gogol'un tarzının arkasında Rus halkına ve genellikle insana sevgi vardır. Zamyatin'de ise Rus halkına ve insanlara karşı bir umursamazlık mevcuttur. Gogol'u ilgilendiren insandır, Zamyatin'i ise sosyal problemler.

Ölümüne inandığım insan (Vidadi Memmedov tebessümü)

Vidadi'nin ölümünden ne kadar vakit geçmiştir ve bu ilkbahar günününün (20 Mayıs 1993) bütün gecesi boyunca Vidadi'yi rüyamda görmüşüm. Vidadi ile akraba idik, arkadaş idik. Çok mahrem yönleri olan özel latifelerimiz vardı. Ve bu latifeler bugün benim için bir kelebek zarıflığında, hafifliğinde anılara dönüşmüştür. Ama sık sık Vidadi'yi düşündüğümde (hatırlamadığım çok az gün vardır) onu ne bir akraba, ne bir dost, ne de bir yazar gibi hatırlıyorum. Vidadi'yi mesela insan taze çiçek açmış yasemin ağacını, güllü çiçekli bir dağ başını, ne bileyim güzel bir ilkbahar gecesini nasıl hatırlarsa öyle hatırlıyorum.

Genellikle insan bir yakınının, dostunun ölümüne inanamaz. Mesela aradan çok zaman geçtiği halde, hayatının büyük bir kısmını beraber geçirdiğim Aydın Memmedov'un ölümüne inanamıyorum. Gece saat 12'de, 1'de telefon çaldığı zaman irkiliyorum, öyle sanıyorum ki arayan Aydın'dır. Bazen bir yas töreni için mezarlığa gittiğimde ve orada Araz Dadaşzade'nin mezar üstündeki anıtını gördüğümde irkiliyorum, bir türlü inanamıyorum Araz'ın öldüğüne; bu onun mezarı, bu da onun anıtıdır. Ama Vidadi'nin öldüğüne inanıyorum. Bu satırları yazıyorum, bu hisleri ifade etmek istiyorum ama o ilginç, biraz ışıklı, biraz da kederli hissiyatı sözle ifade edemiyorum. Bu satırları yazıyorum; Vidadi'nin ta ergenlik çağlarından başlayarak yürüyüşü, duruşu, yüzü gözlerimin önünde canlanıyor: Gülmesini, saçlarını taramasını, gömleğinin kollarını sıvamasını görür gibi oluyorum. Ve yüreğimin ta derinliklerinde bir keder, biraz da sitem doluyor. O yok, ben ise bu yokluğu tabii buluyorum.

Genellikle şöyle derler: Falancaya yiğitlik yakışırdı, falancaya vazife, falancaya ata binmek, falancaya gülmek yakışırdı vb. Eğer böyle söylemek mümkünse ve bunda da bir kabahat yoksa Vidadi'ye ölüm yakışırdı. Hayat dediğimiz bu sır-ı Huda'nın en yüce (ve en sıradan) hadiselerinden olan ölüm, doğuşla beraber olan gidiş...

Bazen öyle zannediyorum ki Vidadi aramızdadır. Edebiyat sohbetlerinde, içki meclisinde, sitem zamanı, latife yaparken...

Ama cismani Vidadi yok. O ölmüş, o yok, o Vidadi gelimli dünyanın Vidadi'si idi. Aramızdaki bu Vidadi ise gidimli dünyanın Vidadi'sidir. Öbür dünyadaki ruhudur, Hak'tan gelmiştir.

O yüce makama varmış olduğu noktadan bize bakıyor, basit işlerimize gülümseyerek başını sallıyor, kebaptan başlayarak vazife-yeye kadar dünya malına nasıl yapıştığımızı, yaz boz işleriyle kendimizi kandırdığımızı görüp gülümsüyor.

Bende ilginç bir inanç, hatta tam bir emniyet var ki bu dünyada öldüğüne tamamen inandığım Vidadi ile öbür dünyada mutlaka görüşeceğiz.

Vidadi edebiyat adamı idi. Ama edebiyatta da son derece iddiasız idi. İddiasızlık yazma korkusundan, yetenek kıtlığından değildi. Dünyanın faniliğini taa derinden duyduğu, idrak ettiği için iddiasız idi.

Kendisi çok yetenekli idi. Yüksek edebî zevki vardı. Büyük edebiyatın kriterlerine aşına idi. Yaklaşık 3-4 hikâye yayınlamıştı. Ama bu gençlik hikâyelerinde bile onun yeteneği gün ışığı gibi aydın idi.

Ben şimdi bile bir yazı yazdığımda düşünüyorum ki, acaba Vidadi bu yazıyı okusaydı ne derdi? Vidadi'nin diyeceği söz benim için çok önemliydi.

Vidadi hakkında hatıralar -bir taraftan komik, eğlenceli; bir taraftan ciddi; bir taraftan da kederli hatıralar- anlatabilirim. Bu satırları yazdığım sırada bu anılar film şeridi gibi gözümün önünden geçmektedir. Sanki bu acele yazıların istikameti başka oldu. Aklımdan geçen bu anıları bir keder dumanı bürüdü ve yazıya dökemedim.

Geçenlerde yaşadığım bir olayı hatırladım. Akşam üzeri şırıltıyla bir yağmur yağıyordu. İşten çıkıp Nizam'la¹¹⁷ babamgile gittim. Babam balkondaydı ve bir o tarafa, bir bu tarafa yürüyerek şırıltıyla yağın yağmura bakıyordu. Ben de balkona çıktım. O yağmur şırıltısı içinde biraz oradan, burdan konuştuk ve birden babam durarak başını yukarı kaldırdı, yağmurun geldiği yöne doğru -gök-yüzüne- baktı. Elini yukarı kaldırarak:

- Acaba o zavallı Vidadi oralarda ne yapıyor? dedi.

Ben sabah erkenden -saat 6'nın sessizliği içinde- bu yazıyı son noktayı koymak istiyorum. Bakı hâlâ uykuda. Birazdan uyanacak ve ben de o uyanmış şehrin telaşesine katılacağım. Ve sanki Vidadi yine benim yanımdadır; bana bakıyor ve birazdan başlayacak olan o telaşeye, koşuşturmalara, görüşlere, sohbetlere, sinirlenmelere bakıyor. Herhangi bir güzel olay olacaksa ona da şimdiden gülümsüyor, başını sallıyor.

Bu dünyadaki bir sonraki günün, hayat uğrundaki mücadelesinin miskinliğine gülümsüyor.

Gilyarovski'nin şehri

Gilyarovski'nin başarıyla ve ayrıntılarıyla tasvir ettiği Moskova, daha doğrusu onun tasvir ettiği şehirle Gogol'un, Dostoyevski'nin, Gorki'nin şehri (kahramanları) arasında bir yakınlık var.

Ancak Tolstoy o şehre sığmaz. Ve o şehir Turgenyev'e de yabancı.

Desnyak'ın hikâyesi

Ben Olega Desnyak'ın hiçbir yazısını okumamıştım. Sadece onu biliyordum ki (Saşa'nın¹¹⁸ sözlerinden) meşhur Ukrayna yazandır ve 32 yaşındayken savaşta ölmüştür.

¹¹⁷ Vatan Cemiyetinde şoförlüğünü yapan kişi.

¹¹⁸ Aleksandr Rudenko Desnyak, O. Desnyak'ın oğlu, Rus çevirmeni ve eleştirmeni. Bir zamanlar *Darığa Narodov* dergisinde editörlük yapıyordu. Sonraları derginin yöneticisi oldu.

Bir önceki gün *Drujba*'ya¹¹⁹ gitmiştim ve Saşa, onun *Turgay Kartalı* adlı hikâyesini bana hediye etti. Yarısını dün sabah, geri kalanını da bu sabah bitirdim. (Kazak devrimcisi Amangeldi İmanov hakkındadır) ve öğleyin Yazarlar Birliği'nin büfesinde¹²⁰ Ram-ses¹²¹ ile konyak içerken Saşa ile karşılaştım. Hikâyeyi okuyup okumadığımı sordu. "Evet" dedim. (Keşke demeseydim). "Nasıldı?" diye sordu. "Bu Amangeldi galiba ahmağın tekiymiş" dedim. Saşa hiçbir şey demeden bizden uzaklaştı. Ben de şu anda bu karlı Moskova gecesinde, sevdiğim otelde oturarak vicdan azabı çekmekle meşgulüm.

Yalnız bir masal yazarı

Bazen Petr Yerşov'un o güzel masalı¹²² öğrencyken yazdığını hatırlıyorum.

Bundan sonra o, ömrünün sonuna dek bir sürü şiir, destan, piyes, hikâye yazdı ama sadece masal yazarı olarak tanındı.

Herhalde bu benim için böyledir.

Levin'in sorusu ve Tolstoy'un cevabı

Benim için Levin'in¹²³ bütün hayatı bir soru etrafında dönmektedir: Hayat nedir ve insan kimdir? O hiçbir zaman bu derece doğrudan soru sormaz.

Levin'in düşüncelerinin, Levin'in arayışlarının, Levin'in rahatsızlığının bilinçaltındaki sebebi bu sorudur. Tolstoy'da bu sorunun cevabı yoktur. Daha doğrusu, Tolstoy bu sorunun cevabının olmadığı cevabını verir. Hatta yaşlı Fokaniç'in¹²⁴ şahsında telkin olunan felsefe de sadece tesellidir.

¹¹⁹ Moskova'da yayınlanan *Drujba Narodov* dergisinden söz edilmektedir.

¹²⁰ Merkezi Edebiyatçılar Evinin büfesinden bahsedilmektedir. Oranın lokantası da, büfesi de 1970-80'li yıllarda benim için aslında klüp gibi bir şeydi.

¹²¹ Victor Ramses. Rus çevirmeni ve İngiliz dilli Afrika edebiyatı uzmanı. Bu sağlıklı, cıva gibi dinamik olan genç adam kısa bir zaman sonra aniden vefat etti.

¹²² *Kambur At* masalından söz edilmektedir.

¹²³ *Anna Karenina* romanındaki şahıslardan biri.

¹²⁴ *Anna Karenina* romanındaki şahıslardan biri.

Zoşçenko kendisine kızmış

Bana öyle geliyor ki Zoşçenko -bu güzel Rus yazarı- Lenin hakkında yazdığı hikâyelerinde kendi kendiyile açıkça (ve tabii ki bilerek) dalga geçiyor. Hatta belki de kendisinden intikam alıyor.

Manevî temizlik ve Pozdnışev kıskançlığı

Pozdnışev'in¹²⁵ iç dünyasında başkaldıran o korkunç kıskançlık alevini bilinçaltındaki manevî temizlik isteği, ihtirası püskürtmektedir. Ama bunu kabullenmek (anlamak) benim için zordur. Bana göre manevî temizlik iddiası ile o müthiş Pozdnışev kıskançlığı arasında ters orantı vardır.

Marx da sıradan insanlar gibi duygularına kapılabilir miş

Meri Barton romanını okudum. Şimdiye kadar Elizabeth Gaskell'den hiçbir şey okumamıştım. Ve onu ancak Karl Marx'ın bu hanıma yazdığı meşhur (daha doğrusu meşhurlaştırılmış) mektubundan biliyordum.

Marks onu Dickens'la aynı derecede bir yazar olarak kabul ediyordu ve doğrusu ben Dickens'ı sevmesem bile *Meri Barton* romanını okuduktan sonra bayan Gaskell'i Dickens'la aynı derecede tutmanın tamamen mantıksız olduğunu düşünüyorum.

Yetenekli hilebaz

3 gün önce, Ekim ayının 8'inde *Edebiyat Gazetesi*'nde Mihaıl Lifşis'in "Niçin Modernist değilim?" adlı makalesini¹²⁶ okudum. Sonra Ahundov'un¹²⁷ kataloglarında onun estetikle alakalı makalelerini ("Estetik Aleminde", "Kübizmden Soyutlamaya", "Marks ve Engels", *Sanat Hakkında* adlı kitaba yazdığı önsözü) bularak okudum. Şüphesiz ki bu adam dünyadan haberdardır; çok okumuş-

¹²⁵ Lev Tolstoy'un *Kroyçer Sonu* hikâyesinin kahramanı.

¹²⁶ 1966 yılından bahsedilmektedir.

¹²⁷ M. F. Ahundov'un adını taşıyan merkezî kütüphanesinden bahsedilmektedir.

tur, bilgidir, eli kalem tutar, sözden anlar ve ... yetenekli bir hilebazdır. Onun bütün yazılarında Marksizm, Leninizm estetiği (aslında Marx ve Lenin'in estetik görüşleri! Çünkü onlar bağımsız bir estetik görüşe sahip değiller) kayıtsız şartsız bir dogma gibi, çağdaş burjuva medeniyetini ise yine de tartışmasız revizyonist ideoloji gibi ele alır. Bunlardan Lifşis'in kendisi için tamamen aydın ve net bir model oluşturulur ve hakkında fikir beyan edilen edebî ve estetik malzeme bu modelin içine perçinlenir. Bu da bir nevi edebî mistikleşmedir.

Meyer'in hikâyeleri

İtalyan Rönesansı hakkında yazılan hiçbir ilmî ve edebî kitap benim için Rönesans devrinin kendi hikâyeleri kadar ilginç olmamış ve beni bu kadar etkilememiştir. Yalnız Meyer'in hikâyeleri istisnadır. Bu hikâyeleri sanki Rönesans hikâyelerinin kahramanları-iyi tanıdığım o trajik, o komik kahramanlar, o akıllılar, aptallar, korkaklar, yiğitler- yazmışlardır. Meyer'in hikâyelerinde destanî bir özellik vardır ve biz bunu görüp hissetmekteyiz.

Yeteneğin en önemli göstergelerinden biri, belki de birincisi yazanın anlayışdır.

Meyer, İsviçre yazanıdır. Hikâyelerinin dili Almancadır. İtalya Rönesansı'ndan birkaç yüz yıl sonra yaşamış ve yazmıştır. Sanki bütün bu ifade ettiklerimiz onun biyografisine yanlışlıkla yazılmıştır. Sanki o, uyanışı gözleriyle görmüş, o dönemi yaşamış bir kalem sahibidir.

Yazarda anlayış varsa bütün yazdıklarında başarılı olabilir. Ama Allah, her yazanı da anlayışlı yaratmamıştır.

Bunun için de bizim bu güzel Sovyet ideolojisinin -yazar, hayata (fabrikayı, kolhozu, petrol üretimini, hayvancılığı vb.) öğrenmelidir- tezi benim için her zaman aptalca olmuştur.

Libedinski'nin üçlemesi

Libedinski'nin *Dağlar ve İnsanlar*, *Zarevo* ve *Soyyetlerin Sababı* üçlemesini Ahundov kütüphanesinin bana göre tozdan okunmayan

kitapları arasından bulup okumaya başlamamın sebebi, bu eserin Kafkas'ın ve aynı zamanda Bakü'nün tarihinden bahsetmesi idi.

Çok kötü -çok da zamanımı alan- bir özelliğim var ve bu özelliğimden vazgeçmek galiba bana nasip olmayacak. Okumaya başladığım bir kitabı bir türlü yanm bırakamıyorum.

Bu defa da öyle oldu. Okumaya başladığım anda anladım ki zor bir işe koyulmuşum. Ama yanm da bırakmadım. Ve yiğitçe bu kalın kitabı okuyup bitirdim.

Bu üçleme, yalancı parti tarihinin yalancı -uydurma- Kafkasya ile alakalı gerçeğe ilgisi olmayan bir eserdir.

Hayret ediyorum. Nasıl olmuş da resmi ideolojimiz bu üçlemeyi Sovyet klasiği mertebesine yükseltmemiş? Aslında buna lâyık.

Vicdanlı yazarın vicdansız yazısı daha fazla acı verir

Dimitri Ligaçov'u Rus edebiyat biliminin vicdanı olarak nitelendiriyorlar. Tabii ki vicdanlı adam da hata yapabilir. Onun yanlış fikirler yürütmesi de mümkündür. Sonuçta vicdanlı adam da insandır.

Ancak vicdanlı adamın hakim ideolojinin emriyle resmi dairelerin bir ağızdan genç bir yazarı eleştirdiği sırada mevcut durumdan istifade edip Rus olmadığı için tenkit sırasında zayıf durumda olan bu yazara vicdansız -belden aşağı sözlerle- saldırılarda¹²⁸ bulunması insana çok olumsuz bir etki yapıyor ve insanı hayata küstürüyor.

Şolem Aleyhim ve Noyah Lurye

Yaşlı Şolem Yahudi olduğu kadar yeteneklidir de. Noyah Lurye Yahudi olduğu kadar yeteneksizdir. Bu uygunluk ve bu zıtlık onların eserlerinin edebî seviyesinde de açıkça görülmektedir.

Tolstoy'un kahramanlık üslubu

Tolstoy dünyasının, Tolstoy'un edebî hayalleri ve bu hayallerin genişliğinin sihri beni hep düşündürmekte ve gözlerimin karşısın-

¹²⁸ Olcas Süleymanov'un *Az / Ya* adlı kitabı ile ilgili akademisyen D. Ligaçov'un tek taraflı ve sert üsluplu makalesinden bahsedilmektedir.

da canlanmaktadır. Bak, bu görünen kocaman dağ silsilesidir. Bu dağların her biri bağımsızdır, bütündür, tabiat onları tamamlamıştır. Bu bağımsız, bütünlümlü tabiatın tamamlayarak bitirdiği dağlardan her biri ayrıca bir roman gibidir. Bu dağ Kinyaz Andrey romanıdır, bu dağ Piyer Bezuhov romanıdır, bu Nataşa Rastova romanıdır, bu Platon Karatayev romanıdır, bu Kaptan Tuşin romanıdır ve böylece devam etmektedir. Bütün bu büyük romanlar, bu kocaman dağlar, hepsi bir arada *Harp ve Sulh* romanıdır.

Rastgele buluşlar

Öyle tipler var ki onların karakteri toplumsal bakış açısına, hayata yeni anlayışlar getirir. Mesela 19. yüzyıl Rus edebiyatından gelen Manilovculuk veya Oblomovculuk gibi. Ya da Azerbaycan edebiyatındaki Meşedi İbadlık, Fahreddincilik gibi.

Bu durumda galiba sadece edebî ve estetik ölçüler esas alınmaz. Gerçi benim için Manilov¹²⁹ da, Oblomov¹³⁰ da Meşedi İbad da sanatkarca canlandırılmış tiplerdir. Fahreddin'in¹³¹ kendisi de eserin edebî dram eksikliklerine hatta ara sıra, başıtlığına bakmayarak dönem olarak ele aldığı meseleler bakımından çok ciddi duygusal tesir gücü olan bir tiptir.

Doğrudur, Rus edebiyatı toplumsal fikre Tolstoyculuk gibi zengin bir anlam kazandırmıştır. Ama şahıs kadrosu ile ilgili bu ilginç edebî olay iki gündür zihnimi meşgul ediyor.

İki gün önce *Rüzgâr Gibi Geçti*'yi okuyup bitirdim ve 20. yüzyıl Amerikan edebiyatında Margaret Mitchell edebî önemine göre şüphesiz ki Faulkner veya Hemingway değil, ama sırf onun Scharlett adlı kahramanı, toplumsal fikre "Scarletizm" anlayışını getirdi.

Galiba önemli olan, dönemin yetiştirdiği karakteri keşfedebilmektir. Keşif ise bir rastlantı da olabilir.

¹²⁹ Gogol'un kahramanı.

¹³⁰ Gonçarov'un kahramanı.

¹³¹ Necef Bey Vezirov'un *Musibet-i Fahreddin* eserinden bahsedilmektedir.

Uzun adlı roman

Ne zamandan beri bu romanı¹³² okumak istiyordum. 19. yüzyıl edebiyatı hakkındaki yazılarda ara sıra onunla karşılaşmışım. Ama ismi o kadar uzun idi ki -Max Havelaar veya Hollanda Ticaret Birliğinin Kahve Aksiyonları- beni korkutuyordu ve nedense okumak istemiyordum. Ama boşuna imiş. Bana göre edebiyat dünyasında bir Tenardye¹³³ kolu var ve bu roman da tabiri caizse sırf bu kolun bir örneğidir. Ve onun kahramanlarında, o kahramanların davranışlarında bir Tenardye ruhu yaşamaktadır. Hatta bana öyle geliyor ki bu romanı, kendisini -kendilerini!- göstermek için -bakın biz buyuz- bizzat Tenardye yazmış. Ve bu aşağılık (Tenardye) kelli felli bir yazar imiş.

Yago ve Stalin

Stalin hakkındaki yazılarda bazen şöyle bir ifade ile karşılaşırım. Güya o, Othello oyununu seyrettikten sonra "Yago fena bir organizatör değil" demiş. Stalin'in bu sözü deyip demediğinden emin değilim. Ama eğer söylemişse yanlış söylemiş. Yago, kesinlikle iyi bir organizatör değil. Yago, Desdemona'yı seviyor ve onun bütün organizatörlüğünün amacı Desdemona'nın kendisinin olmasıdır. Desdemona ise sırf Yago'nun organizatörlüğü neticesinde mahvolur.

Musahipzade Celal ve Mirza Feteli Ahundov

Tevfik¹³⁴ Musahipzade Celal'in 6 yıl önce¹³⁵ İstanbul'da yayınlanmış *Bütün Oyunlar* adlı kitabını bana verdi ve kimbilir kaç soğuk kış gününde, sabahları bir türlü -ve hiçbir zaman- içime sinmeyen bu Rassiya'daki¹³⁶ odamda yatağıma uzanarak ilgiyle şim-

¹³² Hollandalı yazar Bultatolini'nin romanı.

¹³³ Victor Hugo'nun *Sefiller* romanında bir tip.

¹³⁴ Moskova'da yaşayan Şarkiyatçı alim Tevfik Melikli'den bahsedilmektedir.

¹³⁵ Bu kitap 1970 yılında yayımlanmıştır.

¹³⁶ Moskova'daki Rassiya otelinden bahsedilmektedir.

diye kadar adını duyup da bir cümlesini bile okumadığım bu yazın piyeslerini okumakla meşgulüm.

Benim bildiğim, Musahipzade Celal Türk tiyatrosunun temelini atanlardan biridir ve bizim Ahundov vefat ettiğinde o, 8 yaşındaydı.

Musahipzade Celal, 40 yaşından sonra piyes yazmaya başlamış; tiyatroculuğu 20. asrın önemli bir olayıdır. Ahundov'un tiyatroculuğu ise 19. asrın tam ortalarında meydana çıkmış. Bunu şimdi şu sebeple hatırlıyorum ki Ahundov'un komedileri eskiliğine bakmayarak daha taze. Onlarda daha fazla gençlik şevki var.

Ahundov'un komedilerini, Ahundov'un yeteneğine dayanarak hayatın kendisi meydana çıkarmıştır. Musahipzade'nin komedilerini ise sanki bu yeni türün ortaya çıkma zarureti meydana getirmiştir.

Kafkas insanı derinlere çekiyor

Olenin¹³⁷ genetik olarak soylu ve yalnız hayat tarzına göre değil, tabiatı itibarıyla de tepeden turnağa kadar "bir sosyete adamı" idi.

Kafkas, onun genetik koduna müdahale etti. O cemiyetin tutkalından çekip çıkardı ve kendisini -insanı- ona tanıttı.

Yıllar geçti ve Olenin'in bu hissiyatı, Olenin'in kendini anlaması, yaşlılığa doğru giden Tolstoy'a *İtirafı* ve *Günahım Nedir?*'i yazdırdığı, bana gün gibi aydındır.

Genç Olenin gibi genç Tolstoy da uzun süre Kafkasya'da yaşamıştı.

Kirli bir kuruluş

Bazı kitaplar sanki güzel bir kadın gibidir. Ancak bir iki sayfa okuduktan sonra onun kirli iç çamaşırları ortaya çıkar.

Tolstoy'un büyüklüğü

Önceki gün, nihayet Gana'dan dönüp geldim. Giderken şu hatta uçmuştum: Bakü-Moskova-Budapeşte-Tripoli-Portonovo

¹³⁷ Lev Tolstoy'un *Kazaklar* adlı uzun hikâyesinin kahramanı.

(Beni'nin başkenti)-Akra. Aynı hatla da geri döndüm. Babam buna şaşırды ve "Her şeyi boş ver de, bu kadar uzun süre havaalanlarında, uçakta kalmaktan hiç sıkılmadın mı?" diye sordu. "Hayır" dedim. "Tolstoy'un kitaplarından birini yanıma almıştım." Babam kendini tutamayıp "Ayol sen Tolstoy'u tamamen idealize etmişsin" dedi.

Önceki günden beri bu sözler hep aklımda. Ben Tolstoy'u idealize mi ediyorum? Hayır. Tolstoy zaten kendisi idealize olunacak bir tip değil. Çünkü onu ne kadar idealize etsen de o, yaşlı Tolstoy'dan daha büyük olmayacaktır.

Yaratılan Efsane romanı

Feodor Sologup, şüphe yok ki yetenekli bir yazar. Ama onun klasik Rus edebiyatında özel bir yeri yok. Bu sabah *Yaratılan Efsane*'yi okuyup bitirdim ve onun başka eserlerini okumasam da bu romanda fark ettiğim bir özellikten dolayı Sologup'un büyük Rus edebiyatındaki o önemli yeri asla tutamayacağını tahmin ediyorum. Bu romanın kahramanı Rus Trirodov'un, tabiri caizse genetik özellikleri Rus karakteriyle hiçbir şekilde bağdaşmıyor.

Dünya edebiyatının kaybettiği yazar

Dün İshak'ta¹³⁸ *İtalyan Film Yazarları* adlı bir kitap gördüm ve onu bir günlüğüne ödünç aldım.

O, bu kitabı Azad'dan¹³⁹ almıştı ve bugün geri vermesi gerekiyordu. Gece boyunca, ancak Fellini'nin "Tatlı Hayat" ve "Yol" adlı senaryolarını okuyabildim. Ve bu senaryolar şimdi beni bir zamanlar izlediğim o filmlerden daha çok etkiledi. Çağdaş dünya edebiyatının Fellini'yi kaybetmekle çok şey kaybettiğine eminim. Tek tesellim, dünya sinemasının Fellini'yi kazanmasıdır.

¹³⁸ Rahmetli mütercim İshak İbrahimov'dan bahsedilmektedir. 1975'ten 1986'ya kadar Yazarlar Birliğinde bu güzel insanla aynı yerde çalıştım. İkimiz de Yazarlar Birliğinin sekreteri idik.

¹³⁹ Gazeteci Azad Şerifov. O zaman Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesinde, Medeniyet Şubesinin müdürü olarak çalışıyordu.

Not: İş çıkışında bu kitabı okuması için babama vermek istiyordum. İshak ise öğleyin kitabı Azad'a geri verdiğini söyledi. Azad'ı arayıp ondan kitabı bana iki günlüğüne vermesini istedim. Azad dedi ki: "İshak o kitabı kaybetmiş." Bu da böyle bir kitap kaybidir.

Otranto kasrının üşümesi

Ne zamandan beri Mustafa¹⁴⁰ *Otranto Kasrı*'nı okumamı söylüyordu. Sonunda bu romanı¹⁴¹ okudum. Ben hep İngiliz edebiyatında bir soğukluk hissetmişimdir. Ama bu kitaptaki ışsızlık, kederli bir ruh hali sanki o soğukluğu daha da artırmaktadır. Mustafa bu konuda benim gibi düşünmüyor. V. Jirmunski ile N. Sigal sonuça bu romanın Gotik romanın ilk örneği olduğunu ve bu türün temelini oluşturduğunu yazıyorlar. Açıkçası ben burada 18. yüzyıl edebiyatından farklı bir şey hissetmedim.

Lyubov Yarouaya

Edebiyatta¹⁴² X'in bir yazısı çıktı ve o bugün yanıma gelip Yusuf muallimin¹⁴³ ardından konuştu. Ayol bu adamı o büyüklükte bir gazetenin redaktörü yapmışsınız, eserleri değerlendirmeyi beceremiyor. Hiçbir edebî zevki yok. Biliyor musun bana ne diyor? Diyor ki "*Lyubov Yarouaya* iyi eserdir."¹⁴⁴ Ben, "Doğru söylüyor" dedim. X, şaşkın şaşkın yüzüme baktı.

Hakim ideoloji, *Lyubov Yarouaya*'yı o kadar bayağı bir şekilde anlatıyor ki bu eserin adı söylendiğinde sanki Sosyalist Realizmin çirkin bir tasvirinden bahsedilir. Ve X de beni iyi tanıdığı için beni kızdırmaya çalışarak bu örneği verdi. Ama verdiğim cevaba şaşkırdı veya Yusuf muallimi savunmak için böyle dediğimi sandı.

¹⁴⁰ Mustafa Efendiyev.

¹⁴¹ Horace Walpole'un romanı.

¹⁴² *Edebiyat ve İncəsənət* gazetesinden -şimdiki *Edebiyat* gazetesi- bahsedilmektedir. Yazarlar Birliğinde sekreter olarak çalıştığımda buranın basın yayın organları -Azerbaycan, Ulduz, Rusça *Literaturny Azerbaycan* ve Ermenice *Gerakan Azerbaycan* dergileri vb. gazeteler- ile ben ilgileniyordum.

¹⁴³ Yazar Yusuf Azimzade. O dönemde Yusuf Muallim *Edebiyat ve İncəsənət* gazetesinin yayın yönetmeniydi.

¹⁴⁴ Rus tiyatrocusu Konstantin Trenyov'un piyesi.

Aslında *Lyubov Yarouaya* gerçekten yetenekli bir eserdir.

Not: Akşam üzeri işten çıktıktan sonra geze geze -Balağa¹⁴⁵ hastalandığı için- eve geliyordum. Cafer Caferov'un İsmail Hidayetzade hakkında anlattıklarını hatırladım. Ben Hidayetzade'yi sahnede görmedim. Ama babam ve Cafer muallim, ondan hep haretle bahsederlerdi. Cafer muallim onun *Şvandyası*¹⁴⁶ çok övüyor. Eve geldikten sonra Hidayetzade hakkındaki kitabını¹⁴⁷ kitapların arasından arayıp buldum ve *Şvandyası* ile ilgili sayfaları yeniden okudum. Cafer muallim, yazdığı bu 4 sayfa içinde Hidayetzade'nin *Şvandyası* tipini o kadar güzel tahlil etmişti ki onu sahnede görür gibi oldum.

Tolstoy kıskançlığı

Ben Tolstoy'un Shakespeare'e karşı tavırlarının ta derinliklerinde bilinçaltı bir kıskançlık hissetmekteyim. Bu, hissiyat zenginliğine, hislerin çağlamasına göre yalnız Shakespeare'in kendi kalemiyle ifade olunabilecek bir kıskançlıktır.

Rus eleştiri devrinin şedevr'i

İvan Turgenyev'i daha iyi anlamak ve hissetmek için onun "Hamlet ve Don Kişot" adlı makalesini okumak gerekiyor. Aslında bu, makale değil bir bildiri ve Turgenyev onu bundan 120 yıl önce -10 Ocak 1860'ta- vermiş.

Bu makale ile ilgili çok önemli bir husus vardır. Orada yazılardan çok yazılmayanları, satır aralarında kalanları okuyabilmek gerekir.

Şimdiye kadar bu makaleyi okumadım. Hatırlıyorum, Rus edebiyatından bahsedildiğinde birkaç defa İslam'dan¹⁴⁸ duydum ki Turgenyev'in bu makalesini Azeri Türkçesine çevirmek gerekiyor.

Bilmiyorum, o rahmetli "Hamlet ve Donkişot"u tercüme etti mi etmedi mi? Ama benim alemimde bu makale "yazar Turgenyev kim-

¹⁴⁵ Rahmetli Balağa, Yazarlar Birliğinde şoförüm idi.

¹⁴⁶ *Lyubov Yarouaya* eserinde bir tip.

¹⁴⁷ Cafer Caferov, *İsmail Hidayetzade*, Bakı 1956, s. 47-51.

¹⁴⁸ Eleştirmen İslam İbrahimov.

dir?" sorusuna bir cevaptır ve genellikle 19. yüzyıl Rus edebiyatını duymak, onun nefesini hissetmek için güzel bir ortam oluşturuyor.

Bu makale benim için Rus edebî düşüncesinin estetikle alakalı görüşleri, edebiyattan beklenenleri, Danimarka prensine ve Lamancalı Ritsar'a ve yalnız onlara değil, diğer şahıs kadrosuna da –hatta Rossinanta da–, özellikle Sanço Panza'ya hangi açıdan bakması, onları nasıl görmesi anlamında çok dikkat çekicidir.

Bu durumda konu yalnız Shakespeare ve Cervantes değil, önemli olan Rus düşünce sahibinin özelliklerini kavraması –genellikle kabullenmesi–dir.

Tolstoy'la Turgenyev'in Shakespeare'le alakalı görüşleri tamamen farklı idi. Tolstoy'un Shakespeare'i kabullenmediği belliydi. Turgenyev, Shakespeare'in 300. yıl dönümü ile ilgili konuşmasında "O, -yani Shakespeare- bizim Dostoyanımızdır?, bizim canımıza ve kanımıza sinmiştir" diyor.

Ancak "Hamlet ve Don Kişot'ta Hamlet'in tahlili, bu tahlildeki Rus düşüncesinin özellikleri ve kriterleri, sanki Shakespeare'e karşı Tolstoy sertliğinin sebeplerini de biraz ortaya çıkardı. Daha doğrusu ortaya çıkarmaya çalıştı.

Fosforlu Cevriye hakkında

Öğleye doğru Muza¹⁴⁹ ve Arif'le¹⁵⁰ beraber Topkapı Sarayı müzesinin önündeki meydana oturup kahve içiyorduk. Ansızın Cevriye'yi¹⁵¹ hatırladım. Beni şaşırtan bir konu vardı. Cevriye ile ne zamandan beri gezdiğim, duymaya çalıştığım Türkiye arasında büyük bir yabancılık sezdim. Nedenini bilemiyorum ama bu his beni kötü etkiledi. Moralimi bozdu.

Sanki uzun süre yaşadığım, bana çok yakın olan bir evden -ve genellikle o şehirden- göç etmişim ve yıllar sonra geri döndüğümde ya o evi yıkılmış, ya yeri boş, ya da o evin yerinde tamamen bir bina görüyorum.

¹⁴⁹ Rus şairi, Nazım Hikmet'in çevirmeni Muza Pavlova. 1979 yılında onunla birlikte ilk defa Türkiye'ye gitmişim.

¹⁵⁰ Arif Keskiner. Türk sinema yönetmeni.

¹⁵¹ Suat Derviş'in *Fosforlu Cevriye* romanının kahramanı.

Dünyanın şaşırtıcı işleri

Lev Tolstoy kadar Allah'a yakın olan ikinci bir adam tanıımıyorum ama kilise Lev Tolstoy'u kovdu.

Edebiyat ve zaman

Tüm Sovyetler Birliği *Arbat'ın Çocukları*'ni¹⁵² okuyor. Ben de -galiba geç kaldım- dün okuyup bitirdim. İlginçtir, eser var ki zamanın önüne geçiyor ve değerini 10 yıl, hatta 100 yıl sonra kazanıyor. Eser var ki şimdiki zaman da, gelecek de onu değerlendirir. Eser de var ki zamanla at başı gider, gelecek ise onu unuttur. Edebiyat tarihinde buna onlarca örnek verebiliriz.

Arbat'ın Çocukları estetik yönden *Kama*'dan¹⁵³ üstün değil, belki de eksiktir. Ama tam -atılan kurşunun hedefi vurduğu gibi- zamanında geldiği için bugün ellerde dolaşiyor. Ancak yarın da böyle olur mu, bilemiyorum. *Arbat'ın Çocukları*, şu sebeple zamanına uygundur ki onun müttefiki saklanmış, yasaklanmış. Yasağın bir gerçektir -Stalinizm gerçeği-.

Yarın gerçek olmaktan kurtulacak ve *Arbat'ın Çocukları* da unutulacaktır.

Tinyanov'un bir hikâyesi hakkında

Nasıl olursa olsun, karakteri sadece siyah boyalarla tasvir etmek isteği ve bu siyahlığın oluşturduğu havasızlık -dışarı açılan küçük bir delik de yoktur- o karakteri tamamen bir boşluk, bir hafiflik içine batırır. Ona karşı bir ilgisizlik oluşturur ve ciddiye alınmamasına sebep olur.

Podporuçik Kije'deki¹⁵⁴ I. Paul (Rus Çarı) tipi çok yüzeysel, çok hafifdir. Böylece bazen hikâye operaya dönüşüyor. Bu da yazarın amacından uzaklaşıyor.

¹⁵² Anatoli Ribakov'un romanı.

¹⁵³ Bir zamanlar Anatoli Ribakov'un hakim Sovyet ideolojisi tarafından üstün edebi başarı ünvanına layık görülmüş romanı.

¹⁵⁴ Y. Tinyanov'un hikâyesi.

I. Paul tarihte belki aptalın biri olmuştur. Demek ki bu aptallık edebî bir şekilde tasvir edilmelidir. Aptallık fizyolojik bir olaydır. Bu edebî-estetik bir olay olamaz.

Edebiyat mı, edebiyat mamulü mü?

Henüz kendim için bir şeyi açıklığa kavuşturamadım. Benim *Ediçka* romanı¹⁵⁵ gerçekten bir edebiyat numunesi mi yoksa bir edebiyat ürünü müdür?

Çünkü orada gerçek edebiyat da var, ürün de var. Ben o romanın bazen gerçek edebiyat, bazen de ürün kısmından etkileniyorum. Ancak bu romanla ilgili bir husus da açıktır ki o, skandal edebiyatıdır.

Natalya Medvedyeva'nın romanında¹⁵⁶ ise ürün daha çoktur.

Gogol büyük Rus nesrinin kurucusudur

V. Belinski yazıyor: Gogol'un ortaya çıkmasıyla Rus edebiyatı (Literatura Naşa) Rus hayatına, Rus gerçekçiliğine müracaat etti.

Bu onunla alakalı büyük -ve hakiki- bir kıymettir. Ve Rus edebiyatının ondan sonraki devri için de kesin bir fikirdir. Aynı zamanda mantıksız bir düşüncedir. Eğer Rus edebiyatı Gogol'dan önceki devirde Rus hayatına, gerçeğine yönelmediyse bu edebiyat nasıl bir Rus edebiyatı olabilir? Şöyle diyebiliriz: büyük Rus nesri Gogol'la başlıyor. Rus nazmında ise Gogol'dan önce Puşkin, onunla aynı devirde de Lermontov vardı.

Puşkin'in nesri de güzeldir. Lermontov'un nesri ise benim için 19. yüzyıl Rus edebiyatının ender olaylarından. Bunun yanı sıra Puşkin de, Lermontov da her şeyden önce şair idiler.

Issız Ada edebiyatı

Bu seminerlerin¹⁵⁷ dördü de gerçek edebiyatçıların seminerle-

¹⁵⁵ Edward Limonov'un romanı.

¹⁵⁶ *Anne Ben Dolandırıcıyı Sevdiğim* romanından bahsedilmektedir.

¹⁵⁷ Bu notlar, Azerbaycan yazarlarının 23 Aralık 1965'te yapılmış olan 4. Kongre-

ridir. Hatta bana göre bunların dördü de edebiyatla manen yaşayanlardır.

Ama bu seminerlerin dördünün de çok ciddi ve benzer kusurları var: Onlarda edebiyatımız, dünya edebiyatı ile ilgisi olmayan herhangi bir Azerbaycan adı taşıyan ıssız ada edebiyatını çağırıyor.

Nikolay Dobrolyubov kimdir?

Bana göre Rus toplumsal fikrinin dahiyane hadisesi Dobrolyubov'dur. 25 yıl gibi kısa bir dönemde bu adamın 23 yaşındayken keşif ve şerh ettiği "Oblomovculuk nedir?" makalesinde toplumsal manevi kategori -Oblomovculuk- her adı geçtiğinde beni hayrete düşürmesi için yeterlidir.

Mahalle çocuğu

Motl¹⁵⁸ benim hatıramda Mirza Fethali'deki mahalle çocuklarından biri gibi yer etmiştir.

Jeanne d'Arc'in öfkesi

Shaw'un "Kutsal Jean" adlı piyesi, diğer piyeslerinden farklıdır. Bu fark benim için edebî estetik özelliklerindeki veya türündeki farklılık değildir. Ben bu farklılığı kendime göre herhangi bir edebî ölçü ve çabayla açıklayamıyorum.

Dün gece bu konuda düşündükçe sanki mistik bir aleme giriyordum. Jeane, 15. yüzyılda aldığı ateşin içinden çıkarak geliyor, Shaw'un başına dikilip korkunç bir tahrikle ona "Ben farklı olmayım" diyor.

sinin davetiyesine yazılmış ve ben o sırada üniversiteyi yeni bitirip Nizami Adına Dil ve Edebiyat Enstitüsünde asistanlığa başlamıştım. Davetiyede seminerler de yazılmıştır.

Azerbaycan Soyvet nesri, konuşmacı M. C. Caferov.

Azerbaycan Soyvet şiiri, konuşmacı M.A. Dadaşzade.

Azerbaycan Soyvet tiyatrosu, konuşmacı Yaşar Karayev.

Azerbaycan Soyvet tenkidi, konuşmacı C. Caferov.

¹⁵⁸ *Şolem Aleyhim*'in küçük kahramanı.

İki Dumas

Dün akşam Aydın¹⁵⁹ ve Eldar'la¹⁶⁰ Büyük Tiyatro'ya gidip "Traviata"yı¹⁶¹ seyrettik ve bütün gece beynimde buna paralel ve enteresan bir tip oluştu. Tam uykuya dalacakken yeniden uyanıyordum ve kafamda tasarladığım tip gözlerimin önüne geliyordu.

Baba Alexander Dumas, kaynayan, suyu tükenmeyen ve gür akan doğal bir çeşmedir. Suyunu karlı dağlardan alıyor; nehirlerden denizlere, denizlerden de okyanuslara akıtıyor.

Oğul Alexander Dumas, güzel, zevkle tamir edilmiş bir dairede, tertemiz su akıtan bir musluktur. İstedğin gibi ayarlayabilirsin: Sıcak, soğuk ve ılık. Şüphe yok ki o musluktan çok mükemmel bir su akmaktadır.

Ama o çeşme tamamen ayrı bir dünyadır. Hür, serbest akan ve saf havalı.

A çort yego znayet!¹⁶²

Vasili Kuzmiç'in¹⁶³ televizyonunun altında küçük masa gibi bir şey var. Onun da aşağı kısmında rafa benzer bir yer var. Ve orada düzenli bir şekilde 11 tane kitap dizilmişti: Stalin'in eserlerinin 3 ve 9. ciltleri, Lenin'in eserlerinin 2. cildi, bitkiler alemine ait 2 kitap, Gorki'nin *Ana* romanı, *Sessiz Don* romanın 2. cildi, Kruşçev'in Amerika'ya yaptığı gezi hakkında Acubey'in hazırladığı kitap, gençler için uçak yapımı ile ilgili bir kitap ve İvan Gorgunov'un tam 10 yıl önce -1962'de Moskova'da- yayınlanmış *Mizabi Hikâyeler* kitabı. Doğrusu bu yazarın ismini duymamıştım. 19. yüzyılda yaşamış, tiyatrocudur. Bu kitabı daha yeni okuyup bitirdim.

¹⁵⁹ Benim çok yakın gençlik arkadaşlarımdan biri olan Aydın Memmedov'dan bahsedilmektedir.

¹⁶⁰ Eldar Uruzbayev. Özbek idi. O zaman -1966-68'li yıllarda- fizik sahasında asistan idi ve Moskova'nın Dimitri Ulyanov sokağındaki meşhur Asistanlar Evinde Aydın Memmedov'la bir odada kalıyordu. Sonraları meşhur sinema yönetmeni oldu.

¹⁶¹ G. Verdi bu operayı oğul Dumas'ın *Kamelyalı Kadın* adlı eserini esas alarak yazmıştır.

¹⁶² "Canı cehennem!" demektir.

¹⁶³ 60'lı yılların sonu, 70'lerin başında yazın Kislovodsk'ta tatil deyken kiraladığımız evin sahibi.

Vasili Kuzmiç'in en az 11 kitaplık rafı kadar düzenli ve temiz bahçesinde vişne ağaçlarının altında çok özenle ve düzenli yapılmış uzun tahta sedirin bir kenarına oturmuştum. Aklimdan geçen "Nasıl bir yazardır, nasıl kitaptır?" sorularına durmadan deruni bir cevap aramakla meşgulken dışarıdan Vasili Kuzmiç'in kullandığı otobüsün sesi geldi. Sonra bahçenin kapısı açıldı ve Kuzmiç göründü. Paydos vakti, öğle yemeğine gelmişti. Selamlaşık ve elimdeki kitabı aç ve içkisiz olduğunda insanı, bahçesinde bulunan Çek cinsi av köpeğinden daha beter ısırın Kuzmiç'e gösterip sordum: "Bu kitabı nasıl elde ettiniz?" Suratı sirke satan Kuzmiç yanımdan geçerken "A çort yego znayet" dedi. İçimden gülmek geldi. Çünkü o anda beni meşgul eden sorulara Kuzmiç'in dediğinden daha güzel bir cevap yoktu.

Molière, Goldoni ve Gottsi: Metodolojik olmayan bir kıyaslama

Bence Molière'den sonra en büyük komedi yazarı, Carlo Goldoni'dir. Ama Molière'le kendinden sonrakiler arasında öyle büyük bir mesafe var ki, hatta Goldoni'nin bile bu kadar güzel komedileri içinden sadece ikisi -Otel Sahibi, İki Ağanın Bir Kölesi- edebî estetik zerafet açısından Molière seviyesine çıkabilir. Goldoni'nin adaşı ve rakibi Gottsi'yi ise hiç kimseyle karşılaştırmak mümkün değil; onun büyüklüğü de zaten buradadır.

Gottsi Molière'e kadar, Goldoni kadar komik -bazen de kederli- değil. Onun farkı yeni olmasındadır. Gottsi'nin masalları, özellikle *Turandot* ve *Kral Geyik* yeni bir ekol ortaya çıkardı.

Ailede parti toplantısı

Glep Çumalov ve hanımı Darya¹⁶⁴ bazen birbirleriyle öyle konuşuyorlar ki, insan iki kişilik parti toplantısında olduğunu zannediyor.

¹⁶⁴ F. Gladkov'un *Çimento* romanının kahramanları. Sovyet ideolojisi bu romanı klasik eser ilan etmişti.

Tolstoy ve medeniyet, dünyanın en büyük çelişkisi

Ben sık sık bunun da ilginç bir çelişki olduğunu düşünüyorum. Tolstoy'un içinde medeniyete karşı derin bir nefret vardı ve ona göre bütün kötülüklerin temeli medeniyeteydi. Tolstoy'un düşüncelerinde medeniyet, sade köylü hayatının kötülük için yararlı zemin oluşturan alternatifiydi. Ama Tolstoy'un yazdığı kitaplar medeniyetin temelini oluşturuyordu.

Hemingway ve Gide, iki Afrika

Hemingway'in Afrika'sı, bana André Gide'nin Afrika'sından daha ilginç geliyor. Hemingway'in Afrika'sının kahramanı -o canlı insandır- Gide'nin Afrika'sının -Çad Gölüne dönüş, Kongo'ya seyahat- kahramanı ise -kendisi- zeki bir düşünür, ahlakçıdır. Sömürgeciliği tenkit eder vb. ama hiçbir zaman canlı insan değildir.

Yıllar edebî trene dönüşüyor

Bir zamanlar -üniversitede okuduğum o güzel yıllarda- Jermini Laserte¹⁶⁵ beni çok etkilemişti. Ama bugün o becerikli kardeşlerin Günlükleri benim için daha ilgi çekicidir. Bençe bunun sebebi, o üniversite çağlarının üstünden geçen 20 yıldır.

Kederli mekân

Benim için edebiyatın en kederli mekânı Astapov'dur.¹⁶⁶

Don Kışot hakkında

Bazı tanıdıklarımız, alakalı olduğumuz kimseler, daha önce hiç tanımadığımız halde tanıdıktan sonra en yakınımız haline gelirler. Öyle oluyor ki biz onlarla ne zamandan beri tanıştığımızı bile hatırlayamıyoruz.

Don Kışot benim için bunlardan biridir. Ben bu romanı ilk defa 5. sınıfta okumuştum. Ama onu daha önceleri babamın, Musta-

¹⁶⁵ Coucurne kardeşlerin romanı.

¹⁶⁶ Lev Tolstoy bu küçük demiryolu istasyonunda vefat etti.

fa'nın¹⁶⁷, Tevfik'in¹⁶⁸, ninem Bilgeyis Hanımın sohbetlerinden tanıyordum. Ama ne zamandan beri? Bunu bir türlü hatırlayamıyorum fakat hatırlamayı çok isterdim. Çünkü bazı zamanlar bu soru zihnimi çok meşgul ediyor.

Gauthier mutluluğu

Goethe elbette Nostradamus değildi ve geleceğin -aydınlık geleceğin- Sosyalist Realizmini görmüyordu.¹⁶⁹ Görse idi delirirdi.

Bir madalyonun iki yüzü

Madalyonun bir yüzündeki Don Kışot'sa diğer yüzündeki Ostap Bender'dir.¹⁷⁰ Doğrudur, Don Kışot oraya bütün bir madalyon büyüklüğünde işlenmiş. Arka tarafta ise ona eşit portre yoktur. Madalyonun diğer yüzünde bir çok portre bulunmaktadır. Bunlardan biri de Ostap dostumuzdur.

Işık, yanmak için değil mi?

V. Grıvn, Takeşi Kayko'nun büyük hikâyelerine çok değer vermek için onları Japonya'nın iç yüzünü gösteren büyük hikâyeler olarak isimlendiriyor. Ve bu yazanın eserleri ile alakalı böyle bir düşüncede tartışmalı bir yan yoktur, gerçekten de böyledir. Ancak bu tarz düşünceler, bazen bana çok ilkel, hatta anlamsız gelmektedir. Çünkü gerçek edebiyattan bahsedilirse bu iş başka türlü de olamaz. Yoksa bu "ceket, giymek içindir veya ayak, yürümek içindir" şeklinde açıklamalar yapmaya benzer.

Zori'nin piyesi ve Aksyonov'un büyük hikâyesi

Yunos'un yeni sayısı geldi ve "Fas'tan Gelen Portakallar" hikâyesini bir çırpıda okudum.¹⁷¹ Bu kahramanları gerçek hayatta de-

¹⁶⁷ Mustafa Efendiyev.

¹⁶⁸ Benim amcam, yazar Tevfik Efendiyev (1921-1995).

¹⁶⁹ Teophile Gauthier. "Sanat sanat içindir" edebî görüşünün kurucusu.

¹⁷⁰ I. İlf ve Y. Petrov'un *12 Kışot* romanının kahramanı.

¹⁷¹ 60'lı yılların ilk yarısında, Bakü Devlet Üniversitesinin Filoloji Fakültesinde

ğil, edebiyatta bir yerlerde gördüğümü sandım. Sonra Zori'nin "Zamanında Görmek" adlı piyesini hatırlayınca aklıma şöyle bir şey geldi: Bu hikâye de belli bir zaman geçtikten ve o piyesteki kahramanlar geçen süre zarfında değiştikten sonra aynı yazar tarafından yazılmıştır. Aynı hava, aynı nefes her iki eserde de var. Ama zannedersen, bu benzerlikten ne Zori ne de Aksyonov haberdar.

Gamsdahurdiya ve Ordubadi

Gamsdahurdiya'nın *Kurucu Davud* adlı eserini okudum ve kaç gündür bu büyük -hacimce- romanla beraber Ordubadi'nin *Kılıç ve Kalem*'i zihnimi meşgul etmektedir. *Kılıç ve Kalem* daha ilgiyle okunuyor. Çünkü orada çok ustaca bir entrika, Dumas seviyesinde bir maceracılık vardır. Bu entrika, macera sanki *Kılıç ve Kalem*'in estetik eksikliklerini tamamlıyor.

David ise tarihi bir kronolojidir. Burada Ordubadi entrikalan yoktur. Bu sebeple de bazen sıkıcıdır. Buradaki estetik eksiklikler tamamen dirençsiz ve çıplaktır.

Bu güzel dünyada Cervantes misyonu

Cervantes, bu güzel dünyaya elveda dediği zaman dilenci durumundaydı. Ve iyi ki vefatından birkaç gün önce saçını kesip rahip olmuştu. Rahip kardeşleri onu defnetmişti. Yoksa Madrid'in herhangi bir köşesinde köpeklere, kurda kuşa yem olacaktı. Elbette acıklı bir alınyazısıdır. Ama çok gariptir, bu konuda düşününce bu akibeti çok doğal buluyorum. Sanki Don Kişot'la yazarnın alınyazısı birbirinin aynısıdır.

Yabancıların yakınlaşması

İyi hatırlıyorum, *İşçilerin Öğretmeni*¹⁷² hikâyesini 10 yıl, belki

okuduğum yıllardan bahsedilmektedir. İlginçtir, Zori'nin o piyesinin ana fikrini şimdi tamamen unutmuşum. Aksyonov'un o zaman beni çok etkileyen o büyük hikâyesinin konusunu da kısmen unutmuşum. Ama o eserdeki ruh halini, o canlılığı hâlâ hatırlamaktayım.

¹⁷² İtalyan yazar Edmondo De Amicis'in eseri (*Çocuk Kalbi*'nin yazarı).

biraz daha evvel, 60'lı yılların başında Sabirabad'da doktorun¹⁷³ kütüphanesinden alıp okumuştum. Doktor da bu kitabı bir zamanlar kitapçıdan almıştı.

O zaman bu sade, iddiasız ama çok saydam, zarif eserin romantikliği beni -üniversitenin ilk sınıflarında okuyan öğrenciyi- çok etkilemişti. O hislerin ışığı şimdiye kadar içimdedir. Bazen televizyonda Kız ve Holigan'¹⁷⁴ görünce kendi hayatımdan bir şey izlediğimi zannediyorum. O hikâye, bu küçük sinemayı ve Mayakovski'yi bana yaklaştırmış ve Mayakovski'nin bazen içi boş küp gibi ses çıkaran mısralarını da bu hissiyatın ılıklığı sarmış.

Anna'nın katili

Anna'yı¹⁷⁵ öldüren, tren değil, toplumdu.

Puşkin'in edebî düşüncesi

Puşkin'in eserlerinin anafikrinde hem görünen, hem de görünmeyen Doğu motifleri vardır. Bunun sebebi, sadece onun Erzu- mu'ya kadar gitmesi değildir. Bu onun edebî tefekkürünün genişliğinin göstergesidir.

O, Maşa Dubrovski'yi -Mösyö Deforj'u- sevmektedir ve bu aşk onun bütün varlığına hakimdir. Ama onu nızası olmadan nişanlıyorlar; Dubrovski, Kinyaz Vereyski'nin at arabasını durdurup Maşa'yı hürriyete kavuşturmak -tam zamanı, bundan sonra hep beraber olacaklar- isterken Maşa, kendi mutluluğundan vazgeçerek "artık çok geç, ben nişanlandım ve Kinyaz Vereyski'nin kansıyım" diyor. Bu, kuzeyden çok güney psikolojisidir. Puşkin'in düşünce tarzını belirleyen genler içinde güneyden gelenler de az değildir.

¹⁷³ Ailemizin yakın dostu, hekim, yazar ve büyük kitap düşkünü, tabiri caizse kitap sarrafı Ali Ağabeyli. Sabirabad'da yaşayan Ali Ağabeyli'nin büyük ve kıymetli bir kütüphanesi vardı.

¹⁷⁴ Bu sessiz filmin senaryosunu Rus şairi Mayakovski, De Amicis'in adı geçen uzun hikâyesini esas alarak yazmış ve kendisi de başrolde oynamıştır.

¹⁷⁵ *Anna Karenina* romanının kahramanı.

Nehlyudov hakkında

Tolstoy araştırmacıları Nehlyudov'un¹⁷⁶ otobiyografik bir şahıs olduğunu söylüyorlar, hatta o bir tip gibi Nikolenka'nın¹⁷⁷ devamıdır diyenler de vardır.

Ancak bana göre Nehlyudov, *Belki Canlı Ölü*'yü yazabilirdi. Ama hiçbir şekilde *Anna Karenina*'yı veya *Harp ve Sulh*'u yazamazdı çünkü o Tolstoy değildir. Tolstoy araştırmacıları edebiyat bilgilerine, araştırmalara dayanarak bunu söylüyorlar, ben ise iç güdülerime...

Othello ve Leont

Othello da kıskançtır, Leont¹⁷⁸ da. Othello'nun kıskançlığı kendisini de, Desdemona'yı da mahveder. Leont'un kıskançlığı ise kendisini de, Hermiona'yı da ızdıraplara duçar eder. Ancak onlar mahvolmazlar ve bu ızdıraplardan sonra mutlu bir hayata başlarlar. Niçin böyledir? Benim için bu sorunun cevabı çok kolay. Şu sebeple ki, Othello bir güney insanıdır.

Marcel Proust'un dünyası başka bir gezegende midir?

Dün akşam -sağanak halinde yağmur yağıyordu- babamla iki saatten fazla telefonda konuştuk. Proust'u -*Kaybedilmiş Zamanı Ararken*- yeni okumuştum ve şöyle bir şey söyledi: Odetta diyor ki: "Ben ancak, beni delicesine kıskanan erkekleri seviyorum".

Ama ben bu sözlere inanmıyorum. Çünkü bu sözleri ancak canlı bir insan diyebilir. Odetta ise canlı bir tip değildir. Mesela onu Emma Bovary¹⁷⁹ ile kesinlikle kıyaslayamayız. Dün akşamdan beri bu hep aklımda.

Eğer Odetta canlı bir tip değilse, demek ki hikâyeyi yazan zayıftır. -Hikâyeyi yazan ise bütün bu olayları bize anlatıyor, bütün

¹⁷⁶ *Toprak Sabibinin Sababı* hikâyesinin kahramanı. Sonradan *Ditilış*'in de kahramanlarından biri olacaktır.

¹⁷⁷ Tolstoy'un otobiyografik eserinin kahramanı.

¹⁷⁸ Shakespeare'in 'Kış Masalı' tiyatrosunun kahramanı.

¹⁷⁹ G. Flaubert'in *Madame Bovary* romanının kahramanı.

insanların iç yüzünü gösteriyor. Ve eğer hikâye anlatan zayıfsa, demek bu büyük eser de zayıftır.

Ancak böyle değil, diğer taraftan da Odetta'nın canlı edebî bir tip olduğunu söyleyemiyorum.

Babam doğru söylüyor, eserde karakter sayısı çok olsa da canlılığı ve ağırlığı bakımından Odetta (aynı zamanda Albertina), Emma Bovary'ye ulaşamaz ve genellikle Flaubert'teki, Tolstoy ve Balzac'taki canlılık Proust'ta yoktur.

Kaybedilmiş Zaman romanında benim en çok beğendiğim tip Brişo'dur. Ancak işe yeniden bu geleneksel canlılık yönüyle baktarsak, Sorbon profesörü olan bu adamda da bir canlılık yok.

Sanki Tolstoy da, Balzac da, Flaubert de bu dünyayı anlatıyorlar, Proust ise başka bir gezegeni anlatıyor.

O dünyada ise canlılık şart değil.

Sertori hakkında veya antik edebiyat örneği

Eğer mistik düşüncelere dayanarak Sertori antik edebiyat örneği gibi takdim edilseydi, buna şüpheyle yaklaşmazdım ve zannediyordum ki edebiyat bilimcileri de buna itiraz etmezler.

P. Cornell edebî malzemeyi antik müellifler kadar benimsemiş ve kabul etmiştir.

Kareninler'in ızdırabı

Anna Karenina'nın benim için en dahiyane yönü bu romanda Aleksey Aleksandroviç Karenin'in -bu kuru, manen şartlanmış hayat tarzını toplumun düşüncelerine esas belirleyen ve bu düşünceler sonucunda hareket eden bir adamın -ızdırapları aslında Anna'nın ızdıraplarından az değil.

Toboslu Dulsina hakkında

Dünya edebiyatında bu kadar canlı ve eser boyunca kendisini her an gösteren Dulsineya¹⁸⁰ gibi ikinci bir tip yoktur.

¹⁸⁰ Don Kişot'un hayali sevgilisi.

Bu anlamda Dulsina'ya belki "Gölge"¹⁸¹ ulaşabilir. "Gölge"yi sahnede görürüz ama Dulsina hayatta değil, sadece bir tiptir.

Aslında Dulsina edebiyat nazariyesine zıt bir olaydır ve ben düşünüyorum ki bu iş edebiyat nazariyesinde enine boyuna işlenseydi belki de edebiyatın mahiyeti değişirdi.

İyi mi olurdu, kötü mü bilemem ama başka bir şey olacağı kesin.

İbsen kaleminin ölçüsü

İbsen o tiyatro yazarlarındandır ki genetik trajediyi (*Kâbus*) edebî-estetik ölçülere göre sosyal atalet düzeyinde anlatabilmiştir.

Oswald babasından gelen irsiliğin yansıması değil, bana göre o, bir misyondur.

Bahtiyar Vahapzade'nin bir beyti yahut görünmeyi görmek yeteneği

Bahtiyar Vahapzade'nin şu anda okuduğum bir beyti benim için şiirsel olduğu kadar mesaj vericidir:

*İnsan gökte ay gibidir,
Görünmeyen tarafı var.*

Yaratılışla ilgili bu kesin fikir, estetik bakımdan güzel bir benzetme ile ifade edilmiştir. Aynı zamanda bu iki mısra Büyük Edebiyat dediğimiz anlayışın mihenk taşıdır. Şu anlamda ki, Büyük Edebiyat her zaman görünmeyen peşinde olduğu, görünmeyi gördüğü için Büyük Edebiyat olmaktadır. Shakespeare, Tolstoy, Çehov ve Hemingwayler de bu şekilde büyük yazar olmuşlardır.

Tolstoy dünyasının şehri

Anna ile Vronski dehşetli bir tutkuyla birbirini kucakladığında kim düşünebilirdi ki, bu tutkunun ortaya çıkardığı mahluk, bu iki sevgilinin nefret ettiği, genetik bir hınc beslediği Aleksandr Aleksandroviç Karenin'in terbiye edip toplum arasına çıkaracağı bir kız olacaktı.

¹⁸¹ Hamlet'in babası.

Shakespeare'in komedileri

Shakespeare'in trajedilerinin doğuştan trajedi yazarı olan biri tarafından yazıldığı bellidir. Ancak işin ilginç yanı, onun komedileri de bir trajedi yazarı tarafından yazılmış traji-komedilerdir.

Bunun için de onun komedileri çok ilginç ve yüksek bir edebî-estetik düzeydedir. Baştan sona kadar güzel ve unutulmaz karakterlerden, son derece ustalıklı kurulmuş olaylardan ibarettir. Ama hafif, kıvrak değil, ağırdır.

Hatta benim en çok beğendiğim komedisinde bile Miranda¹⁸² gibi zarif, pak bir mahluk da akvarelle, yok yağlı boya ile işlenmiştir.

Belki de Petriçio'yu¹⁸³ yağlıboya ile çizmek gerekirdi ama Miranda'nın zarıflığını ancak akvarelle çizmek gerekir.

Aziz Dostun adı neydi?

Hiç kimse Georges Dyurua'yı¹⁸⁴ hatırlamıyor, herkes *Aziz Dost*'u hatırlıyor. Bu romanın büyüklüğünün bir göstergesi de budur.

Hacı Kanber ve Puşkin'in kederi

Bizim edebiyat bilimciler genellikle Hacı Kanber'i¹⁸⁵ Horpagan'le¹⁸⁶ mukayese eder, benzer tip gibi onları birbirine yakın bulur.

Genellikle ben bu tarz kıyaslamaları çok da doğru bulmuyorum, eğer 'millilik' edebî ifadenin önemli bir unsuruya demek ki konumuz çeşitli milli özelliklere has karakterlerdir. Bu durumda mukayesenin doğru olması çok zordur.

Mesela bana göre Molière'in *Cimri*'si daha çok *Meşedi İbad*'la benzerlik göstermektedir. Hacı Kanber ise Plyuşkin'dir.¹⁸⁷ Plyuş-

¹⁸² 'Tufan' komedisinin kahramanı.

¹⁸³ 'İnat kızın yola getirilmesi' komedisinin kahramanı.

¹⁸⁴ Maupassant'ın *Aziz Dost* romanının kahramanı.

¹⁸⁵ Necef Bey Vezirov'un 'Yağıştan Çıktık, Yağmura Duştuk' komedisinin kahramanı.

¹⁸⁶ Molière'in 'Cimri' komedisinin kahramanı.

¹⁸⁷ Gogol'un *Ölü Canlar* romanında bir tip.

kin ne kadar komik olsa da onun içinde bir keder var. Ve o kederi ben Hacı Kanber'de de görmekteyim.

Quasimodo ve Bezuхов

Ilyas Efendiyev diyor ki: Eğer *Harp ve Sulh* romanını, kahramanları yönünden ele alırsak benim için -yani babam için- o, Nataşa Rastova'nın romanıdır. Ara sıra onun bu düşüncesini hatırlıyorum. Eğer olaya babamın dediği gibi bakarsak *Harp ve Sulh* benim için Piyer Bezuхов'un romanıdır. Ben Rus edebiyatında Piyer'e yakın ikinci bir tip tanımıyorum. Rus edebiyatında Piyer'le ilgili bu yakınlığı ancak Quasimodo'da görmekteyim.

Mirza Muallim kızmıştır

İşe¹⁸⁸ geldiğimde gördüm ki Mirza Muallim¹⁸⁹ benden önce gelmiş ve epeyce sinirlenmiş. Anlaşıldı ki *Metamorfoz*'ü okumuş da ondan. Öfkeyle "Tahta kurusuyla alakalı eser yazmak da olur mu yahu?" dedi. "Niye olmasın?" dedim. Mirza Muallim şüphe ile bana baktı. Ben "Peki Mayakovski nasıl yazmış?" dedim. Mirza Muallim önce biraz sessiz kaldı, sonra "Elçin, Kafka burjuva yazardır, Mayakovski ise emekçi şairidir" dedi.

Katyuşa Rasyonalizm

Katyuşa Maslova¹⁹⁰ zengin his alemi ve bu hissiyattan doğan düşünceler içindedir. Ama aslında o, his adamı değil, daha fazla aklın sesiyle hareket eder.

Katyuşa, Nehlyudov'u sevmektedir. Ama o, gelecekte kuracağı aileyi düşünerek Simonson'u seçer. Çünkü Simonson onu sevmektedir. Nehlyudov ise onunla ilgili vicdan azabı çekmektedir.

¹⁸⁸ Yazarlar Birliği.

¹⁸⁹ Rahmetli Mirza İbrahimov. 1981'den 1986'ya kadar Mirza Muallimle beraber Yazarlar Birliğinde çalıştım. O, başkan idi, ben ise katip. Mirza Muallim geniş tefekfurlü ve akıllı, becerikli bir adam idi. Ancak o zamanın edebî neslinin çoğu temsilcileri gibi devrin, zamanenin yaygın Sosyalizmi ona da sirayet etmişti.

¹⁹⁰ Tolstoy'un *Diriliş* romanının kahramanı.

Katyuşa'yı, onu fahişelik girdabından çekip çıkararak şuuru tam işler: Simonson'la geçmişi unutmak ve mutlu olmak mümkündür. Nehlyudov'la ise geçmişi unutmak mümkün değil. Aynı zamanda bu geçmiş, Katyuşa'nın mutluluğu üzerinde her zaman bir Demokles'in kılıcı gibi duracak.

Katyuşa duygularını aklına kurban verir.

Othello'nun son anı

Othello son anda Halep'te bir Venedikliyi döven ve bir millet-vekiline söven bir Türk'ü öldürdüğünü hatırlar. Kendini de o Türk'ü öldürdüğü gibi öldürür.

Othello, o Türk'ü aşağılar bir şekilde hatırlar ve o son anda kendisini de alçaltmak ister.

Shakespeare Avrupası için Türk'ten daha dehşetlisi ve kötüsü yoktu. Aslına bakılırsa, Othello kendini Türk'e benzeterek, hançeri göğsüne sapladığında Türkleri ululamış oluyordu.

Turgenyev Tolstoy'a tesir etmiş midir?

Geçen akşam Plavnik¹⁹¹ bize gelmişti. Babam ve Turçin'le¹⁹² birlikte küçük bir sofraya hazırlanmıştık ve gecenin yansına kadar sohbet ettik. Babam diyor ki: "Rus edebiyatında Nataşa Rastova¹⁹³ Turgenyev'in Nataşa'sından¹⁹⁴ başlar".

Doğrusu, bu hiç beklemediğim bir fikirdi: Plavnik, Turgenyev ile Tolstoy arasındaki ilişkiden düellovari konuşmaya başladı, ben ise zihnimde o iki Nataşa'yı kıyaslamakla meşguldüm.

Şimdi de hala onu düşünüyorum. Doğrudur, Turgenyev'in Nataşa'sı Rus edebiyatında Nataşa Rastova'dan 10 yıl önceki zamanın hadisesidir. Ama Tolstoy'un, Turgenyev tesiri ile bunu yazdığını sanmıyorum.

¹⁹¹ Rus şairi Abram Plavnik. Milliyetçe Yahudi olan bu şair çok geniş bilgili, güzel huylu, güler yüzlü bir adam idi. Azerbaycan şairinin Rusçaya çevrilmesinde büyük hizmetleri olmuştu.

¹⁹² Timurçin Efendiyev, kardeşim. Filoloji doktoru, profesör.

¹⁹³ *Harp ve Sulh*'ün kahramanlarından biri.

¹⁹⁴ *Rudin* romanında bir şahıs.

Galiba doğrusu, Nataşa Lasunskaya da Nataşa Rastova da Rus edebî düşüncesi için yakın olan his ve heyecanların bir ifadesidir. Ancak Rus edebiyatında bu iki Nataşa arasında onlardan tamamen farklı bir Nataşa da -Nataşa İhmeneva-¹⁹⁵ ortaya çıktı ve o da Rus edebî düşüncesinin malum his ve heyecanlarını ifade etti. Ama onun duygu dünyası Nataşa Rastova ve Nataşa Lasunskaya'nın duygu dünyasına tamamen yabancı idi. Bu yabancılık Rus edebî düşüncesinin zenginliğini gösterir.

Sonuçta, Rus edebiyatında birbirinden farklı -hatta yabancı- ama Rus edebî düşüncesi için aynı derecede yakın Nataşa tiplerinin olduğunu söyleyebiliriz: Tolstoy ve Turgenev'in Nataşa'ları. Bu birinci kısım, bir de ikinci kısım var: Dostoyevski'nin Nataşa'sı.

Gerçek insan Medea

Medea konusunda yazmak istiyorum.¹⁹⁶ Şimdiye kadar Anuy'unkinden başka Euripides'in *Medea*'sını okumuştum. Bu iki günde Seneca'nın ve Cornell'in de *Medea*'larını bulup okudum.

Bu Medeaların içinde en canlısı, Anuy'unkidir. Euripides'den şimdiye kadar yaklaşık 2500 yıl geçmiş ve bu sürede edebiyat inkişaf etmiştir. Bu sebeple mi böyledir? Elbette sebep bu değil. Eğer böyle olsaydı, her asır kendinden önceki asrın edebiyatını geride bırakırdı. Sadece bu 2500 yılda, edebiyatta yazarların bakış açıları değişmiştir.

Ancak *Medea* ile alakalı olarak içimde bir üzüntü var: konu Shakespeare'dir ve maalesef dünya edebiyatında Shakespeare'in *Medea*'sı yoktur.

Yeni Anna Karenina

Üzerimde çok enteresan bir romanın tesiri var. Daha doğrusu, çok ilginç -ve garip- yeni bir roman okudum: *Anna Karenina*.

Ama bu romanda Kinyaz Oblonski ile Anna'nın huylarını, ka-

¹⁹⁵ *Ezilmişler* eserinde bir şahıs.

¹⁹⁶ 1982'de Akademik Millî Dram Tiyatromuz, J. Anuy'un *Medea*'sını sahneliyordu. Daha sonra o oyun hakkında büyük bir makale yazdım. (*Tezatların Faciası, Yıldız Dergisi*, s. 9, 1982.)

rakterlerini değiştirmişler. Anna, kız kardeş olarak kalmış ama Oblonski'nin kadın varyantı haline gelmiş. Oblonski de erkek kardeş olarak kalmış ama Anna'nın erkek varyantı olmuş. Bunun dışındaki temalar ise aynı.

Bu bana göre çok hayret verici bir durum. Sanki ay ile güneş yerlerini değiştirmişler. Gece aslında gündüzdür, gündüz ise gece.

Tolstoy kimdir?

Tolstoybilimciler, gah İrtenyev'in¹⁹⁷, gah Olenin'in¹⁹⁸, gah Levin'in¹⁹⁹, gah Nehlyudov'un otobiyografik şahıslar olduğunu kanıtlamaya çalışıyor. Bütün bu tartışmalar Tolstoy'un büyüklüğü yanında benim için çok önemsiz kalmaktadır. Tolstoy'un bütün kahramanları otobiyografiktir. Flaubert der ki: "Madam Bovary, benim".

Tolstoy, evet, Nehlyudov'dur; evet Olenin, İrtenyev, Levin'dir. Ama Tolstoy aynı zamanda Anna'dır, Piyer'dir, Kinyaz Andrey'dir, Kitti'dir, Nataşa Rastova'dır hatta *Harp ve Sulb* teki Napolyon'dur.

Skapen ve Paspартu

Gece Skapen'i²⁰⁰ tercüme ediyordum ve birdenbire Paspартu²⁰¹ aklıma geldi. Bilmiyorum, Fransız edebiyat bilimcileri buna dikkat ettiler mi: Paspартu, Skapen'in devamıdır! *80 Günde Devri Alem* romanını çok eskiden okumuştum ama gece Paspартu ile ilgili olaylar birer birer gözümün önünden geçti.

Ali, Molière'i de aldatır

Sicilyalı yahut *Ressam Amur*'daki Adrast'ın adamı Ali, hizmetçidir ve Molière onu bir Türk olarak tanıtır. Ama Ali o kadar dü-

¹⁹⁷ Tolstoy'un otobiyografik eserinde bir kahraman.

¹⁹⁸ *Kazaklar* eserinde bir kahraman.

¹⁹⁹ *Anna Karenina* eserinde bir kahraman.

²⁰⁰ Burada Molière'in 'Skapen'in Aldatışları' komedisinden söz ediliyor. Daha sonra o komedi, Jorj Danden'le birlikte benim tercüme ettiğim şekilde yayımlandı (*Komediler*, Molière, Baku, Gençlik yay. 1995).

²⁰¹ Jules Verne'in *80 Günde Devri Alem* romanında bir kahraman.

zenbazdır ve tepeden tırnağa kadar Fransızdır ki sanki "Türk'üm" diyerek Molière'in kendisini de aldatmıştır.

Önce milli unsur lazımdır

Bajazet'de -J. Racine'in eseri- her şey var. Güçlü entrika, çoşkun hisler dünyası, hakimiyet ihtirası, yaratılıştan gelen bir riyâkarlık... Ama en önemli şey, Türklük unsuru yoktur.

Tolstoy'un karşılaştırmaları

Tolstoy'un karşılaştırmaları -kahramanlarını birbirleriyle karşılaştırma- Tolstoy sanatkarlığının evrensel edebî estetik özelliklerinden biridir.

Burada sadece Anna Vronski'nin karşılaşması gibi büyük karşılaşmalardan bahsedilmiyor. Mesela Bezuhov Karatayev²⁰² gibi küçük tiplerin karşılaşmaları bile onların kaderi açısından çok önemlidir.

Karatayev ile o küçük karşılaşmasından sonra Piyer için yepyeni bir dünya açıldı.

Klasik Azerbaycan komedisi hakkında

M. F. Ahundov 6 komedisi ile bizim milli edebiyatın tanımadığı bir türün temellerini attı. M. F. Ahundov'dan sonra çok sayıda komediler yazıldı. Ancak onların hiçbirisi *Hacı Kara*, *Möşyö Jordan* seviyesine ulaşamadı. Yalnız Üzeyir Bey'in komedilerinden *O Olmamış*, *Bu Olsun* ve *Arşın Mal Alan* hariç.

Ölümler ise Ahundov'dan sonra yeni bir dönemi başlattı. Ve Azerbaycan komedisine net vatanseverlik motifleri getirdi.

Cordelia ve Gertrude

Shakespeare Cordelia ile sanki Gertrude'dan intikam alıyor. Daha doğrusu, sanki Cordelia'yı Gertrude'ya göz dağı olsun diye yazıyor.

²⁰² *Harp ve Sülh* romanının kahramanları.

Machbet elbette çok hilebaz ve iki yüzlü, zalimdir. Ancak Cordelia'nın vefası sırf Gertrude vefasızlığının öbür yüzünden ibarettir.

İlyas Efendiyev başka dilde yazamazdı

Dün Taganka'da²⁰³ Fayk'la²⁰⁴ karşılaştım -80'ini geçmiştir ama yaşlılığı kendisine hiç yaklaştırmıyor-. Onu Merkez Edebiyatçılar Evinin restoranına, öğle yemeğine davet ettim. Yemek sırasında "İlyas Efendiyev Rusça yazsaydı, şimdi Arthur Miller gibi bütün dünyada tanınmış bir tiyatrocudur" dedi. "Galiba böyle olurdu" dedim. Ama o Rusça yazsaydı İlyas Efendiyev olmazdı.

Üretimin romanı

Üretimin romanı yalnız Sovyet ideolojisinin ürünü değildir. Dün Mitchell Willson'un *Kardeşim*, *Düşmanım* romanını okudum ve aslında bu da bir üretim romanı idi. Sadece burada kolhozun, traktörün, petrol pompalarının, ipek böcekçiliğinin, pamuğun vb. yerini ilim almıştır. Ancak önemli olan, bu konunun mecburi olarak yazılması değil, konuyu ideolojinin belirlememesidir. Bu konuyu yazarın kendisi seçmiştir. Başarılı olup olmadığı ise ayrı meseledir. Herhalde burada belirli bir ideolojik görüş doğrultusunda yazılmış edebî çirkinlik yoktur.

Manevi sıkıntılar da komedi yazdın mı?

Benim için en güzel, en başarılı Rus komedilerinden biri 'Kreçinski'nin Dügünü'dür. Ve en ilginç şu ki Suhovo Kobilin 'Rus edebiyatında bu tiyatro yazarı hâlâ gereken ilgiyi görmemiştir- bu komediyi onu, sevgilisinin katili gibi tutuklamak istedikleri, sorguya çektikleri, mahkemelere sevk ettikleri sırada yazmıştır. Ve en önemlisi, bu eseri yazdığı sırada toplumun en yüksek tabakasına mensup olduğu cemiyet onu bir kışak gibi manen sıkıyordu.

²⁰³ Moskova'daki 'Taganka' tiyatrosu.

²⁰⁴ Aleksey Mihailoviç Fayko, meşhur Rus tiyatro yazarı ve İlyas Efendiyev'in dostu. Onun 'Bahar Suları' piyesini Rusçaya çevirmişti ve sonraları bu çeviri Moskova'da kitap olarak yayımlandı. (*Veşniye Voda*, İlyas Efendiev, Moskva, İskusstvo 1959.)

Siyaset ve edebilik

5-6 gün önce Polad²⁰⁵ bana dedi ki: "Elime çok güzel bir komedi kitabı geçti, çok hoşuna gidecek". Ve o komediyi -şimdiye kadar ismini duymadığım İvan Stodola adlı bir Slovak yazarın eseridir, *Pan Senatörün Çay Ziyafeti*- okumam için bana verdi. Bir gecede okuyup bitirdim. Bu siyasi bir komediydi ve eserin önemli özelliği, siyasetin edebiyatın önüne geçmediği, tam tersine, edebiyatın siyasete baskın geldiğidir.

Eseri, okuması için babama da verdim. Okudu ama beğenmedi. "Eserde azıcık da olsa siyaset varsa, at gitsin" dedi.

Celil Memmedguluzade hakkında

P. Çadayev'i kanşınıyordum. Onun bir fikrini okurken, ilginçtir, Celil Memmedguluzade'yi hatırladım: "Ben vatanı gözü bağlı sevemiyorum." Rusça aslı "*ya ne uneyu İyubıl rodinu sı zakırtımı glazanı*".

Shakespeare ve Schiller yahut his ve zekâ

Shakespeare, his ve ihtirasların yazardır. Schiller'de de şüphesiz zengin bir his alemi vardır. Ancak Shakespeare'in hislerini bir kalıba sokarsak -tabii ki bu mümkün değil, sadece farz ediyoruz-Schiller'in hisleriyle o kalıbı doldurmak mümkün değil. Schiller, o kalıbı belki de hisler ve fikirler -zekâ ve tefekkür- ile doldurabilir.

Jüliet'in de, Teklan'ın da kaderi birbirine benzemektedir. Onların sevgisi de aynı derecede içtendir. Ama Jüliet baştan sona kadar hislerle doludur. Tekla'da ise hislerle beraber tefekkür de vardır. Romeo ile Maks Pikkolomin²⁰⁶ de ele alırsak, aynı şey geçerlidir.

Dickens bana göre bir yazar değil

Dickens, hayatta düşmüş insanları -hırsızları, yankesicileri- o kadar kötü bir imajla anlatıyor ve onların da birer insan olduğunu o

kadar unutupuyor ki bu, Oliver Twist'in²⁰⁷ temizliğinin, masumlüğünün edebî niteliğini artırmak yerine aksine onu daha da azaltıyor.

Anna'nın faciası

Anna'nın -Anna Karenina- faciası, suçsuzluğunun günahlardan daha zayıf olmasıdır.

Mertlik (Cafer Caferov'la son görüşme)

1972'de hastalanıp yatağa düşmesinden 1973'ün Eylül'ünde vefat edinceye kadar herkes Cafer Caferov'un kendi ağır ve umutsuz hastalığından habersiz olduğunu söylüyordu. Bakü'de hastahaneye vattı, ameliyat için Moskova'ya gitti. Ameliyatlarda doktorları bile hayrete düşüren bir cesaret gösterdi. Ve her ziyaretimizden sonra kederle birbirimize "İyi ki Cafer Muallimin kendi umutsuz hastalığından habersiz, her şeye rağmen yanına umutla bakıyor" derdik. Her defa yanına gittiğimizde sanatla ilgili planlarından bahseder, çalıştığı Güzel Sanatlar Üniversitesinin elemanlarına -Vefa Nadirova'ya- tiyatro hakkındaki fikirlerini yazdırırdı. Ölüm döşğinde bile üretkenliğinden vazgeçmiyordu.

Son defa onu, 1973 yılının Ağustosunda gördüm ve bu görüşme ebediyen hafızama, hislerime kazandı. Babam, kayınpederim ve şair Teymur Elçin'le birlikte onu ziyarete gitmiştik. Görünüşü, morali öncesine göre daha iyiydi. Kendine has bir şevkle tiyatrodan bahsediyordu. Sonra 60'lı yılların ortalarında babamla beraber Sabirabad'a Doktor Ali Ağabeyliğile gittiğimizi, Kür'le Araz'ın kavuştuğu yerleri gezdiğimizizi, kayıkla Kür boyunca yüzdüğümüzü ve kayığın içinde kurduğumuz küçük sofrayı hatırladı. Doktorun zengin kütüphanesini sordu. Şakalaştı ve birdenbire ağlamaya başladı. Onun aniden ağlaması bizi sarstı, ne yapacağımızı şaşırık ve bana öyle geldi ki Cafer Muallimin kendisi de bu anı zayıflığından sarsılmıştı. O anda anladım ki bu durumda zayıflıktan söz edilemez. Cafer Muallim geçen aylar zarfında

²⁰⁵ Unutulmaz gençlik arkadaşım Polad Mecnunbeyov.

²⁰⁶ *Romeo ve Jüliet* ve *Wallenstein* eserlerinin kahramanları.

²⁰⁷ *Oliver Twist*'in *Maceraları* romanının kahramanı.

kendi umutsuz hastalığından haberdar imiş, her şeyi bildiğini herkesten, aile mensuplarından da, dost ve tanıdıklarından da gizliyormuş.

Belki de ben yanıyordum. Böyle olmayabilir. Ama o acı dolu anıda benim için bir gerçek var. Cafer Muallimin o ağlayışı, zayıflıktan değil, kahramanlıktan, erkeklikten, mertlikten dem vuruyordu. Böyle bir mertlik onun sanatçılığında da vardı. Tabii ki Cafer Caferov'un sanatçılığı çok yüksek ilmi ve estetik değere sahipti. Elbette Cafer Caferov kimsenin üslubuna benzemeyen, sade, şevkli, ihtiraslı bir dille edebî eserin, tiyatronun, edebî olayın tam ve isabetli değerini verirdi. Elbette Cafer Caferov'un sanatçılığının kapsamı çok geniş olduğu gibi, edebî estetik zevkinin bir insan gibi, düşünce ve hislerinin kapsamı da çok genişti. Bütün bunlarla beraber benim için Cafer Caferov sanatçılığında belki de en önemli özellik, oradaki ilginç mertlikti. O doğruyu ve yanlışı söylerken öncelikle mertti. Hatta ben bunu onun sanatçılığının etik ve estetik bir ölçüsü olarak algılıyorum.

Bunları yazıyorum ve 1940-50'li yıllarda Azerbaycan toplumsal düşüncesinde ortaya çıkan olaylar sonucunda Cafer Caferov'un en keskin eleştirmeninin Mehdi Hüseyin olduğunu hatırlıyorum. Mehdi Hüseyin de mert bir kalem sahibi idi. Cafer Caferov da, Mehdi Hüseyin de birbirine layık edebî rakiplerdi. 50'li yılların başlarında dönemin siyasî ve edebî kargaşası Cafer Caferov'u bunalttı. Halkını seven, üzüntüsüne ortak olan bu adam kendi halkına Nihilist olarak tanıtılmış ve hatta onu Yazarlar Birliğinden de çıkarmışlardı.

Çocukluğumun bir anısı hâlâ gözlerimin önünden gitmez. Üstüne eski pantolon, eski gömlek giymiş Cafer Caferov şimdiki Nergis kafesinin oradaki sokakta yürümektedir. Elinde sepet var, içinde de ekmek, yoğurt kabı, başka bir iki fakir pazar eşyası; ama adımları mağrur, başı yukarıdadır. Hayatın yüzüne gülererek adımlıyor. Tabii ki yanından geçenler akıllarından bile geçmez ki evine yoğurt götüren bu adam büyük bir kalem sahibidir. Sıradanlığın, sadeliğin büyüklüğü de buradadır.

Sonraları Cafer muallim bu sıkıntılardan kurtuldu, önemli gö-

revlerde çalıştı ama o sıradanlıkla, sadelikle büyüklüğün orantısı, gizemi bozulmadı.

Şimdi Cafer Caferov'un vefatının üzerinden 10 yıl geçti. 10 yıl yaşlanmışız, bu zor dünyamız 10 yıl daha fazla zorlaşmış. İlim, sanat 10 yıl daha gelişmiş. Ama bu 10 yılda Cafer muallimin saygısı, onun sanatçılığının değeri azalmamış, artmıştır.

Tolstoy mu yaşlı yoksa Sofya Andreyevna mı?

Sofya Andreyevna, Tolstoy'dan tam 16 yaş küçüktür. Ama her defa Sofya Andreyevna'nın günlüklerini kanştırdığımda onun Tolstoy'dan en az 16 yaş büyük olduğunu düşünüyorum.

20. asrın olayı, Latin Amerika edebiyatı

Jorge Amado, *Tilki ve Üzüm*'e²⁰⁸ yazdığı önsözde bu komik trajediyi çok değerli buluyor. Gerçekten de ben bir 20. Asır Tiyatro Antolojisi hazırlasaydım bu piyesi de oraya alırdım. Çünkü onun edebî, estetik ve felsefî ağırlığı asrın temsilcisi olabilecek ölçüdedir.

Bunun önemli sebeplerinden biri, belki de birincisi, burada insanî konunun millî estetik unsurla yoğrulmasıdır. O unsurla ki Amado'nun bütün eserlerini bana göre, asrın edebî olayı sayılabilecek konuma getirmiştir. Genellikle 20. asır Latin Amerika edebiyatını çok güçlü bir ekol olarak ortaya çıkardı.

Hafızanın ilginç oyunları veya benim Yuri Nagibi'nin, Yuri Nagibi'nin ise İlyas Efendiyev'in hikâyeleri hakkındaki fikirleri

Birkaç gündür Moskova'daydım. Kitapçıdan epey kitap almıştım. Yuri Nagibi'nin *Hikâyeler* kitabını da almıştım. Moskova'da²⁰⁹ o kitaptan üç hikâye okudum –gerisini Bakü'ye gelirken trende bitirdim–.

²⁰⁸ Hilermo Figeyredü'nün *Ezop, Tilki ve Üzüm* adlı eserinden bahsedilmektedir.
²⁰⁹ Moskova oteli.

Bakü'ye dönmeden önce Yazarlar Birliği'ndeki işlerimi bitirip vedalaşmak için Kosorukov'a da²¹⁰ uğradım. Onun odasında Nagibi'yle karşılaştım. Yeni kitabını tebrik ettim.

"Nası!?" -nı kak?- diye sordu. "Onları okumaya başladığımda bu hikâyeleri daha önce birisi bana anlatmış ama okuyup bitirdikten sonra bende tamamen yeni bir his oluştuğunu gördüm" dedim. Nagibi, "Bu benim için çok önemli bir övgü" dedi. Yazarlar Birliğinden çıkarken, Moskova'ya gelip valizimi toplarken, Kursk tren istasyonuna giderken hep Nagibi'ye dediğim bu sözler zihnimde dolaşmaktaydı. Bu fikri aslında bir yerlerde okuduğumu sanıyordum. Yol boyunca da hep aklımdaydı ve bunu nereden okuduğumu hatırlamak istiyordum. Sonunda birden hatırladım. Bunlar, Nagibi'nin kendi fikirleri idi. O, İlyas Efendiyev'in hikâyeleri hakkında buna benzer bir şeyler söylemişti.

Dün Bakü'ye vardım ve gece yarısına kadar eski gazete ve dergileri kaşındırdım ve sonunda buldum. *Edebiyat ve İncisanat Gazetesi*'nde 1959 yılında Moskova'da düzenlenen Azerbaycan Medeniyeti toplantısını konu almış sayfayı buldum. Hatırlıyorum, bu sayfayı o zamanlar gazetenin redaktörü olarak çalışan Kasım Kasımza-de kendi arşivinden çıkararak bana vermişti. Sayfada Yuri Nagibi'nin yorumları vardı ve onlardan biri şöyleydi: "İlyas Efendiyev, ihtirasların kesin bir şekilde ortaya çıkmasından, insan karakterindeki sıradan ve taşkın unsurların aksettirilmesinden çekinmiyor. Bazen o, çok sade bir kurguyu esas alır. İnsana öyle geliyor ki, güzel bir kızın bir gence aşık olması, aşk, vb. hakkındaki bu olayları bir zamanlar duymuşsun. Fakat aslında bunların hepsi yenidir, inandırıcıdır. Hem de oldukça heyecanlandırıcıdır".

İşte böyle...

Anton Çehov'un karakalem çalışmaları

Bana göre Çehov'dan sonra en büyük Rus tiyatro yazarı, hiç şüphesiz Aleksander Vampilov'dur. Sadece 35 yıl yaşamış -Çehov'dan 9

yıl az- olan Vampilov, şahıs kadrosuna söylediği bir sözün arkasında, söylenilmeyen sözlerin, pek çok yoğun ifadenin durduğu yazarlardır. Bu anlamda Vampilov, Çehov ekolünün 20. asır tiyatro yazarlığının Çehov'a yakın en önemli temsilcilerindedir.

Ördek Avcı, Geçen Yaz Çulimsk'de, Eyalet Fıkraları, Martı, Üç Kız Kardeş, Vanya Dayı, Vişne Bahçesi tamamen çeşitli konular ve en önemlisi de birbirine zıt çevreyi tasvir eden eserlerdir. Ama bunların arasındaki hisleri, ruh haletini bize gösteren karakalem çizgileri yakın, belki de aynıdır. Mesela, bu karakalem çalışmalarını -Çehov'un çalışmalarını- ben Leonid Zorin'de göremiyorum. Zorin'de gördüğüm, Rus tiyatro yazarlığında Ostrovski'den gelen yağlı boya çalışması unsurlarıdır. Bu unsurlar, kendisi ile birlikte anlatıma bir güçlük getirmektedir. Zorin'in Varşova Melodisi gibi lirik bir piyesinde bile kendinin efsane diye nitelendirdiği *Serafim* yahut *Kramolnikov'un Hayatından Üç Kesit*'te bile lirik anlatıma, efsaneye bakılmaksızın bu zorluk kendini göstermektedir. Aleksander Valodin'de de durum aynıdır. 'Beş Gece' şüphesiz başarılı bir piyes. Ama burada her şey tekdüze ve yalın. Burada Ostrovski var, Çehov yok. Ve bu kötü bir şey.

Başka Sologup

Ağır rüyalar bana göre Rus nesrinde tamamen beklenilmeyen bir olaydır. Şimdiye kadar bu yazanın sadece bir romanını, *Yaratılan Efsane*'yi okumuştum. İyi hatırlıyorum da, o zaman o romanın etkisi bir umursamazlık içinde eriyip kaybolmuştu. Ama *Ağır Rüyalar*'ı okuduğumda epeyce hayret ettim. Demek ben Sologup'u -ve genellikle Rus nesrini- tanıımıyordum. Bu romanın seviyeli bir eser olup olmadığı mesele değil. Mesele, Rus düşünce tarzında yeni bir tarz olmasındadır.

Buradaki kahramanlar tabii ki Rus'tur. Ama onlar ne Tolstoy'un, ne Gogol'un, ne Dostoyevski'nin, ne Gonçarov'un Ruslarıdır; ne de sonraki dönemde Şolohov'un, Platonov'un, Rasputin'in, Sukşin'in Ruslarıdır.

Şüphesiz ki Feodor Sologup da Rus yazandır ama o tamamen başkadır.

²¹⁰ Kosorukov Aleksander Aleksandroviç. Sovyetler Birliği Yazarlar Birliğinde dış işleri komisyonunun başkanı.

Dostoyevski ve "Dostoyevşina"

Bu sabah Liya Rozenblum'un kitabını *-Dostoyevski'nin Sanatçılık Günlükleri-* okuyup bitirdim. Ve bu monografi benim şimdiye kadar Sovyet edebiyat bilimciliğinde Dostoyevski ile alakalı okuduğum -vaktiyle çok hoşuma giden Çirkov'un kitabı²¹¹ da dahil- en güzel eserdir.

Benim için Rus nesri ilk önce ve kesinlikle Lev Nikolayeviç Tolstoy'dur. Bu konuda duygularım ve fikrim müttefiktir.

Dostoyevski ile alakalı ise bende böyle bir ittifak biraz problemlidir. Fikir, Dostoyevski'nin büyüklüğünü görür, hissiyat ise bazen ilgisiz kalır. Ve fikir şunu da söyler ki, "Azizim Elçin, bu senin problemdir, Dostoyevski'nin değil".

Rozenblum'un kitabı Dostoyevşina'nın ifşası ile uğraşmayıp, hakikaten Dostoyevski'nin sanatçılığını ortaya koyduğu için diğer Sovyet yazarlarının kitaplarından farklıdır.

Burada Dostoyevski'yi açmak, tahlil etmek için dayanak noktası yine Dostoyevski'nin kendisinin günlükleri, notlarıdır. Ama yine bu kitapta da sanki Dostoyevski şöyle der: "Liya hanım sağ olsun, ancak benim kim ve ne olduğumu bilmek için beni yeniden okuyun!"

Doğru söylüyor.

NOT: Dostoyevşina'nın en meşhur araştırmacılarından biri Vladimir Yermilov'dur. Bu kısa notları yazdığım sırada onun kitabı aklıma geldi, kitapların arasından çıkarıp yeniden sayfalarını karıştırmaya başladım.

Sadece bir paragrafı²¹² tercüme ediyorum, öyle ki sadece bu paragraf her şeye bedeldir:

"Dostoyevski'nin sanatçılığında hakikati yalandan temizlemek için bizim Dostoyevski'deki Dostoyevşina'yı, yani ondaki çaresizliğin ve ümitsizliğin psikolojisini, ideolojisini, şüirden zevk almaya meyilli hasta ruhunu -yazarı kendi destanının gelişmiş kuvvetlerin-

²¹¹ Nikolay Çirkov'un 1967'de Moskova'da yayınlanmış *Dostoyevski'nin Üslubu* isimli kitaptan bahsedilmektedir.

den ayıran bütün yönleri- dikkatli bir şekilde görelim ve acımadan bunları bir kenara atalım."

Bu paragrafın arkasında apaçık bir hakikat duruyor: Dostoyevski'yi Allah yaratmıştır, Dostoyevşina'yı ise Sovyet ideolojisi.

Shakespeare, İlyas Efendiyev için Schiller'i yazarlıktan uzaklaştırır

Cervantes, Shakespeare, Tolstoy -bu seviyeli yazarlar- aslında estetik bir kategori haline gelirler.

Dün babamla sohbet ediyorduk. İran'dan Turan'dan, sonunda yine gelip edebiyat konusuna girdik. Babam şöyle bir şey dedi: "Eğer Maria Stuart'ın üstünde Schiller'in adı olmasaydı, bunu Shakespeare'in yazdığı bir drama sanırdım."

Mesele yalnız Shakespeare seviyesinde his ve heyecandan -bunu bir tarafa bırakalım- kaynaklanmıyor, aynı zamanda bu his ve heyecanın Shakespearevari ifadesindedir.

²¹² Bak: F. M. Dostoyevski, Moskova, 1956, s. 279.

Kitapta adı geçen yazarlar, şahsiyetler ve bazı eser adları

Abbasov, Eyyub: Azerbaycanlı yazar.

Abe, Kobo: Japon yazar. (*Kımsalda Kadın, Köle Avı*)

Abramov, Feodor: Rus yazar.

Afinogenov, Aleksandr: Rus Tiyatro yazarı. (Salyut, İspanya, Maşenko)

Ağa Mesih: Azerbaycanlı şair.

Ağabeyim, Ağa: Azerbaycanlı şair.

Ağabeyli, Ali: Azerbaycanlı yazar. (Not: Manevi yönden çok temiz ve kendine has özellikleri olan rahmetli Ali Ağabeyli bizim ailenin yakın dostlarından biriydi ve İlyas Efendiyeve onu çok severdi. Sabirabad'da yaşıyordu ve biz ona "doktor" derdik. Çünkü o bir terapist hekim idi. 50 yıl boyunca bütün Muğan halkına can-u gönülden hizmet etmişti. Aynı zamanda yazar idi. Edebiyatı ve kitapları çok severdi, evinde çok zengin bir kütüphanesi vardı. Sovyetler Birliğinde edebiyatla ilgili hangi kitap çıksa, hangi gazete yayınlansa, doktorun anında ondan haberi olurdu. Ara sıra Sabirabad'da, doktora misafir olurduk. Ben bu gecelerde onun kütüphanesinden epey kitap okumuştum.)

Ahmadulina, Bella: Rus şair.

Ahmatova, Anna: Rus şair.

Ahundov, Mirza Feteli: Azerbaycanlı yazar. (*Aldanmış Kevakib, Hacı Kara, Mösyo Jordan ve Derviş Mesteli Şab*)

Ahundov, Ruhullah: Azerbaycanlı devlet adamı.

Ahundov, Süleyman Sani: Azerbaycanlı yazar. (*Karaca Kız*)

- Aksakov, Sergey: Rus yazar.
- Aksyonov, Vasili: Rus yazar. (*Fas'tan Gelmiş Portakallar*)
- Akutagava, Ryunosuke: Japon yazar.
- Albertini Pillipo: İtalya vatandaşı; Lev Tolstoy'un torunlarından.
- Alesker: Azerbaycanlı aşık.
- Aleyhim, Şolem: Yahudi yazar.
- Amado, Jorge: Brezilyalı yazar. (*Donna Flor ve İki Kocası, Figeredo'nun Tilkisi ve Üzümlüne Mukaddime*) (Not: Öyle büyük yazarlar var ki dünya edebiyatında onların büyüklüğünün onaylanması sanki göze görünmeyen bir kuvvet tarafından engelleniyor ve bu iş uzun zaman alıyor. Çağdaş dünya edebiyatında hâlâ kendisine hak ettiği değer verilmeyen böyle yazarlardan biri de Amado'dur. *Donna Flor ve İki Kocası* romanını 20. asır edebiyatının en başarılı eserlerinden biri olarak görüyorum.)
- Amiredecibi, Çaba: Gürcü yazar. (*Data Tutuşhiya*)
- Amlinski, Vladimir: Rus yazar.
- Anar: Azerbaycanlı yazar. (*Geçen Yılın Sonu Gecesi*)
- Andersen, Neksyo Martini: Danimarkalı yazar. (*İnsan Evladı Ditte*)
- Andrey, Nikolay: Rus heykeltıraş. (Moskova'da Gogol'un heykelini yapan kişi.)
- Andriç, İvo: Sırp yazar. (*Gövde*). [Türkiye'de *Drina Köprüsü* adlı romanıyla tanınır. Yayıncı].
- Anisimov, İvan: Rus edebiyat bilimcisi.
- Anninski, Lev: Rus eleştirmeni.
- Anouilh, Jean: Fransız oyun yazarı. (*Medea*)
- Antonina, Tonya: Sovyetler Birliği'ndeki Yazarlar Birliği'nin teşkilat işlerini yürüten Yuri Verçenko'nun sekreteri. Not: Bu kadın o kadar enerjik ve iş bitiren biriydi ki o zaman yazarlar şaka ile "Yazarlar Birliğini Tonya idare etmektedir" diyorlardı. Her şakada bir gerçek payı vardır.
- Apuleius: Eski Roma yazarı. (*Altın Eşek*)
- Aristofanes: Eski Yunan tiyatro yazarı. (*Athılar, Kurbağa, Lisistrata*)
- Artsibaşev, Mihail: Rus yazar.
- Aschilleus: Kadim Yunan tiyatrocusu. (*Zincire Vurulmuş Promete, Evmenidler, Agamemnon, Heoforlar*)
- Aşık Memmed: Azerbaycanlı aşık.
- Askerov, Rafik: Azerbaycanlı cemiyet adamı.
- Aslanlı, Tahir: Azerbaycanlı şair.
- Aslı ve Kerem*: Azerbaycan destanı.

- Astruias, Miguel: Guatemala yazarı (*Kasırğa*).
- Aylisli, Ekrem: Azerbaycanlı yazar. (*Yürek Yaman Şeydir*)
- Azimov, Ayzek: Amerikalı yazar.
- Azimzade, Yusuf: Azerbaycanlı yazar.
- Babel, İsaak: Rus yazar (*Athı Ordu, Odesa Masalları*).
- Bağdadbeyov, Celil Bey: Azerbaycan tiyatrocusu, benim büyükannem Bilkeyis hanımın kardeşi, İlyas Efendiyev'in dayısı. (Not: Celil Beyin yalnız Azerbaycan'da değil, Orta Asya devletlerinde de tiyatronun gelişmesinde büyük hizmetleri olmuştur. O, pek çok edebî eserin ve çok ilginç *Hatıralar*'ın yazarıdır.)
- Bağirov, Mir Cafer: Azerbaycanlı devlet adamı.
- Bağirov, Zakir: 70-80'li yıllarda Azerbaycan'ın Kültür Bakanı.
- Bajov, Pavel: Rus yazarı. (*Taş Anahtar, Malezya Mücrri, Bakır Dağın Sabibesisi, Ural Masalları*)
- Balzac, Honore de: Fransız yazarı. (*İnsanlık Komedi, Boşa Çıkmış Hayaller, Albay Chaberi*)
- Barant: Fransa'nın Rusya'daki büyükelçisinin oğlu, Yuri Lermontov'un birinci düellodaki rakibi.
- Baruzdin, Sergey: Rus yazarı, şair.
- Basmanov, Mihayil: Rus çevirmeni ve Çinbilimcisi. (*Meyhua Çiçeklenir-Tsı türünde klasik Çin şiiri-*)
- Bayciyev, Mar: Kurgız yazarı. (*Düello*)
- Bazin, Louis: Fransız doğubilimcisi.
- Becker, Knut: Danimarka yazarı. (*Dünya Bekliyor*)
- Behlül Danende: Azerbaycan halk kahramanı.
- Beli, Andrey: Rus yazarı. (*Petersburg*)
- Belinski, Vissarion: Rus eleştirmeni.
- Belov, Vasili: Rus yazarı.
- Benedetti, Mario: Uruguay yazarı. (*Antigone, Böyle Dostlardı*)
- Bestujev, Marlinski Aleksandr: Rus yazarı. (*Anmalat Bey*)
- Bilkeyis Hanım: Babamın büyükannesi.
- Bizet, Georges: Fransız bestecisi. (Karmen)
- Blok, Aleksandr: Rus şairi. (*Meçbul Kadın, Meyhane, Şab Meydandır. Kıztıl Gül ve Haç*)
- Boccacio, Giovanni: İtalyan yazarı. (*Dekameron*)
- Böll, Heinrich: Alman yazarı.

- Bomaşşe, Piyer: Fransız yazarı. (*Figaro'nun Düşünü*)
- Bondarçuk, Sergey: Rus film yönetmeni ve oyuncusu. (*Harp ve Sulb* filminin yönetmeni ve Pierre Bezuhov rolünü oynayan şahıs)
- Branner, Hans Christian: Danimarkalı yazar (*Gemi*)
- Bronte, Charlotte: İngiliz yazar. (*Jane Eyre*)
- Bulgakov, Mihail: Rus yazar. (*Üstad ve Margaritba, Tiyatronun Romanı, Kaçış*)
- Bunin, İvan: Rus yazarı. (*Gece Sobbeti, San Franciscolu Adam, Kardeşler, Arsenyev'in Hayatı*)
- Byornson, Byornsterne: Norveç yazarı.
- Byron, Lord: İngiliz şairi. (*Mektuplar*)
- Çaadayev, Pyotr: Rus filozofu.
- Caferov, Cafer: Azerbaycanlı eleştirmen ve sanatçı.
- Caferov, Memmedcafer: Azerbaycanlı edebiyat bilimcisi ve eleştirmen.
- Cahanbahş: Azerbaycanlı yazar ve çevirmen.
- Çarens, Yegişe: Ermeni şair.
- Carr, Alfons: Fransız yazarı.
- Cavad, Ahmed: Azerbaycan şairi.
- Cavanşir, Hemide Hanım: Celil Memmedguluzade'nin hanımı. (*Hatıralar*)
- Chaikovsky, Aleksandr: Rus yazarı.
- Chateaubriand, François: Fransız yazarı. (*Sonuncu İbniserac'ın Maceraları*)
- Chauser, Jeffrey: İngiliz Şairi.
- Chesterton, Gilbert: İngiliz yazar.
- Çirkov, Nikolay: Rus edebiyat bilimcisi. (*Dostoyevski'nin Üstubu*)
- Çobanzade, Bekir: Azerbaycan ve Tatar filoloğu.
- Conrad, Joseph: İngiliz yazarı. (*Lord Jim, Nostromo, Gizli Ajan*)
- Corneille, Pierre: Fransız tiyatro yazarı. (Sertori, Medea)
- Cortazar, Julio: Arjantinli yazar.
- Covanoli, Raffaello: İtalyan yazarı. (*Spartacus*)
- Cronin, Archibald: İngiliz yazar.
- Dadaşzade, Araz: Azerbaycanlı edebiyat bilimcisi, M.A. Dadaşzade'nin oğlu.
- Dadaşzade, Mehmet Arif: Azerbaycanlı eleştirmen ve edebiyat bilimcisi.
- Dal, Vladimir: Rus lügatçisi.
- Daudet, Alphonse: Fransız yazarı. (*Tartarenlı Taraskon*)
- De Koster Şarl: Belçikalı yazar. (Ulenşipigel)

- De Lafayette Mari Madlen: Fransız yazarı. (*Prens, Kız Kleuska*)
- De Vega Lope: İspanyol tiyatro yazarı.
- Desnyak, Oleksa: Ukraynalı yazar. (*Turgay Kartalı*)
- Dobrolyubov, Nikolay: Rus eleştirmeni. (*Oblomovculuk nedir?*)
- Dobrovolskaya, T.: Rus edebiyat bilimcisi.
- Dollejal, Nikolay: Rus alimi ve enerji bilimcisi.
- Doyle, Conan: İngiliz yazarı. (*Sırlı Kapı Arkasında, Sberlock Holmes Hakkında Hikâyeler*)
- Drakunski, Viktor: Rus yazarı. (*Dennis'in Hikâyeleri*)
- Dreiser, Theodore: Amerikan yazarı.
- Drüon, Moris: Fransız yazarı. (*Lanetlenmiş Krallar, Dünyanın Güçlülere*)
- Dudar, Yevgeni: Ukraynalı yazar.
- Dyu, Kar Roje: Fransız yazarı. (Tibo Ailesi)
- Dzerjinski, Feliks: Sovyet devlet adamı.
- Edjuen, Sudrabu: Litvanyalı yazar.
- Efendiyev, İlyas: Azerbaycanlı yazar, babam. (*Berlin'de Bir Gece, Çatı Ustası ve Kırmızı Gül, Dağlar Arkasında Üç Dost, Geriye Bakma İhtiyar, Babar Suları*)
- Efendiyev, Mustafa: Azerbaycanlı çevirmen, naşir, amcam. [Not: Mustafa Efendiyev çok okuyan birisi idi. Özellikle Lev Tolstoy'u iyi bilirdi. İkinci Dünya savaşına katılmış ve yaralanmıştı. Daha sonra yaşının 30'u geçmesine rağmen Moskova Devlet Üniversitesinin Basın Yayın Fakültesine girmiş (1950) ve oradan mezun olmuştu (1955). Vefat ettiği zaman (1982) Azerbaycan Devlet Neşriyatının müdürü idi. Bir çok edebi eserleri, yanında Lev Tolstoy'un *Hacı Murad* romanını Azerbaycan Türkçesine tercüme etmiştir. Aynı zamanda onda ressamlık kabiliyeti de var idi. Öğrenci iken karakalemle Lev Tolstoy'un bir portresini yapıp bana hediye etmişti. O zaman ortaokulun ilk sınıflarında okuyordum. Tabii ki Tolstoy'un ancak çocuklar için yazdıklarını okumuştum. Ama bugün bile Tolstoy hakkında düşündüğümde bazen o portre gözlerimin önüne gelir.]
- Efendiyev, Tefvik: Azerbaycan yazarı, amcam.
- Efendiyev, Timurçin: Azerbaycanlı edebiyat bilimcisi, filoloji doktoru, profesör, kardeşim.
- Efron, Sergey: Marina Svetayeva'nın kocası
- Eichmann, Adolf: Faşist devlet adamı.
- Elçin, Teymur: Azerbaycanlı şair, kayınpederim.
- Elçin: Azerbaycanlı yazar. (*Dolça, Paris'teki Otomobil Kazası, Bir Görüşün Taribçesi, Beş Kepiklik Motosiklet, Sabah Şafağını İşçi, Taruğun Dırı*)

- Kalması, Şuşa'ya Duman Gelmiş, Teberrük* -Leonid Lenç'in kepi hakkında hikâye- *Mahmud ve Merem*) [Not: İlk hikâyem -diğer hikâyelerimin bazılarının adlarını tam olarak hatırlayamasam da ilk hikâyemin adı her zaman aklımdadır: *O, İnanıyordu*. 1959 yılında *Azerbaycan Gençleri* gazetesinde "Elçin Ergüneş" imzası ile yayınlanmıştı. Ergüneş, bizim atalarımızın yurdu olan Karabağ'ın, şimdiki Fuzuli şehrinde bir yayladır ve o zaman babam sık sık hatırladığı için, o yaylanın havası suyu çok tesir ettiği için, o güzel yerin adını takma ad olarak seçmişim. Delikanlılık yaşlarımın birkaç hikâyesini "Elçin Ergüneş" imzası ile yayınlanmışım. Sonra ise bu takma ad bana biraz gösterişli geldi ve bunu attım, yalnız adını kaldı.]
- Eliot, George: İngiliz yazarı. (Robola, Floss'daki Değimen)
- Eria, Philipp: Fransız yazarı. (*Terbiyesiz Çocuklar*)
- Euripides: Eski Yunan tiyatro yazarı. (*Medea*)
- Fadayev, Aleksandr: Rus yazarı. (*Tarımar*)
- Fayko, Aleksandr: Rus tiyatro yazarı.
- Fedin, Konstantin: Rus yazarı. (*İlk Sevinçler*)
- Fellini, Federico: İtalya sinema yönetmeni ve senaryo yazarı. (*Tatlı Hayat, Yol*)
- Feonova, Vera: Rus çevirmen ve Türkoloğu.
- Fet, Afanasi: Rus şairi.
- Feyhtivanger, Lion: Alman yazarı. (*Garip Adamın Kavrayışı, Yalancı Neron*)
- Fielding, Henry: İngiliz tiyatro yazarı. (*Kadını Evde Tutmanın Yeni Usulü, Babaya Ders, Aray Karıştıran Hizmetçi Kız*)
- Figueiredo, Hilermo: Brezilyalı tiyatro yazarı. (*Tülki ve Üzümlü*)
- Fikrin Kervanı*: Meşhur Azerbaycanlı eleştirmen ve edebiyat bilimciler hakkında kitap. [NOT: Bu kitabı ben redakte ve tertip etmişim. Geniş bir giriş yazmış ve 1984'te Yazıcı neşriyatında yayınlamışım. Kitapta M. F. Ahundov'dan C. Caferov'a kadar Azerbaycan edebî eleştirisinin en meşhur temsilcileri hakkında başvurum ve isteğimle özel yazılmış yazılar toplanmış. M. F. Ahundov'dan, Memmed Arif Dadaşzade'den ve Memmed Cafer Caferov'dan bahseden kısımları ben yazmışım. Aslında bu kitap 19-20. asır Azerbaycan edebî tenkidi tarihi idi. Ve onun en kıymetli yönlerinden biri, hakim Sovyet ideolojisinin siyasi düşman ilan ettiği ve ömürlerinin sonuna kadar sürgünde yaşamış Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmed Bey Ağayev [Ahmet Ağaoğlu] gibi demokratik fikirli ve vatanperver kalemlerini sahipleri hakkındaki kısımların ilk defa burada yazılmış olması idi.]
- Fontane, Theodor: Alman yazarı. (*Effi Briest*)

- Ford, Henry: Amerikan sinema oyuncusu. (*Harp ve Sulh* adlı Amerikan filminde Piyer Bezuhov rolünü oynayan)
- Forş, Olga: Rus yazarı. (*Radışev*)
- Fuentes, Carlos: Meksikalı yazar. (*Artemio Cruz'un Ölümü*)
- Fuentes, Isabella: Meksikalı heykeltıraş.
- Furmonov, Dmitri: Rus yazarı. (*Çapayev*)
- Galsworthy, John: İngiliz yazarı. (*Forsaytlar Hakkında Destan*)
- Ganküsar, Alikulu: Azerbaycanlı şair.
- Gamsahurdiya, Konstantin: Gürcü yazar. (*Kurucu Davud*)
- Garibaldi, Guisepppe: İtalyan inkılapçısı. (*Hatıralar*)
- Gaskell, Elizabeth: İngiliz yazarı. (*Mary Barton*)
- Gauthier, Theophile: Fransız yazarı.
- Gay, John: İngiliz tiyatro yazarı. (*Çıplağın Operası, Polly*)
- Gililev, İlya: Rus edebiyatbilimcisi. (*William Shakespeare Oyunu ve Dahi Feniks'in Sırrı*)
- Gilyarovski, Vladimir: Rus yazarı. (*Moskova ve Moskovalılar*)
- Giraldi, Giambattista: İtalyan yazarı. (*Ecatommiti*)
- Gladkov, Fyodor: Rus yazarı. (*Çimento*)
- Goldoni, Carlo: İtalyan tiyatro yazarı. (*Misafirhane Sabibes, İki Efendinin Uşağı*)
- Gonçarov, İvan: Rus yazarı. (*Oblomov*)
- Goncourt Kardeşler: Fransız yazarları. (Jermini Laserte, Günlükler)
- Goyaviçinskaya, Polya: Polonyalı yazar. (*Cematin Elma Ağacı*)
- Grimm Kardeşler: Alman folklorbilimciler. (*Bremen Mızıkacıları, Canavar ve Yedi Oğlak, Kara Kız, Altın Kız, Zoluşka*)
- Gulia, Dmitri: Abhaz yazarı.
- Gulia, Georgi: Rus yazarı, Dmitri Gulia'nın oğlu.
- Gumilyov, Nikolay: Rus şairi.
- Hacıbeyov, Üzeyir: Azerbaycanlı besteci. (O Olmasın, Bu olsun)
- Hakverdiyev, Abdurrahim Bey: Azerbaycanlı yazar. (*Bomba*)
- Han, Yu: Çin yazarı.
- Hardy, Thomas: İngiliz yazar. (*Tess*)
- Haşek, Yaroslav: Polonyalı yazar. (*Aslan Asker Şeyk'in Başından Geçenler*)
- Henzetov, Resul: Dağıstanlı şair.
- Hepburn, Adrien: Amerikan sinema oyuncusu. (*Harp ve Sulh* adlı Amerikan filminde Nataşa Rostova rolünü oynadı)

- Hesenov, Hesen: Azerbaycanlı devlet adamı.
 Hoca Ahmet Efendi: Büyük dedem.
 Hoinski, Kşıstof: Polonyalı tiyatro yazarı. (*Bir Gecenin Halleri*)
 Hüseyinzade, Ali Bey: Azerbaycan gazetecisi.
 Hüseyinov, İsa: Azerbaycanlı yazar.
 Hüseyinzade, Abdülkasım: Azerbaycan folklorcusu.
 İbrahimov, İshak: Azerbaycanlı çevirmen.
 İbrahimov, İslam: Azerbaycanlı eleştirmen.
 İbrahimov, Mirza: Azerbaycanlı yazar. (*Peri Hala ve Lenini*)
 II. İsmayil: Azerbaycan Devlet adamı. Safeviler sülalesinden şah.
 İlf, İlya: Rus yazarı. Yevgeni Petrov'un müelliflerinden. (*12 Sandalye*)
 İonescu, Eugene: Fransız oyun yazarı. (*Kürsüler, Keş Şarkıcı Kadın, Temen-
nasız Katil, Gergedanlar, Borcun Kurbanı*)
 İsmailzade, İsa: Azerbaycanlı şair.
 Jakobson, August: Estonyalı yazar. (*Ekim Rüzgarı*)
 Jan, Vasili: Rus yazarı. (*Spartac, Finike Gemisi, Cengiz Han, Batı, Somuncu
Denize Doğru*)
 Jerome, Jerome: İngiliz yazar.
 Jirmunski, Viktor: Rus edebiyat bilimcisi.
 Jokai, Mor: Macar yazarı. (*Altın Adanı*)
 Joyce, James: İrlandalı yazar. (*Ulysses, Dublinliler, Kız kardeşler, Pansiyon,
Toprak*)
 Jukovski, Vasili: Rus şairi.
 Kaçak Nebi: Azerbaycan halk destanı.
 Kadırzade, Selam: Azerbaycanlı yazar. (*Hazanı Yaprakları*)
 Kaflanoğlu, Ekrem: Çalıştığım Vatan Cemiyetinde müdür.yardımcısı.
 Kapor, Raj: Hint sinema yönetmeni.
 Karayev, Yaşar: Azerbaycanlı eleştirmen. (*Azerbaycan Sovyet Tiyatroculuğu*)
 Karşin, Vsevolod: Rus yazarı. (*Korkak, Nadejda Nikolayevna, Kırmızı Gül,
Gece, Stradan, İvanov'un Hatıraları*)
 Kasimov, İmran: Azerbaycanlı yazar.
 Kasımzade, Kasım: Azerbaycanlı şair.
 Katayev, Valentin: Rus yazarı.
 Kaufmann, Erneth Theodor Amadey: Alman yazarı. (*Kedi Murnu Olup Biten-
lere Bakışı*)

- Kaydar, Arkadi: Rus yazarı. (*Timur ve Takımı*)
 Kayko, Takashi: Japon yazarı.
 Kerbabayev, Berdi: Türkmen yazarı. [NOT: Sovyet ideolojisi ve edebiyat ko-
nusunda bir eser yazılıydı bu adam o eserin çok önemli kahramanların-
dan biri olabilirdi. Hakim ideoloji, Berdi Kerbabayev'i görkemli yazar va-
zifesine tayin etmişti. Ama hiç kimse onun ne yazdığını bilmiyordu. Ben
onu her zaman değişik toplantılarda başkanlık heyetinde göürdüm. Si-
yah bir gözlük takardı ve her zaman sessiz dururdu.]
 Kerim, Ali: Azerbaycanlı şair.
 Kin, Victor: Rus Sovyet yazarı. (*Öbür Tarafı*)
 Klibern, Wan: Amerikan piyanocusu.
 Köçerli, Feridunbey: Azerbaycanlı edebiyat bilimci. (*Anadili*)
 Köroğlu: Azerbaycan kahramanlık destanı.
 Kosorukov, Aleksandr: SSCB Yazarlar Birliğinin Dış İşleri Komisyonunun baş-
kanı.
 Krivnin, V.: Rus Sovyet Edebiyat bilimcisi.
 Kruşçev, Sergey: Nikita Kruşçev'in oğlu. (*Hatıralar*)
 Kruşi: Napolyon devrinin Fransız generali.
 Kuprin, Aleksandr: Rus yazarı.
 Kürçaylı, Elağa: Azerbaycanlı şair.
 Kutkaşanlı İsmail Bey: Azerbaycanlı yazar.
 Laksnes, Haldour: İzlandalı yazar. (*Liliya*)
 Lardner, Ring: Amerikan yazarı.
 Larni, Martti: Finlandiyalı yazar. (Dördüncü Fukara Kemiği yahut Zorla Do-
landıncı)
 Larreta, Enrique: Arjantinli yazar. (*Don Ramiro'nun Şöbreti*)
 Lenç, Leonid: Rus yazarı.
 Lening, Maykl Li: Amerika savaş uzmanı. (Yüz Büyük Kumandan)
 Lepelletye, Edmond: Fransız yazarı. (Kaptan Napolyon. Çamaşırçı Hersok Ha-
nım, Büyük Fransız Veliahtı)
 Libedinski, Yuri: Rus yazarı. (*Dağlar ve İnsanlar, Zarevo, Soy yetlerin Sababı*)
 Lifşis, Mihail: Rus eleştirmeni. (*Niçin Modernist Değişim?, Estetik Aleminde,
Kübizmden Abstraktizme, Marks ve Engels-Sanat Hakkında*)
 Lıgaçev, Dmitri: Rus edebiyat bilimcisi.
 Lihanov, Albert: Rus yazarı.
 Limonov, Edvard: Rus yazarı. (Bu Benim, Ediçka)

- Long, Margaritha: Fransız piyanocusu.
- Lopuhina, Sofiya: Kanada vatandaşı, Lev Tolstoy'un torunu.
- Lorca, Garcia: İspanyol şairi.
- Loutrec, Tolous: Fransız ressamı.
- Lurye, Noyah: Yahudi yazar.
- Lyu, Tszun-Yuan: Antik Çin yazarı.
- Lyu, Yuy-Si: Antik Çin şairi.
- Lyudmila, Vladimirovna: Feodor Abramov'un hanımı.
- Madiano, Patrik: Fransız yazarı. (Karanlık Köşkler Sokağı)
- Mahbub: Halam.
- Makarenko, Anton: Rus eğitimcisi. (*Pedagoji Şiiri*)
- Maleviç, Kazimir: Rus ressamı.
- Malot, Hector: Fransız yazarı. (*Ailesiz*)
- Mals, Albert: Amerikan yazarı. (*Sıradan Hik*s)
- Marinibna, Aleksandra: Rus yazarı.
- Marquez, Garcia: Kolombiya yazarı. (*Yüz Yıllık Yalnızlık*)
- Martinov, Nikolay: Rus askeri. İkinci düelloda Lermontov'un katili.
- Maruyama, Kendzi: Japon yazar.
- Marvio, Piyer: Fransız tiyatro yazarı. (*Muhabbet ve Tesadüf Oyunu, Çifte Vefasızlık*)
- Maupassant, Guy de: Fransız yazarı. (*Aziz Dost, Hayat*)
- Mauriac, François: Fransız yazarı. (*Tereza Dekeyru, Gecenin Sonu*)
- Mecnunbeyov, Polad: Gençlik arkadaşı.
- Medvedyeva, Natalya: Rus yazarı. (*Anne Ben Bir Dolandırıcıyı Seviyorum*)
- Mehdi, Hüseyin: Azerbaycanlı yazar. (*Rakepler, Kium, Abşeron, Sabah, Neft Taşları, Komiser*)
- Mehlis, Lev: Sovyet devlet adamı.
- Melikli, Tefvik: Azerbaycanlı Türkolog.
- Memmedguluzade, Celil: Azerbaycanlı yazar. (*Posta Kutusu, Kurbanali Bey, Pirverdi'nin Horozu, Ölümler, Sakallı Çocuk*)
- Memmedhanlı, Enver: Azerbaycanlı yazar.
- Memmedli, Gulam: Azerbaycanlı edebiyatçı. (*Neriman Nerimanov*)
- Memmedov, Aydın: Azerbaycanlı dil bilimci ve eleştirmen.
- Memmedov, Vidadi: Azerbaycanlı yazar, akrabam.

- Menandros: Antik Yunan komedi yazarı.
- Merime, Prosper: Fransız yazar. (*Karmen, Mateo Falkone, Tamango, Kolomba, IX. Karlın Şahlık Çağları*)
- Metterlinck, Maurice: Belçikalı tiyatro yazarı. (Mavi Kuş)
- Meyer, Conrad: İsviçreli yazar.
- Mikoyan, Anastas: Sovyet devlet adamı. (*Böyle Olmuştu*)
- Mikoyan, Sergio: A. Mikoyan'ın oğlu.
- Mitchell, Margaret: Amerikan yazarı. (*Rüzgar Gibi Geçti*)
- Molière, Jean Baptiste: Fransız tiyatro yazarı. (*Skapin'in Aldatması, George Danden yabut Aldatılmış Koca, Cimri, Sicilyalı yabut Resimli Muhabbet*)
- Molla Nasreddin: Celil Memmedguluzade'nin neşrettiği satirik gazete.
- Molla Penah Vagif: Azerbaycanlı şair.
- Montet, Pierre: Fransız tarihçisi. (*Ramses ve Mısır*)
- Monteyro, Luiz De Stau: Portekiz yazarı. (*Akşam İçinse Tenbalık*)
- Mourois, Andre: Fransız yazar. (*Nasıl Oldu da Pierre Dış Meşbur Oldu? Anadia, Bacı..., Altın Dananın Bedduası, Otel Tatanos, Uç Dumas, Byron, Ariel yabut Shelley'nin Hayatı, Aleksandr Fleming'in Hayatı*)
- Movçarı, Yelena: Rus çevirmeni ve redaktörü.
- Moyem, Samorsset: İngiliz yazar.
- Muciz, Mirza Ali: Azerbaycanlı şair.
- Multatuli, Eduard: Hollandalı yazar. (*Max Havelaar yabut Hollanda Ticaret Cemiyetinin Kavve Aksiyonları*)
- Mümtaz, Selman: Azerbaycanlı edebiyat bilimci.
- Murdoch, Iris: İngiliz yazar. (Kara Prens)
- Mustafazade, Azer: Azerbaycanlı tercümecisi ve şair.
- Nabokov, Vladimir: Rus yazarı. (*Lolita*)
- Nadirova, Veta: Azerbaycanlı sanatkar.
- Nagibi, Yuri: Rus yazarı.
- Narayan, Razipuram: Hind yazarı. (*Gimge Azarkeşi, Mukaddes Racı*)
- Narejni, Vasili: Rus yazarı. (Rus Jilbraz'ı)
- Nasıl Oldu da Pierre Dış Meşbur Oldu?* Tercüme. [NOT: Ben bu kitaba 20. asır dünya edebiyatının bazı numunelerini toplamışım: A. Mourois'nın, A. Christie'nin, F.S. Fitzgerald'ın, H. Laksnes'in, A. Truayya'nın, R. Bradbury'nin, M. Benedetti'nin, A. Azimov'un, J. Updike'in ve başkalarının hikâyeleri. L. Pirandello'nun *Abmak*, A. Malt'sın *Sıradan Hik*s, K. Hoinski'nin *Bir Gecenin Halleri* piyesleri. 1982'de kitabı tam olarak hazırlayıp

yani tertip ve tercüme edip, mukaddimesini ve yazarlar hakkında bilgileri yazıp *Gençlik* neşriyatında yayınladım.]

Nazım, Ali: Azerbaycanlı edebiyat bilimci.

Nazmi, Ali: Azerbaycanlı şair.

Nemanzade, Ömer Faik: Azerbaycanlı gazeteci.

Nergisin Tek Yaprağı: Klasik Japon haikusunu antolojisi. [NOT: Daha öğrencilik yıllarımdan itibaren orta asır Japon şiiri benim için ilgi çekici bir alem idi. O vakitlerden beri çok istiyordum ki Azerbaycanlı okurlar ana dillerinde bu şiirleri özellikle "haiku" türünün örneklerini okuyabilsinler. Uzun zaman bu işle meşgul oldum ve nihayet tertip ve tercümesini bitirdiğim bu kitap mukaddime, malumat ve izahlarımla 1979'da Bakü'de, *Gençlik* neşriyatında yayımlandı.]

Nerimanov, Neriman: Azerbaycanlı yazar ve devlet adamı. (Bahadır ve Suna)

Nesimi, İmadeddin: Azerbaycanlı şair.

Nizam: Vatan cemiyetinde benimle aynı yerdé çalışan sürücü.

Nuçiş, Branislav: Sırp yazarı.

Nüşabe Hanım: Hanımım.

O'hara, John: Amerikan yazarı.

Oates, Joyce Carol: Amerikan yazarı. (*Benimle Ne istiyorsan Yap, Kan Lekesi, Roznu'da Yolculuk*)

Ojeşko, Eliza: Polonyalı yazar.

Oldington, Richard: İngiliz yazar. (*Kabramanın Ölümü*)

Oldrich, James: İngiliz yazar. (*Somuncu Düşün*)

Ordubadi, Memmed Said: Azerbaycanlı yazar. (*Kılıç ve Kalem*)

Ornetti, Juan Carlos: Uruguaylı yazar. (Kısa Ömür)

Ostrovski, Nikolay: Rus tiyatro yazarı.

Ostrovski, Nikolayeviç: Rus yazarı. (Çelik Nasıl Sertleşti?)

Ozerov, Vitaliç: Rus eleştirmeni.

Palonski, Yakov: Rus yazarı. (*Gürcistan Yazıları*)

Panayeva, Avdotya: Rus edebiyatçısı.

Pauşovski, Konstantin: Rus yazarı.

Pavlova, Muza: Rus şair ve çevirmeni.

Peçenyev, İgor: Rus çevirmeni.

Penkrat, Tatyana: ABD vatandaşı, Lev Tolstoy'un torunu.

Petrov, Yevgeni: Rus yazarı. İ. İlf'in yazarlarından. (*12 Kürsü*)

Pirandello, Luigi: İtalyan tiyatro yazarı. (*Abmak*)

Pisarev, Dmitri: Rus eleştirmeni.

Platonov, Andrey: Rus yazarı. (*Çevengur, Juvenil Dentzi, Katlovan*)

Plavnik, Abram: Rus şairi, çevirmen:

Plisetskaya, Maya: Rus balerini.

Plutarkhos: Antik Yunan Tarihçisi. (*Mukayeseli Ömür Yolları*)

Polevoy, Boris: Rus yazarı. (*Asıl Lisanlar Hakkında*)

Pontidca, Guisepppe: İtalyan yazar. (*Göğün Işığı*)

Prokofiev, Sergey: Rus bestecisi. (*Harp ve Sulh operası*)

Puzikov, Aleksandr: Rus edebiyat bilimcisi. (*Honore de Balzac*)

Rabelais, François: Fransız yazarı. (*Pantagruel*)

Racine, Jean: Fransız tiyatro yazarı. (*Bajazel*)

Rahimov, Süleyman: Azerbaycanlı yazar. (*Su Dilekçesi*)

Rakasovski, Konstantin: Rus komutanı.

Ramses, Victor: Rus çevirmeni.

Raspe, Rudolf: Alman yazar. (*Münchhausen'ın Serüvenleri*)

Rasputin, Valentin: Rus yazarı. (*Yaşa ve Aklında Sakla, Matryona-ile Ayrılık*)

Renard, Jules: Fransız ressam. (*Günlükler*)

Resulzade, Mehmed Emin: Azerbaycanlı devlet adamı.

Reuter, Christian: Alman yazarı. (*Schelmufski*)

Reymont, Wladyslaw: Polonyalı yazar. (*Erkekler*)

Ribakov, Anatoli: Rus yazarı. (*Arbat'ın Çocukları, Gama*)

Riftin, B.: Rus edebiyat bilimcisi.

Rıza, Resul: Azerbaycanlı şair.

Rızayev, Valeh: Sovyetler Birliği, Yazarlar Birliğinin mensubu.

Rolland, Romain: Fransız yazarı. (*Jean Christophe*)

Rostand, Edmond: Fransız tiyatro yazarı. (*Cyrano de Bergerac*)

Rozenblum, Liya: Rus edebiyat bilimcisi. (*Dostoyevski'nin Yazarlık Günlükleri*)

Rudenko, Desnyak Aleksandr: Rus eleştirmeni, Oleksa Desnyak'ın oğlu.

Rüstem, Süleyman: Azerbaycanlı şair.

Sabir, Mirza Alekber: Azerbaycanlı şair.

Sabri, Ali: Azerbaycanlı yazar ve çevirmen.

Saccetti, Franco: İtalyan yazar. (*Romanlar*)

Sadık, Fikret: Azerbaycanlı şair.

- Sadovyanu, Mihail: Romen yazar. (*Çekani*)
 Safronov, Anatoli: Rus tiyatro yazarı.
 Sagan, Fransuva: Fransız yazar. (*Selam, Tasa, Gamlı Bakış, Soğuk Suda Biraz Güneş, Brams'ı Sever misiniz?*)
 Şaik, Abdulla: Azerbaycanlı yazar. (Mektup Yetişmedi)
 Saint-Exupery, Antoine de: Fransız yazar. (*Küçük Prensi*)
 Saljeri, Antonyo: İtalyan bestecisi.
 Sallinger, Jerom: Amerikan yazar.
 Samedoğlu, Yusuf: Azerbaycanlı yazar. (*Foto, Fantezi, Bayatı Şıraz*)
 Samoylova, Tatyana: Rus sinema sanatçısı. (*Anna Karenina* adlı Rus filminde baş rol oyuncusu)
 Sand, George: Fransız yazar. (*Consuelo, Köyün İnkizleri*)
 Sarandinaki, Mariya: ABD vatandaşı, Lev Tolstoy'un neslinden.
 Sarvelli, Osman: Azerbaycanlı şair.
 Sarraute, Nathalie: Fransız yazar. (*Onları Duyuyor musunuz?*)
 Şatrov, Mihail: Rus tiyatro yazarı.
 Saykaku, İhara: Japon yazar.
 Schiller, Johann: Alman tiyatro yazarı. (*Haydutlar, Wallenstein, Maria Stuart*)
 Schweig, Arnold: Alman yazar.
 Scott, Sir Walter: İngiliz yazar.
 Şedrin, Radiov: Rus besteci. (*Karmen* ve *Anna Karenina* balelerinin bestecisi)
 Sehhet, Abbas: Azerbaycanlı şair.
 Selvinski, İlya: Rus şairi. (*Babel*)
 Seneca, Lucius Annaeus: Antik Roma yazarı. (*Medea*)
 Sensunegi: Portekiz yazar. (*Karanlıkta Kaçış*)
 Serafimoviç, Aleksandr: Rus yazar. (*Demir Akın*)
 Şerif, Aziz: Azerbaycanlı edebiyat bilimci.
 Şerif, Ömer: Mısırlı sinema oyuncusu.
 Şerifov, Azad: Azerbaycanlı gazeteci.
 Serova, Valentina: Rus sinema oyuncusu.
 Seyidov, Yahya: Azerbaycanlı eleştirmen.
 Sheldon, Sidney: Amerikan yazar.
 Shelley, Mary: İngiliz yazar. (*Frankenstein ya da Çağdaş Promete*)
 Sigal, N.: Rus edebiyat bilimcisi.

- Şihlinski, Aliğa: Azerbaycanlı komutan. (*Hatıralar*)
 Simenon, Georges: Fransız yazar.
 Simonov, Konstantin: Rus yazar, şair. (Bekle Beni)
 Sinclair, Upton: Amerikan yazar.
 Şirvani, Seyid Azim: Azerbaycanlı şair.
 Şinelyov, İvan: Rus yazar. (Restoranlı adam, İvan Kuzmiç)
 Smoliç, Yuri: Ukraynalı yazar. (Komalara Sulh, Saraylara Harp)
 Sofokles: Antik Yunan tiyatro yazarı. (*Elektra, Antigone*)
 Sologup, Feodr: Rus yazar. (*Yaratılan Efsane, Ağır Rühyalar*)
 Şolohov, Mihail: Rus yazar. (Sessiz Don, İnsanın Kaderi)
 Solouhin, Vladimir: Rus yazar.
 Şopen, Frederik: Polonyalı besteci.
 Şov, Bernard: İngiliz tiyatro yazarı. (Kalpleri Kıran Ev, Surrey Tepecikleri Arasında Bir Pazar Günü, Allah'ı Aramaya Gitmiş Kara Derili Kız, Frenklin Barnabas'ın Aile Hayatından Bir Fotoğraf, Kutsal Janna)
 Stalski, Süleyman: Dağıstan şairi.
 Stodola, İvan: Slovak yazar. (*Pan Senatörün Çay Ziyareti*)
 Styenkeviç, Henrih: Polonyalı yazar. (*Hükümlerin Dışında*)
 Suhovo, Kobilin, Aleksandr: Rus tiyatro yazarı. (*Kreçinski'nin Düğünü*)
 Şukşin, Vasili: Rus yazar.
 Süleymanov, Olcas: Kazak şair. (*Az i Ya*)
 Sumbatov, Yujin Aleksandr: Rus Tiyatro oyuncusu. Sanatçı, tiyatro yazarı.
 Surovtsev, Yuri: Rus eleştirmeni.
 Svetayeva, Marina: Rus şairi. (*Benim Puşkin'im*)
 Swift, Jonathan: İngiliz yazar. (*Gulliver'in Maceraları*)
 Tağızade, Tevfik: Azerbaycanlı sinema yönetmeni. NOT: *Tanığın Diri Kalması* romanımı esas alarak Bağ Mevsimi adlı senaryoyu yazmışım ve rahmetli T. Tağızade, o senaryo ile aynı adlı filmi çekti.
 Tagore, Rabindranath: Hint yazarı.
 Talleyrand, Charles Maurice: Fransız diplomatu. (*Memurlar*)
 Tarle, Yevgeni: Rus tarihçi. (Napolyon, Taleyrand)
 Tekkery, William: İngiliz yazar. (Tekebbürler Pazarı)
 Thatcher, Margaret: İngiliz devlet adamı.
 Tihonov, Nikolay: Rus şairi.
 Tolstoy, Aleksey Konstantinoviç: Rus yazar. (*Kıyaz Serebryanı*)

- Tolstoy, Aleksey Nikolayeviç: Rus yazar. (*I. Piyotr, Azap Yolları, Mübendis Gari'nin Hiperboldü, Burotino'nun Maceraları*)
- Tolstoy, İlya: Rus yazar. Lev Tolstoy'un oğlu. (*Shopen'in Preljudası*)
- Tolstoy, Lev, L.: Rus yazarı. Lev Tolstoy'un oğlu. (*Ölü, Bir Pistik Az Olsun*)
- Tolstoy, Lev: Rus yazar. (*Ivan İliç'in Ölümü, Harp ve Sulh, Anna Karenina, Canlı Ölü, Diriliş, Sergiy Baba, Çocukluk, Sivastopol Hikâyeleri, Kreyslerova Sonata'sı, Benim Günabımı Nedir?, İtiraf, Kazaklar, Toprak Sabibinin Sababı*) NOT: benim Tolstoy'dan okuduğum ilk eser, -çocuk masallarından sonra- *Hacı Murad* idi ve şimdiki gibi hatırımdadır. O zaman 1956 yazı idi; güzel Şuşa'da istirahat ediyorduk. 13 yaşuma yeni girmiştim ve o zamandan sonra da Tolstoy benim hayatıma girdi. Ben Tolstoy'un kaleminden ne çıktıysa -tabii bizce malum olan yazılanndan bahsediyorum- hepsini okudum. Bazı eserlerini ise özellikle *Anna Karenina'yı, Sergiy Baba'yı, Harp ve Sulh'u* defalarca okudum ve sanırım yine okuyacağım.
- Tolstoy, Nikolay: İsveç vatandaşı, Lev Tolstoy'un neslinden.
- Tolstoy, Nikolay: Rus yazarı. Lev Tolstoy'un ağabeyi.
- Tolstoy, Sergey: Lev Tolstoy'un oğlu. (*Lev Tolstoy Hakkında Hatıralar*)
- Tolstoy, Suhotina, Tatyana: Lev Tolstoy'un kızı. (*Günlükler, Babam Hakkında Hatıralar*)
- Trankvill, Kay Setoni: Antik Roma tarihçisi. (On İki Sezar'ın Hayatı)
- Trenyov, Konstantin: Rus tiyatro yazarı. (Lyubov Yaroyava)
- Trifonov, Yuri: Rus yazarı.
- Trotçki, Lev: Sovyet devlet adamı.
- Truayya, Andri: Fransız yazar. (Suni Mermer)
- Turgenev, İvan: Rus yazarı. (Andrey Kolosov, Mumu, Rudin, Arefe, Hamlet ve Don Kışot)
- Tutyunnik, Grigor: Ukraynalı yazar.
- Twain, Mark: Amerikan yazar. (*Şebzade ve Dilenci*)
- Ülker: Aliğa Kürçaylı'nın kızı.
- Unset, Sigrid: Norveçli yazar. (Lavrence'in Kızı Cristina)
- Updike, John: Amerikan yazarı.
- Urubayev, Eldar: Özbek sinema yönetmeni.
- Uspenski, Glep: Rus yazarı. (*Rasteryayevoy Sokağının Âdetleri*)
- Vahapzade, Bahtiyar: Azerbaycanlı şair.
- Valodin, Aleksandr: Rus tiyatro yazarı. (Beş Gece)
- Vampilov, Aleksandr: Rus tiyatro yazarı. (Ördek Avı, Geçen Yaz Çulimsk'ta, Eyalet Latifeleri)

- Vasili, Kuzmiç: Kislovodsk'ta kiracı olarak yaşadığımız evin sahibi.
- Vatanabe, Dzyundzo: Japon yazarı.
- Venuolis, Antanas: Litvanyalı yazar. (*Kafkas Efsaneleri*)
- Verbitskaya, Anastasiya: Rus yazar.
- Verçinko, Yuri: Sovyetler Birliğinde, Yazarlar Birliğinin Teşkilat işlerinden sorumlu müdürü. Not: Bu haddinden ziyade şişman ama çok hareketli, cana yakın adam, bir yazar değildi. O bir memurdu ve Yazarlar Birliğinin, bilhassa yazarların problemlerinin halledilmesi için çok çalıştı. Onu istemeyenlerin, onunla dalga geçenlerin az olmadığı da bir gerçektir. Yazarlar Birliğine mensup olanların adresleri ve telefonlarından oluşan büyük bir kitap yayınlanmıştı ve o kitabı *Verçinko'nun eserlerinden oluşan bir ciltlik* diye isimlendirdiler.
- Verdi, Giuseppe: İtalyan bestecisi. (Aleksandr Duma'nın oğlunun *Kamelyalı Kadın* eserinden ilham alınarak yazılmış *La traviata* operasının bestecisi.)
- Verga, Giovanni: İtalyan yazar. (*Kışa Romanlar*)
- Verne, Jules: Fransız yazar. (*Seksen Günde Devriale, Kaptan Grant'ın Çoçukları*)
- Verşikora, Petr: Rus yazarı. (*Temiz Vıcdanlı İnsanlar*)
- Veseolıy, Artyom: Rus yazarı. (*Kanlı Yıkanmış Rusya*)
- Vezirov, Necef Bey: Azerbaycanlı yazar. (*Musibet-i Fahreddin*)
- Voyniç, Ethel: İngiliz yazar. (*Ovod*)
- Voznesenski, Andrey: Rus şairi.
- Vurgun, Samed: Azerbaycanlı şair.
- Wayce, David: (*İlahî ve Hayatı*)
- Wells, Herbert George: İngiliz yazar.
- Willson, Mitchell: Amerikan yazarı. (*Kardeşim Benim, Düşmanım Benim*)
- Wonnegut, Kurt: Amerikan yazarı.
- Yahluf, Yahya: Filistinli yazar. (*Necran Deneme Zamanlarında*)
- Yaşen, Kamil: Özbek yazarı. (*İnkılap Şafakları*)
- Yeroşenko, Vasili: Rus yazarı.
- Yerşov, Petr: Rus yazarı. (*Kambur Al*)
- Yevtuşenko, Yevgeni: Rus edebiyat bilimcisi. (*F. M. Dostoyevski*)
- Yohansson, Chell: İsveç edebiyat bilimcisi.
- Zamanov, Abbas: Azerbaycanlı edebiyat bilimcisi.
- Zamyatin, Yevgeni: Rus yazarı.
- Zarhi, Aleksandr: Rus sinema yönetmeni. (Anna Karenina filminin rejisörü)

Zdaneviç, İlya: Rus yazarı. (*Hayranlık*)

Zola, Emile: Fransız yazarı. (*Rougou-Macquart'lar*)

Zorin, Leonid: Rus tiyatro yazarı. (Varşova Melodisi, Serafim yahut Kramolnikov'un Hayatından Üç Bölüm)

Zoşçenko, Mihail: Rus yazarı. (*Lenin Hakkında Hikâyeler*)

Kayıtlar

* Yazarların adı, soyadlarına veya mahlaslarına uygun verilir. Mesela: Balzac Honore veya Çemenzemimli Yusuf Vezir.

* *Edebî Düşünceler*'de yazarların adı çoğu zaman genelleştirilmiş şekilde yani onların sanatçılığını, bu sanatçılığın özelliklerini ihtiva eden gösterge gibi ele alınır ve her zaman bütün eser adları söylenmez. Mesela: Shakespeare'in veya Tolstoy'un ancak birkaç eserinin adı zikredilir ama onlar hakkında genel fikirler söylenince tabii ki bütün sanat-kârlıkları dikkate alınır. Bazen de ayrı ayrı şahıs kadrolarının ismi söylenir ve o kahraman kim ise bir eseri değil bir çok eseri temsil eder. Mesela: Megre.

* Eserlerin adı gösterilirken *Edebî Düşünceler*'in metnine uygun olarak bazı durumlarda hem silsile, hem de bu silsileye dahil olan eserin adı ayrı yazılmıştır. Mesela: Balzac'ın dizi eserleri *İnsanlık Komedi*si diye isimlendirilir ama aynı zamanda o diziyeye dahil olan Hobşek veya Proust'un *Yitirilmiş Zamanı Ararken* roman dizileri ile beraber o diziyeye dahil olan *Sodom ve Gomore* da listeye alınmıştır.

Eser hakkında

Elçin'in *Edebî Düşünceler*'i yayımlandığında yüksek ilmi seviyesi, son derece geniş konuları, seçkin yazarlık kabiliyeti ve zarıflığı, yeniliği, orijinalliyi ile edebiyat dünyasının ve okuyucu kitlesinin büyük ilgisine mazhar olmuştur.

Edebî Düşünceler'in Azerbaycan edebiyat biliminde yeniliği ve önemi hakkında gazetelerde pek çok makaleler, okuyucu mektupları yayınlanmış, görüşler dile getirilmiştir.

Biz bu yazılar arasından bir örnek olarak bir okuyucu mektubunu ve bir makaleyi *Edebî Düşünceler*'in kitap olarak ilk basımında okuyucularımıza takdim etmeyi uygun gördük.

***Edebî Düşünceler* bir edebiyat ansiklopedisidir**

Matematikte kaç asırdır matematikçilere bir türlü rahat vermeyen bir problem var: Ferma'nın Büyük meselesi (Velikaya zabaça Fermi). Aslında bana öyle geliyor ki "velikaya" kelimesini burada büyük olarak çevirmek tam yerine uymuyor. Çünkü büyük kelimesi bu meselenin büyüklüğünü tam olarak ifade edemiyor. Bu problemde ise bir muhteşemlik, mucizevilik, dahiyanelik var.

Ferma, Antik Yunan kitaplarının birinin kenarına "Ben bu problemin güzel ve orijinal bir çözümünü buldum" diye yazmıştı. Fakat sonraları ne yazık ki bir felaket oldu ve Ferma'nın bu çözümü bulunamadı.

Aynı bunun gibi ben de derdim ki, eğer Elçin'in Edebi Düşünceler'i bulunmasa idi edebiyatta bir felaket olmasa da çok şey kaybederdik. Allah'a çok şükür ki bugün Edebi Düşünceler kitabı bizim elimizdedir.

Edebi Düşünceler'i okuduktan sonra Elçin Muallimin zahmetseverliği, iş kabiliyeti beni hayrete düşürdü. İnsan ne kadar çok kitap okurmuş. Değil okumak, hem kitap, hem onun yazarı, hem de kahramanları hakkında düşünmek, fikir yürütmek, hem de kimsenin ifade edemediği bir üslupta yazı yazmak.

Edebi Düşünceler, bir edebiyat ansiklopedisidir. Elçin Muallim kendi düşüncelerini essecikler olarak adlandırsa da ben bu yazılarla onun edebiyata yeni bir tür getirdiği kanaatindeyim. Ben Elçin muallimin tanınmış yazar, yüksek medeniyet ve inceliğe sahip bir insan olduğunu biliyordum. Lakin onun büyük alim, filozof olduğunu bilmiyordum. Bana öyle geliyor ki Elçin Muallim matematikten iyi anlıyor veya matematiği çok seviyor. Çünkü o derin analitik düşünce yeteneğine sahiptir. Onun her bir sözünde, her bir satırında matematiksel bir mantık var, acıcılık var, düzen var. Edebi Düşünceler Elçin Muallimin bir yazar, bir aydın, bir insan olarak karakterini ortaya çıkarmaktadır. Bu eseri okuduktan sonra Elçin Muallim gözümde büyüterek dahileşti -bu sözü kullanmaktan çekinmiyorum- ben Elçin Muallimin ince mizahını da bu düşüncelerde duydum. -Mesela, mizah ustası Lenç'in şapkasının çalınması olayı. Burada dahi yazar Jules Verne'in romanlarından birinde rüzgârın bir memurun fötrünü başından alıp uçurması ile alakalı olayın tasvirine geniş yer vermesini hatırladım-

Doğrusu Edebi Düşünceler beni o kadar hayrete düşürmüştü ki şaşırıp kalmışım. Yazıma son verirken şunları söylüyorum: Sayın yayın kurulu, Allah sizden razı olsun ki bu sanat incisini neşretmişsiniz.

Sayın Elçin Muallim! Yazı yazan eliniz yorulmasın, bir okuyucu olarak sizden rica ediyorum, bu Edebi Düşünceleri kitap şeklinde bastırın. İnanın ki bu kitap bir çok insanın yol arkadaşı, dostu, sırdaşı olacaktır.

Halil Mecidoğlu

525. Gazete

6 Temmuz 2001

Elçin'in düşünceler doğuran Düşünceler'i

60'lı yıllar bir daha gösterdi ki, Sovyet toplumunda aynı ideolojik düşüncede, aynı etik ve estetik zevkte bir nesil yaratmak iddiası abestir. İnsan herhangi bir cemiyette kendi ferdiliğini korumak için edebiyat ve güzel sanatlarda da bu ferdiliği ifade etmemek mümkün değildir.

Sovyet edebiyatının "60'cılar" adı ile bilinen akımına hem o yıllarda ilk eserlerini verenleri, hem de aynı devirde sanatçılığında yenilik meydana gelenleri dahil edebiliriz. "60'cılar"dan bahsederken yaşça daha önceki nesle ait olan şahısların hizmetlerini özellikle kaydetmek lazımdır. "60'cılar"ın edebî zeminini oluşturanlar büyük bir nesil idi: Resul Rıza, İlyas Efendiyev, Bahtiyar Vahapzade ve İsa Hüseyinov, Tahir Salahov ve Settar Behlulzade, Kara Karayev, Fikret Emirov, Tevfik Guluyev ve Rauf Hacıyev, Reşit Behbudov ve Şevket Alekberova...

Özellikle "60'cılar" adı ile edebiyatımıza, müziğimize, resmimize, sinemamıza hizmet etmiş şahısları hatırlamak, onların arasında bugün artık hatırımızda kendilerine mahsus özel yer tutmuş, 20. Asır edebiyat ve güzel sanatımızın inkişafında büyük rol oynamış sanatçılarımızın isimlerini zikredebiliriz: Anar, Maksut ve Rüstem İbrahimbeyovlar, Yusuf ve Vakıf Semedovlar, Ekrem Eyllisli, Fikret Koca, İsa İsmayilzade, Eldar Guliyev, Müslüm Magomayev, Polat Bülbüloğlu, Ferhat Bedelbeyli, Emin Sabitoğlu, Fidan ve Huraman Kasımovalar, Vakıf Mustafazade ve yazımızın kahramanı Elçin.

"60'cılar"a mahsus Azerbaycan yazarları Sovyet devri edebiyatının bazı büyük şahsiyetleri ile omuz omuz çalışmışlar: Cengiz Aytmatov, Olcas Süleymanov, Vasili Şukşin, Yevgeni Yevtuşenko, Robert Rojdestvenski, Nodar Dumbadze, Andrey Voznesenski, Valentin Rasputin, Bella Ahmadulina...

Bu isimleri birleştiren ve ayıran sebepler çoktur. "60'cılar" cereyanının önemli sebeplerinden biri o idi ki, onlar Sovyet edebiyatında genellikle medeniyetinde toplumu sınırlandıran kalıpları kırmaya, ferdî özellikler ve duyguları esas alarak gerçek sanat örneklerini vermeyi başardılar. Onlardan biri de isimleri zikredilen şahısların arasında en genç olan Elçin idi. Elçin hakkında çok şey yazıldı. Şüphesiz ki bunlar ne ayrı ayrı, ne de toplu şekilde onun sanatçılığının bütün yönlerini, inceliklerini ifade edemez. Elçin'in sanatçılığı öyle çaplıdır ki bunu ifade etmek mümkün değil. Ben de zaten böyle bir şeyi hedefleyemem.

Aslında çoktan beri içimden Elçin hakkında söz söylemek geçiyordu. Ama hangi Elçin hakkında yazacağıma karar veremiyordum. Elçin'in sanatçılığının çok yönlü olması bazen onu araştıranları zor durumda bırakıyor: Yazar, tiyatro yazarı, çevirmen, gazeteci, esse yazarı, eleştirmen, edebiyat bilimci, senaryo yazarı, devlet adamı...

Nihayet Elçin'in Edebî Düşünceler'ini okurken aradığımı buldum. Bu düşünceleri okurken Engels'in meşhur sözünü hatırladım. O "Vaktimin azlığından yazımı çok geniş yazdım" demişti. Ben deyim yaratmakta Engels'le yarışmak kastında olmadığım için Elçin'in sırf çok okuduğu ve serbest olarak düşündüğü için böyle kısa, derli toplu ve özlü düşünceler dünyası meydana getirmiştir.

İlk bakışta bütün halde görünmeyen, çeşitli devir ve durumlarda çeşitli fikir ve ruh haleti içinde yazılan bu kısa yazılar insana yüzlerce bedii, onlarca ilmi eseri çeşitli ansiklopedilerden okuyarak alacağı bilgi ve malumatı, ihtiras ve heyecanı toplu şekilde veren bir eserdir.

Bence bu düşünceler tam manasıyla ne ilmi tenkit, ne de ansiklopedik bir özellik taşır. Ansiklopedik yazılar çoğu zaman insanda bir düşünce uyandırmaz, sadece soğukkanlılıkla bilgi verir. Elçin'in yazıları ise okuyucuyu soğukkanlılığa bırakmaz. İlmi araştırma eserleri kuralları esas alarak hazırlanır. Elçin ise bu düşüncelerinde çoğu zaman bu kuralları bozar ve kendisi de bunu itiraf eder.

Herhangi bir klasik türe dahil edemediğimiz bu yazılar diyebiliriz ki, düşünceler doğuran düşüncelerdir.

Elçin'in edebî düşüncelerini diğer yazılardan ayıran bir sebep de şudur ki bunlar yazılırken hiçbir sisteme, zaman, tür, ekol sıralamasına bağlı kalmamıştır. Değişik devrin adamları muhtelif ekollerin kurucuları, çeşitli alanlardaki sanat temsilcileri Elçin'in düşüncelerinde yan yana sıralanmışlardır. Bu, fikir uçuşudur. Bu, bütün isimleri geçen şahısların ve eserlerin insani özelliklerinden ve Elçin'in geniş dünya görüşü sonucunda ortaya çıkar.

Elçin, kurgu ve ana fikir, kurgu ve roman ilişkilerinde kendi bakış açısını hissettirir. Ona göre kurgu romanı ortaya çıkarmaz, roman kurguyu meydana getirir. Romanın esas unsuru insanlarda uyandırdığı heyecanlardır. Kahramanların duyguları, kurgunun omurgasını meydana getirir. Roman, kurgulardan değil, şahıslardan ve onların duygularından meydana gelir.

Elçin'e göre Aşık Alesker'in her zaman sevilmesinin sırrı onun tasvir ettiği kadın güzelliğinin bütün nesiller için aynı estetik güncelliği korumasıdır. Kaşek ise yeteneklidir. Ama o da Swayk gibi bazen kurnaz, bazen de ahmak olur. Elçin edebiyatçıları ele alırken zaman, tür veya edebî yakınlığı ile değil, başkaları tarafından fark edilmeyen gizli iç bağlarıyla birleştirir. Mesela, Jack London'u, Stefan Zweig'i Akutava'yı, Hemingway'i, Marina Svetayeva ve Virjiniya Voul'ı birleştiren, Elçin'e göre intihara götüren yollar, o yolların sırrı ve sihidridir.

O. Henri'nin "yazar kendinin değil başkasının kanıyla yazar" özlü sözü Elçin'in yorumunda yazarlık sanatına enteresan renkler getirir. Bütün yazarları savunurcasına Elçin şöyle bir izahta bulunuyor ki, O. Henri "başkası" derken canlı insanları değil, özellikle yazarın kendi dehasıyla oluşturduğu kahramanları -Anna Karenina, Madam Bovari, Othello, Desdemona, Leyla ve Mecnun'u- göz önünde bulunduruyor.

Yazarı genellikle "zamanına uygun" veya "zamanın önünde giden" şeklinde değerlendirmek, olumlu bir durumdur. Ama K. Paustovski 20. asrın yazarı olsa da Elçin'e göre o, tamamen 19. asrın adamı ve yazarıdır. Ve işin olumlu yanı da burasıdır. Geriye 19. asır hakkında bilgi toplama işi kalır ki, bunun için Elçin Rugan-Macquart'lar silsile romanlarını en güvenilir kaynak addeder.

Elçin sanki dünya edebiyatı tiplerinin galerisini hazırlar. Edebiyatın en iyi, en ileri sanatçılıkla ortaya çıkardığı en iğrenç tip olarak Hugo'nun Seffiller romanındaki Tenardye'yi kabul eder.

Elçin'e göre ancak güçlü karşılık güçlü tip ortaya koymak için zemin olabilir. O, Othello tipinin güçlü olmasının sebebini Yago tipinin güçlü olmasına bağlar.

Elçin, edebiyatı standart dışı olarak sistemleştirmesini "içindeki his, heyecan ve düşüncelerin ifadesi olarak" açıklar. O, edebiyatı kalıplaşmış sözlerin dışında bir yöntemle sistemleştirdi: Dedektif romanlarının gelişmesi sonucunda ortaya çıkmış edebî kollardan birini "eğlenceli edebiyat", Bulgakov'un sanatçılığını ise "konjonktür ile yeteneğin dramatik mücadelesi olarak değerlendirir. "Aile romanları" derken önce Forsaytlar, Tibolar, Brudenbrooklar hakkında yazılan eserleri söyler. Rus edebiyatını anlarken, meşhur "Tolstoycular" ve "Dostoyevskiciler" tasnifinde Elçin "Tolstoycu"dur. Daha sonra ise yıllar geçtikçe "Dostoyevskici"leşmeye

doğru gittiğini fark eder. Elçin'in bu fikrini okurken şöyle bir sonuca ulaşılır ki, bu iki dahinin sanatçılık felsefesini toplu olarak ele alsak, bu yalnız insanın değil, zamanın ve tarihin karşılığının modelidir.

Elçin'e göre Fransuva Moriak ve Andre Morua çağdaş Fransız edebiyatının Don Kişot'u ve Sanço Pança'sıdır. Ancak o, bu fikrini beklenmedik bir şekilde ifade eder: "Bunlardan hangisi tam olarak Don Kişot, Hangisi Sanço'dur, bunu söylemek zordur" der.

Elçin'e göre eleştirmenler çeşit çeşittir. Belinski sırf eleştirmen; Dobroljubov filozof-eleştirmen; Pisarev ise yazar-eleştirmen olarak değerlendirilir. Ve bu fikrini sanki devam ettirerek başka bir yerde Elçin şöyle der:

"İlmi monografi ile romanı karşılaştırarak şöyle bir fikir ileri sürebiliriz ki, eğer tarihi tam bilmek istersen monografi oku; tarihi canlı görmek istersen, o zaman o mevzudaki edebî eserleri oku".

Elçin'e göre edebiyatçının milli psikolojiyi sahiplenmesinin tam bir ilmi izahı yoktur. Öyle ki Fransız tarihinden bahseden en tutarlı eserleri bir Fransız değil, Alman Heinrich Mann yazmıştır. Üzeyir'in O Olmasın, Bu Ol-sun eserinin şaheser olması Elçin şuna bağlar ki, bu eserde olduğu kadar başka hiçbir eserde halka ait olan tiplerin tam bir külliyatı verilme-miştir. Elçin'e göre bir insandan büyük eserlerin veya yazarların listesi sorulsa, o kişi yaşına ve durumuna göre farklı isimler söyleyebilir.

Elçin bazen kendi düşüncelerine hayret eder. O der ki, Rus edebiyatının en büyük 5 romanı, Harp ve Sulh, Oblomov, Sessiz Don, Üstad ve Margaritha ve Petersburg'dur. Ve sonuçta kendi kendine sorar: Peki bu romanlar arasında Dostoyevski'nin romanlarından niye yoktur? Başka bir yerde Elçin'in notları arasında bu soruya bir cevap var. O der ki, "Dostoyevski önce büyük bir psikolog; filozoftur; sonra ise yazar". Kitaplara olan bakış açısını devam ettirerek Elçin şöyle yazar: "İlahi kitaplardan sonra insanların yazdığı en büyük kitap Don Kişot'tur. Ve buna, bu kitabın insanları ilgilendiren bütün felsefi sorulara cevap vermesi ile izah getirir.

Elçin, dünya edebiyat biliminde benzeri olmayan bir tasnif teklif eder: Elçin için Jack London, sanki antik trajedi kahramanlarından biridir ve 2000 yıllık tarihi sanki hissetmeden adımlayarak 20. asra gelip çıkmıştır. 19. yüzyılda dünya nesrinin karakterini belirleyen unsur olarak Rus edebiyatını sayar, 20. asırda ise Alman nesrini kabul eder. Buna karşılık muha-

lif fikirleri de söyler ki, İlyas Efendiyev 20. asır nesrinin baskın elemanı ABD nesri sayardı.

Elçin tiyatro sanatını üç kısma ayırır: Antik devir, Shakespeare'den başlayan devir ve Ibsen'den sonraki devir. Elçin Hemingway'e istinaden der ki, "edebî söz aysberg gibi olmalı -görünmeyen kısmı görünen kısmından çok olmalı-dır.

Elçin'in *Edebî Düşünceler*'i edebî aysberglerin görünmeyen kısmını duymanın yollarını öğretir. Benim yazım ise ancak görünen kısmı gösterdiğinden Elçin'in Düşünceler'inin araştırmacılar tarafından öğrenilmesine bir işaret olduğunu düşünüyorum.

Hesen Hesenov

Halk Gazetesi

11 Ocak 2002

Yaşama Sevinci

Rus ve Sovyet Edebiyatından Seçme Öyküler

Rus edebiyatı, yalnız Avrasya bölgesinin değil, dünya edebiyatının da vazgeçilmez damarlarından. Modern edebiyata, özellikle roman, öykü ve şiir dallarında olağanüstü parlak ürünlerle katkıda bulunmuştur.

Rus ve Sovyet edebiyatından yapılan bu öykü seçkisi, Çehov gibi gayet iyi tanıdığımız, buna mukabil Kazakov gibi pek az aşınası olduğumuz değerli yazarların "Yaşama Sevinci" eksenli anlatılarına yer veriyor.

Yaşama Sevinci'nde Ekim Devrimi öncesi 6 Rus yazarından, Sovyet edebiyatı döneminden ise 5 Rusya, birer de Azerbaycan, Tacikistan, Ukrayna, Türkmenistan, Abhazya, Letonya ve Özbekistan Cumhuriyeti yazarından seçilen toplam 18 öykü yer alıyor.

Öykülerde işlenen ana tema "sevgi"dir. Yurt ve tabiat sevgisi... Çalışma, arkadaş, insan sevgisi...

Kısaca bu öyküler bize yaşama sevinci aşıyor, öykü kahramanları gözlerimizi geleceğe umutla çevirmemiz için yüreğimize coşku, güven duygusu uyandırıyor. Mehmet Özgül'ün Rusça asıllarından başlarıyla çevirdiği bu öykülerin beğenileceğini umuyoruz.

Dante'nin Jübilesi

ANAR

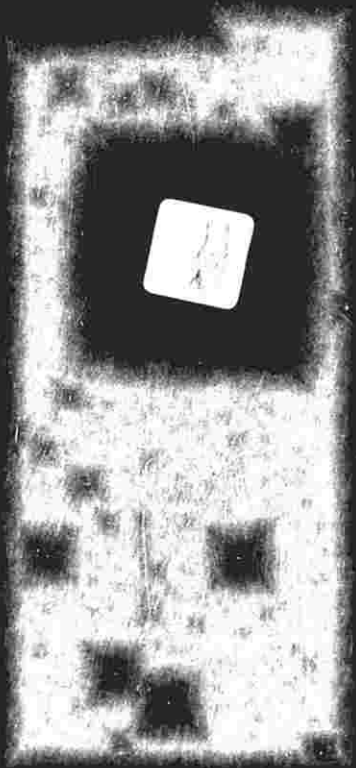
Da Yayıncılık'ın *Bir Fırsat Bulsam* adlı romanımdan sonra *Dante'nin Jübilesi*'ni basmasından dolayı oldukça memnunum. Benim için bu baskının özel bir anlamı var. 65. doğum yıldönümüne denk gelen bu baskı, neredeyse jübile yayını olacak. 45 yıllık yazarlık hayatımda Azerbaycan'da 30 civarında, Azerbaycan dışında birçok yabancı dilde ise 30'dan fazla kitabım basıldı. Bu kitap şu ana kadar basılan 60. eserim. Türkiye'de ise bugüne kadar 10 kitabım yayınlandı. Bu kitabın baskısıyla, neredeyse bütün düzyazı eserlerim Türkiye'de yayınlanmış olacak. Eğer Türk okurlarının Azerbaycan edebiyatı, kardeş halk ve kardeş memleket hakkında bilgilerinin artmasında benim yazılarımın azıcık da olsa bir hizmeti bulunuyorsa bundan mutluluk duymam doğaldır.

Bizim kuşağın şansı, edebiyata Sovyetler Birliği'nin yumuşama devrinde girmek oldu. Edebiyat karşısında önceleri olduğu gibi pozitif kahramanlar, proletarya öncüleri yaratmak veya Sovyet sistemini övmek zorunluluğu bulunmuyordu. Bizler, '60 kuşağı da bu durumdan yararlandık. Edebiyata olağanüstü güçlere sahip süper kahramanlar değil, gerçek hayattan sıradan insanlar getirdik. Eserlerimizde onların günlük hayatını, işini aksettirdik. Onların umutlarını, sevinçlerini, acılarını, dertlerini yazdık. "Dante'nin Jübilesi" adlı eserimdeki Feyzullah Kebirlinski de böyle kişilerdendir; sorunları, büyük kaygıları, küçük sevinçleri olan sıradan bir insan.

Anar

Uzun yıllardır bu yana aklıma gelen değişik fikirleri, karşılaştığım olayları, beni etkileyen epizotları, özellikle de okuduğum kitapların etkisiyle oluşmuş düşüncelerimi cesitli yerlere kaydettim: Sigara kutusuna, peçeteye, gazete kenarına, toplantı senedine, cesitli davetiyelere, hatta trolleybüs biletine. Bundan çok az bir zaman önce arşivimi karıştırırken bu tür aceleyle alınmış notlardım oluşmuş 10-15 dosya dolusu yazılı kağıt parçaları toplandı.

Edebiyatla ilgili yeniden oluşturabildiğim yazıları, aynı zamanda günlük karakteri taşıyan edebî kayıtları bir araya topladım.

da
yayıncılık
KOENİYAT

13-12326

Kapak: Murat Acar